

GODIŠNJAK
Decembar 2016.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2016

Godina X / Broj 16 / Decembar 2016.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

POLITIKOLOGIJA

- Đorđe Pavićević – Aristokratska teza 9

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

- Siniša Atlagić, Aleksandar Mitić – Šta je strateško političko komuniciranje? 25
- Ana Milojević – Učešće građana u savremenom novinarstvu:
konceptualna rasprava 37
- Milica Jevtić – Hibridizacija faktografskih žanrova: Činjenice su svete,
jesu li komentari slobodni? 55

STUDIJE KULTURE

- Kristina Malešević – Kulturno državljanstvo u međukulturnom komuniciranju 71

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Verica Kugić – Energetska bezbednost Republike Srbije
i energetska politika Evropske unije. 83

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

- Aleksandar Jugović, Jasenka Jugović, Dragica Bogetić –
Socio-kulturni kontekst i karakteristike nasilja nad ženama u Srbiji 105
- Jasna Veljković – Mogućnosti primene metode sociodrame
u akademskom obrazovanju 123
- Jasna Hrnčić, Nina Lončar – Vršnjačko sajber-nasilje
među učenicima osnovnih škola u Crnoj Gori 137

FILOZOFSKI POGLEDI

- Наталья З. Бросова – Актуальность прошлого: Монолог Фихте
о достоинстве человека и ученого в контексте современной эпохи 155

PRIKAZI

- Michael Walzer – *The Paradox of Liberation, Secular Revolutions and Religious
Counterrevolutions*. 167

- Uputstvo za autore** 171

CONTENT

POLITICAL SCIENCE

- Dorđe Pavićević – Aristocratic thesis 9

COMMUNICATION STUDIES AND JOURNALISM

- Siniša Atlagić, Aleksandar Mitić – What is strategic political communication? 25
- Ana Milojević – Citizen participation in contemporary journalism:
conceptual discussion 37
- Milica Jevtić – Hybridization of journalistic genres: Facts are sacred,
are comments free? 55

CULTURAL STUDIES

- Kristina Malešević – Cultural citizenship in intercultural communication 71

INTERNATIONAL STUDIES

- Verica Kugić – Energy security of the Republic of Serbia and European Union
energy policy 83

SOCIAL POLICY AND WORK

- Aleksandar Jugović, Jasenka Jugović, Dragica Bogetić –
Socio – cultural context and characteristics of violence
against women in Serbia 105
- Jasna Veljković – Application of sociodrama in academic education 123
- Jasna Hrnčić, Nina Lončar – Cyberbullying among the middle school students
in Montenegro 137

PHILOSOPHICAL VIEWS

- Natalia Z. Brosova – Relevance of the past: Fichte’s monologue
about the dignity of man and scientist in the context of the modern era 155

REVIEWS

- Michael Walzer – *The Paradox of Liberation, Secular Revolutions and Religious
Counterrevolutions* 167

- Instructions for the Authors** 171

Đorđe Pavićević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Aristokratska teza

Apstrakt

U tekstu se razmatra aristokratska teza o izborima, o kojoj se široko raspravlja u poslednjih nekoliko decenija. Prema ovoj tezi, izbori imaju dvostruki karakter, oni su istovremeno i demokratski i aristokratski. Predstavnička vladavina, prema ovom gledištu, jeste mešoviti oblik vladavine koji se od starijih oblika republika razlikuje po tome što postoje opšti izbori kao metod legitimacije. Ovaj oblik vladavine srodan je demokratskom elitizmu prema ishodima, mada postoje razlike u tome kako se opravdava središnja ustanova izbora. Kritičari ove teze tvrde da je aristokratski element u savremenim demokratijama dobio oligarhijsku ili plutokratsku formu. Na ovu kritiku demokratije ponekad se referiše kao na stanje postdemokratije. U tekstu se tvrdi da je teza o dvostrukom karakteru izbora moćno analitičko sredstvo za dijagnozu stanja savremenih demokratija, ali autor ne zastupa tezu o aristokratskom karakteru izbora.

Ključne reči:

aristokratska teza, oligarhija, dvostruki karakter izbora, demokratija, načelo izuzetnosti

Novije rasprave o krizi demokratije dovode u pitanje uspešno funkcionisanje demokratskih ustanova, posebno ističu patologije koje opterećuju njihovo delovanje i krive za to ustrojstvo demokratskog političkog procesa. Gotovo svi ključni politički pojmovi podvrgnuti su preispitivanju. Od ovog trenda nisu pošteđeni ni izbori, kao ključna institucija moderne predstavničke demokratije. Nakon pojave knjige Bernara Manena (Bernard Manin) *Principi*

* djordje.pavicevic@fpn.bg.ac.rs

*predstavničke vladavine*¹, obnovljena je rasprava o aristokratskom karakteru glasanja i izbora kao načina selekcije predstavnika na vlasti. Manen je u svojoj knjizi podsetio da su, prema starijim autorima, izbori smatrani za aristokratski način selekcije kandidata za položaje, dok je lutrija smatrana demokratskom metodom. U devetnaestom veku pojmovna konfiguracija kojom je obrazlagana demokratija se promenila, izbori su postali demokratski metod, a lutrija je gotovo ispala iz igre. U dvadesetom veku, prema jednom tumačenju slavne Šumpeterove teze, izbori su postali demokratija. Tezu da izbori predstavljaju osnovnu demokratsku ustanovu, čak i samu demokratiju, osporavali su mnogi autori. Jedan od oblika osporavanja jeste teza da su izbori zadržali aristokratsku dimenziju, a da ova činjenica jeste problem za demokratiju jer nije u skladu sa demokratskom idejom predstavljanja. Džon Ferdžon (John Ferejohn) i Franses Rosenblut (Frances Rosenbluth) su ovu vrednosnu naklonjenost izbora nazvali aristokratska teza.² Ova karakterizacija je prilično neprecizna i neki bi radije upotreбили drugi termin, recimo oligarhija ili plutokratija, kao što to čine Kanfora (Luciano Canfora) ili Gilens (Martin Gilens). Ipak, nezavisno od naziva, njena suština je jasna: izbori nisu neutralno sredstvo koje svakome daje šansu za pristup vlasti, oni su mehanizam koji je podešen da ide u prilog grupi koja poseduje određena obeležja, a u ovom trenutku to su ekonomsko-političke elite.

Aristokratska dimenzija izbora sastoji se u proceduralnoj prinudi da građani na izborima biraju „bolje od sebe” u odnosu na relevantna, šire određena, vrednosna obeležja. Ova obeležja nisu nužno vezana za način obavljanja poslova za koje se neko bira. Na izborima se ne biraju predstavnici koji su kompetentniji da obavljaju izbornu funkciju, nego ishodi izbora idu u prilog ljudima sa određenim odlikama i statusom. To podrazumeva činjenicu da neka odlika predstavnika ne dobija vrednost na osnovu čina biranja, nego će on biti izabran zahvaljujući odlikama koje favorizuju izborne procedure i koje su definisane pre biranja. Ovakvo stanje stvari neki autori, o kojima će biti reči, vide kao problem za demokratiju, jer izborne procedure ne bi trebalo da pristup vlasti distribuiraju prema unapred određenim obeležjima. Naklonjenost izbornih procedura određenim obeležjima, pre svega bogatstvu, dovodi u pitanje demokratski karakter raspodele položaja putem izbora. Ovaj način distribucije položaja bio je karakterističan, prema rečima engleskog sociologa i politikologa Kolina Krauča (Colin Crouch), koji je popularizovao pojam postdemokratija, za „preddemokratsko razdoblje” u kome su plemići ili imućna

1 Bernard Manin, *The principles of representative government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

2 John Ferejohn and Frances Rosenbluth: “Electoral Representation and Aristocratic Thesis”, in: Shapiro, I., Stokes, S. C., Wood, E. J. and Kirshner, A. S. (eds.), *Political Representation*, Cambridge University Press, 2009, pp. 271–303.

manjima imali privilegovani pristup vlasti.³ Problem je veći utoliko što, u predstavničkoj demokratiji, izabrani predstavnici kontroliraju zakonodavstvo i poluge vlasti bez direktnog uplitanja biračkog tela, a izborna nadmetanje jeste, u krajnjem, jedino efikasno sredstvo koje ih čini odgovornim. Ukoliko izbori ne ostvaruju vezu biračkog tela i vladajuće elite, onda je pitanje kakav smisao i kakvo značenje pripisujemo reči demokratija onda kada o izborima govorimo kao o središnjoj ustanovi demokratije.

U nastavku teksta biće razmotrene relevantne teorije koje izbore i demokratiju povezuju na takav način da, skriveno ili ne, uključuju pretpostavku o aristokratskom karakteru izbora. U prvom delu teksta napravljena je razlika između aristokratske i elitističke teze na osnovu veoma kratkog istorijskog uvoda o tome kako su izbori postali demokratska institucija. Ideja da se demokratija i predstavnička vladavina povežu bila je neobična u to vreme i bio je potreban znatan revizionistički napor da se promeni značenje ovih pojmova. Teško je preceniti ovu promenu. Drugi deo teksta bavi se razlozima zašto izbore u predstavničkim demokratijama možemo smatrati i demokratskom i aristokratskom ustanovom, kako to Manen pretpostavlja, a ne samo aristokratskom ili samo demokratskom ustanovom. Treći deo teksta posvećen je kritikama izbornih procedura koje ukazuju na njihovu naklonjenost privilegovanoj eliti koja nema aristokratska obeležja, nego je elita samo na osnovu strukturnog mesta koje zauzima.

IZBORNA (DEMOKRATSKA) ARISTOKRATIJA, ELITISTIČKA DEMOKRATIJA I DEMOKRATSKI ELITIZAM

Pre povezivanja izbora i demokratije tokom devetnaestog veka, izbori su smatrani aristokratskom metodom selekcije kandidata za položaje. Ruso (Jean-Jacques Rousseau) u *Društvenom ugovoru* ili Monteskje (Charles-Louis de Secondat Montesquieu) u *O duhu zakona* još uvek kao samorazumljiv i neproblematičan iznose stav da su izbori primereni način selekcije nosilaca vlasti u aristokratijama, a da je lutrija način selekcije primeren demokratiji. Ovaj stav potiče još od Aristotela i uglavnom nije detaljnije obrazlagan, uziman je gotovo samorazumljivo sve do sedamnaestog veka. Republike, poput Rima ili kasnije italijanskih gradova republika, Venecije i Firence, često su kombinovale načine selekcije, ali su izbore upotrebljavale iz dva razloga. Jedan razlog je da se obezbedi jedinstvo republike tako što će se raspodeliti pravo glasa, mada na nejednak način među različitim kategorijama građanstva. Drugi razlog je da su izbori smatrani za jedini način da se, za razliku od lutrije, obezbedi da

³ Colin Crouch, *Postdemokracija*, prev. Irena Skrt i Damir Mikulić, Zagreb: Izvori, 2007, str. 12.

plemstvo zadrži položaje na vlasti bez pozivanja na naslednu vlast. Čak i tamo gde nisu postojale stroge kvalifikacije vezane za kandidovanje, poput Venecije, samo mali deo plemstva mogao je zauzeti visoke položaje. Nekoliko decenija nakon objavljivanja *O Duhu zakona*, i još manje od objavljivanja *Društvenog ugovora*, selekcija pomoću lutrije gotovo da se ne pominje ni u političkim, ni u teorijskim raspravama, a izbori se više ne vezuju za republikansko-aristokratsku političku tradiciju, nego za demokratiju. Lutrija je uopšte retko pominjana kao način selekcije kandidata. Pominje je, na primer, Bentam (Jeremy Bentham) u *Ustavnom kodeksu* i Karl Šmit u *Ustavnoj teoriji*.⁴ Noviju raspravu o ulozi lutrije pri izboru predstavnika otvorio je Rehfeld u kontroverznoj i dosta komentarisanoj knjizi.⁵ Rehfeld nije, međutim, predlagao da se lutrija uvede kao metod izbora predstavnika, nego kao metod određivanja izbornih jedinica u kojima će predstavnici biti birani. Prednost ovakvog načina on vidi u boljem predstavljanju teritorijalno nezastupljenih interesa.

Pojam izborne aristokratije uveo je u političku teoriju Ruso i smatrao je da je ona, a ne demokratija kako se često smatra, najbolji oblik vladavine. Za razliku od izborne aristokratije, naslednu aristokratiju Ruso je smatrao najgorim oblikom vladavine. O položajima u aristokratijama odlučuje manji broj ljudi čiji se udeo u vladavini određuje srazmerno njihovom doprinosu javnim dobrima (*res publica*). Položaji se dodeljuju prvenstveno onima koji imaju određene kvalitete, ali o distribuciji ne odlučuje celokupno političko telo. Oni koji će vršiti vlast biraju se unutar ove grupe u skladu sa prethodnom distribucijom udela. Postojali su različiti načini pomoću kojih su se određivali članovi aristokratskih tela: nasledno, prema imovinskom cenzusu, zaslugom, imenovanjem, položajem, upisom u „Zlatnu knjigu plemstva”. Zbog toga Ruso kaže da u „aristokratiji, vladalac bira vladaoaca, vlada se održava sama sobom, i tu metod glasanja dobija pravo mesto”.⁶ U senatu ili skupštini glasanje ima smisla jer glasaju oni koji poseduju kvalitete za vladavinu o onima koji takođe poseduju te kvalitete, ali ne u istoj meri. Izborna aristokratija, u Rusoovom

⁴ Sva navedena mesta mogu se pronaći na različitim mestima u Bernard Manin, *The principles of representative government*, op. cit. On, međutim, previda da Džeremi Bentam opširno raspravlja o lutriji kao mogućem metodu selekcije članova za Sud javnog mnjenja u Jeremy Bentham, *The Works of Jeremy Bentham*, Vol. 9 (*Constitutional Code*), The Online Library Of Liberty. Dostupno na <http://oll.libertyfund.org> (pristupljeno 01.03.2015), 1843.

⁵ Andrew Rehfeld, *The Concept of Constituency; Political Representation, Democratic Legitimacy, and Institutional Design*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005. Za razjašnjenja njegove teze i neke odgovore na kritike videti Andrew Rehfeld, „Towards a General Theory of Political Representation”, *The Journal of Politics*, Vol. 68, No. 1, February 2006, pp. 1–21.

⁶ Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor*, prev. Tihomir Marković, Radmilo Stojanović i Mira Vuković, Beograd: Filip Višnjić, 1993, str. 76.

tumačenju, ima demokratski dodatak ovakvom shvatanju aristokratije. Reč je o obliku vladavine o kome su se svi neposredno izjasnili da je prigodan za njihovo društvo. Njega je propisao zakonodavac i ratifikovala skupština. Skupština je ta koja zadržava pravo da, promenom zakona, kontroliše način izbora i način glasanja. Ona ne može birati „aristokratska” tela, ali može zakonom propisati kako se ona biraju i prema nahodaenju menjati način izbora, uključujući i čitav sistem vladavine. Izbori su u ovom slučaju metod selekcije među onima koji već poseduju određene odlike, ali svi daju saglasnost na to da su baš to odlike koje su važne za vladavinu. Svi izdvajaju one koji su bolji od ostalih da obavljaju (prema Rusou neprijatni) posao vlade, jer odlike potrebne za vladavinu nisu jednako raspoređene u celokupnom biračkom telu.

Izborna aristokratija je u ovom pogledu srodna sa režimima koji se danas nazivaju elitistička demokratija i demokratski elitizam. U sva tri slučaja radi se o uspostavljanju nove društvene hijerarhije koju mogu da prihvate podanici. Celokupno političko telo privremeno autorizuje one koji će donositi odluke u njihovo ime i koji će vršiti dalje izbore u pogledu onih koji će obavljati funkcije. Od njih se očekuje da ne vladaju u ličnom ili grupnom interesu, nego u skladu sa javnim dobrom celokupnog društva. Najbolji su oni koji imaju odgovarajuće znanje da razumeju i formulišu opšti interes i dovoljno vrline da odole iskušenjima vlasti i deluju u skladu sa vlastitim ili partikularnim interesom. Nova, privremena hijerarhija uspostavlja se glasanjem u skupštini ili na izborima, što joj daje poseban status, demokratski legitimitet. Ipak, razlike su značajne, jer je strukturno mesto izbora različito u ova dva režima. Ključna razlika jeste u fikciji predstavljanja celokupnog političkog tela od strane izabranih političkih predstavnika. „Kalemljenje predstavljanja na demokratiju”, kako ga je Tomas Pejn (Thomas Paine) nazvao, omogućilo je da se selekcija predstavnika obavlja na osnovu izbora sa opštim pravom glasa, ali je predstavljanje istovremeno bilo mera za ograničavanje direktnog učešća građana u političkom odlučivanju tokom mandata predstavnika.⁷ Zbog toga je bilo važno da procedure budu oblikovane tako da se biraju najbolji. Kako je Medison (James Madison) u *Federalističkim spisima* broj 10 to argumentovao: narod treba „potpuno isključiti iz vladavine” kako bi na njegovo mesto došli oni koji „bolje nego on sam” mogu da izraze zajednički interes svih građana.⁸

Demokratski elitizam je metod selekcije kandidata za političku elitu izabranu među konkurencijom koju čine drugi kandidati. Ovde leži druga važna

⁷ Šeldon Volin (Sheldon Wolin) koristi izraz „nakalemljena demokratija” da bi označio značaj i dubinu ovog preokreta. Šeldon Volin, *Politika i vizija*, prev. Slobodan Damjanović, Filip Višnjić i Službeni glasnik: Beograd, 2007, str. 754.

⁸ *The Federalist with The Letters of 'Brutus'*, Alexander Hamilton, James Madison, and John Jay, Terence Ball (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 94.

razlika. Razlike na osnovu kojih se ističu oni koji pretenduju na političke položaje ne čine odlike koje nekoga čine članom društvene i političke elite nezavisno od izbora. U demokratskom elitizmu razlike se uspostavljaju i ističu između samoorganizovanih grupa koje žele da predstavljaju elitu celokupnog političkog tela. Ove grupe ponekad okupljaju građane bez društveno priznatih odlika. Radničke i komunističke partije čije vođstvo često ne čini društvena elita dobar su primer za to. U demokratskom elitizmu postoji nadmetanje za prazno mesto elita. Ko popunjava ovo mesto drugo je pitanje. Zbog toga je potrebno napraviti razliku između dve vrste demokratskog elitizma koje se često svrstavaju u istu grupu.⁹ Prvi je sociološki i pretpostavlja demokratski sistem pomoću koga se selektuju društvene i političke elite. Demokratija je sistem u kome će se društvene elite nametnuti izbornom telu i ovaj oblik elitizma se ponekad poredi sa prirodnom aristokratijom. Neki to priželjkuju, poput nemačkog sociologa Maksa Vebera (Max Weber) koji govori o selekciji demokratskih lidera sa istaknutim obeležjima, dok su drugi skeptični prema ovom obliku elitizma, poput italijanskih elitista Pareta (Vilfredo Pareto) i Moske (Gaetano Moska), zajedno sa pridruženim nemačkim istomišljenikom po ovom pitanju, Robertom Mihelsom (Robert Michels). U drugu grupu elitista ubraja se grupa autora koja sebe ne etiketira na takav način. Ovu grupu čine Šumpeter (Joseph Schumpeter), Dal (Robert Dahl) i Sartori (Giovanni Sartori)¹⁰, a za neke autore tu spadaju i teoretičari racionalnog izbora Dauns (Anthony Downs) i Riker (William Riker).¹¹ Začetnik ove teorije, Šumpeter, čak i ne koristi pojam elite niti referiše na italijanske elitiste. Sartori ovaj pojam smatra polemičkim pojmom bez naučnog sadržaja. Suština je da se u ovim teorijama ne pretpostavlja da izabrani predstavnici imaju (ili bi trebalo da imaju) neka društveno cenjena obeležja.

Ova grupa teoretičara stavljena je u rubriku demokratskih elitista iz drugog razloga, zato što izabrane kandidate izdvajaju iz celokupnog političkog tela i čine ih privilegovanim akterom koji donosi odluke u ime svih ne polažući račun nikome tokom trajanja mandata. Njihovo strukturalno mesto je mesto političke elite u Paretovom smislu reči, oni zauzimaju najviši položaj u svojoj sferi aktivnosti prema svojim sposobnostima. U ovom slučaju radi se

⁹ Videti uvodni tekst u Heinrich Best and John Higley (eds.), *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2010; Norman Berli, *Uvod u modernu političku teoriju*, prev. Branimir Gligorić, Beograd: Službeni glasnik, 2007, str. 341–346.

¹⁰ Piter Bahrah u knjizi *Teorija demokratskog elitizma* u odeljku o demokratskom elitizmu raspravlja o ovim autorima. Peter Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Boston: Little Brown, 1967.

¹¹ Heinrich Best and John Higley (eds.), *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*, op. cit., p. 49 i dalje.

o sposobnosti nadmetanja na izborima, što ne podrazumeva nikakve aristokratske kvalitete u etimološkom smislu reči, koja referiše na ljude koji se odlikuju izvrsnošću (vrlinom) u nekoj društveno vrednoj delatnosti. U nastavku teksta prva grupa učenja biće označena kao elitistička demokratija, a druga kao demokratski elitizam. Sledeće pitanje kojim ćemo se baviti jeste da li demokratski elitizam podrazumeva neka kvalitativna obeležja kandidata, kao što eksplicitno pretpostavljaju izborna aristokratija i elitistička demokratija.

O REFLEKSIVNOSTI IZBORA: NASTANAK DEMOKRATSKE ARISTOKRATIJE

Bernar Manen je skovao pojam demokratska aristokratija da bi označio mešoviti karakter predstavničke vladavine zasnovane na izborima.¹² Izbori za predstavnike, prema ovom učenju, poseduju istovremeno i demokratski i aristokratski karakter. Demokratski karakter znači da su predstavnici delimično zavisni od volje birača tokom svog mandata. Aristokratski karakter izbora proizvod je strukturne prinude da se uspostavi hijerarhija u odlučivanju o zajedničkim pitanjima. Zbog ove prinude glasači biraju one koje, prema obeležjima koje smatraju značajnim, smatraju istaknutim među sobom. Demokratski elitizam ne prihvata ni jednu ni drugi tezu. Prema slavnoj Šumpeterovoj tezi, demokratija je samo metod izbora onih koji će donositi političke odluke. Njena vrednost ne sastoji se ni u tome što predstavlja sistem odlučivanja koji je blizak volji političkog tela, niti u tome što se pomoću nje selektuju oni koji će donositi najbolje odluke. Njena vrednost je instrumentalna i rezultat je periodičnog ponavljanja izbora, izbornost će doprineti tome da vlade budu odgovornije imajući u vidu da će morati ponovo da budu birane za mandat.

Teza o demokratskoj aristokratiji smatra da je vrednost demokratskog elementa u predstavničkoj vladavini ne samo i da demokratija ima intrinzičnu vrednost jer se njome uspostavlja veza između političkog tela i predstavnika. Njena intrinzična vrednost proizvod je delovanja dve institucije: izbora i javnosti.

Prema Manenovoj analizi, izbori nisu samo metod selekcije između kandidata, oni su i retrospektivni sud koji građani daju o načinu na koji je vlada obavljala svoj posao u prethodnom periodu. Građani ne raspolažu sa dovoljno informacija o kandidatima koji se kandiduju za pozicije u trenutku biranja. Međutim, oni imaju mogućnost da izgrade kvalifikovan sud o načinu na koji je vođena politika u periodu dok je neko na vlasti, tako da na sledećim izborima mogu izraziti mišljenje o tome. Očigledan prigovor jeste da je to kasno, da vlada može ostvariti ciljeve nezavisno od volje građana, a da retrospektivni

¹² Bernard Manin, *The principles of representative government*, op. cit., p. 132 i dalje.

sud ne može doprineti tome da politika vlade zavisi od volje birača. To je, prema Manenu, samo delimično tačno zato što povremena ponovljivost izbora i mogućnost javnog preispitivanja politika vlade daju izborima reflektivni karakter koji omogućuje i građanima i kandidatima da uče: prvi kako da ne biraju kandidate koji bi ih obmanjivali, drugi kako da se prilagode mišljenju biračkog tela tako da uvećaju šanse da pobede na izborima. Održavanje redovnih i poštenih izbora jeste zbog toga ključna demokratska ustanova, bez obzira na njeno aristokratsko poreklo i, kao što ćemo videti, bez obzira na preživjele ostatke tog porekla u procesu selekcije kandidata za položaje.

Drugi instrument koji stoji građanima na raspolaganju jeste stalna mogućnost javnog preispitivanja delovanja predstavnika, čime im je omogućeno da vrše posredan uticaj ne samo u periodu izbora nego i tokom mandata predstavnika. Ova mogućnost uvećana je širenjem dostupnosti tehnoloških sredstava pomoću kojih mogu da prate postupke vlade i učinke njenih politika. Ona je, prema Manenu, dovela do promene karaktera demokratije, jer kandidati ili predstavnici više nisu morali da komuniciraju sa publikom neposredno ili preko partijskih organizacija. On smatra da se, tokom dvadesetog veka, dogodila transformacija demokratije u demokratiju publike.¹³ Političke partije više nisu neposredni posrednici u komunikaciji predstavnika i građana. Političari mogu direktno da se obraćaju građanima, ali i građani kao publika mogu donositi i iskazivati svoj sud o politikama koje vodi vlada. Ovaj međudnos iskazuje se, konačno, na izborima, preko retrospektivnog suda o politikama vlade. Slobodni mediji održavaju u životu demokratski element predstavničke vladavine nezavisno od nereciprociteta, jednosmerne komunikacije i mogućnosti manipulacije.

Naravno, ovim predstavnici ne gube mogućnost da samostalno vode politike koje su protivne volji većine građana. Osim toga, oni mogu koristiti, kako ih Karl Šmit (Karl Schmidt) naziva, „premije vlasti“¹⁴, da bi „ostali u sedlu“ (Šumpeter). Usled toga, važno je kakve lične karakteristike će imati kandidati za političke položaje, odnosno važno je da budu izabrani oni koji imaju istaknute odlike. Ovo se postiže onim što Manen naziva izborni neegalitarizam. Jednaki građani su mehanizmom predstavljanja (činom glasanja) prisiljeni da uspostavlja neegalitarne principe i prihvataju neegalitarne odluke.

¹³ U zavisnosti od načina na koji su kandidati komunicirali sa političkim telom predstavnička vladavina se, prema Manenovoj analizi, transformisala najpre od parlamentarne demokratije ka partijskoj demokratiji, a zatim od partijske demokratije ka demokratiji publike. Potrebno je napomenuti da on ne pretpostavlja da su parlamenti ili partije zbog toga izgubili značaj, nego samo da se promenilo njihovo strukturno mesto u sistemu predstavničke vladavine. *Ibidem*, str. 193 i dalje.

¹⁴ Karl Šmit, „Legalnost i legitimnost“ u *Norma i odluka*, prir. Slobodan Samardžić, prev. Danilo N. Basta, Beograd: Filip Višnjić, 2001, str. 319 i dalje.

Reč je o izbornom neegalitarizmu jer ne postoji unapred uspostavljena nejednakost, nego se ona uvek iznova uspostavlja glasanjem. Aristokratski učinak glasanja postiže se na osnovu „načela izuzetnosti”.¹⁵ Načelo izuzetnosti zahteva da bude izabran kandidat koji ima makar jednu izuzetnu odliku koja pravi razliku u odnosu na konkurenciju i biračko telo. Ova karakteristika izbora nije samo empirijska. Ona je proizvod strukturne prinude koja postoji unutar same izborne procedure. Manen konstatuje da se ova strukturna odlika izbora odslikava čak u semantici mnogih jezika: „Nije slučajno da pojmovi 'izbori' i 'elita' imaju istu etimologiju i da u mnogim jezicima isti pridev označava izuzetnu osobu i osobu koja je izabrana”.¹⁶ Dvostruka priroda izbora čini jezgro demokratske aristokratije. Ustanove predstavničke demokratije, koje su nastale krajem osamnaestog i početkom devetnaestog veka, čine stabilan okvir ovog oblika vladavine koji, prema Manenu, u manjoj ili većoj meri, postoji i danas. On smatra da ne postoji kriza predstavničke vladavine, nego samo narušavanje i krivljenje predstavljanja kroz različite političke forme, na primer, kroz populizam. Time se, međutim, ne dovodi u pitanje ni institucionalni sklop predstavljanja niti ideja predstavljanja.¹⁷

DEMOKRATSKA ARISTOKRATIJA ILI KRIZA PREDSTAVLJANJA?

Demokratsko-aristokratska priroda predstavničkih ustanova dovodi se u pitanje sa različitih strana. Nekim autorima smetao je elitizam ove teorije i smatrali su da je predstavničke ustanove potrebno demokratizovati (Urbinati). Drugi, poput postdemokratskih teoretičara, smatrali su da su predstavničke ustanove u potpunosti izgubile demokratski karakter i da predstavljaju samo praznu formu bez demokratskog sadržaja pomoću koje institucijama zajednički upravlja poslovno-politička elita (Krauč, Volin, Ransijer/Jacques Ranciere). U oba slučaja osporava se da predstavničke ustanove predstavljaju celinu političkog tela, i tvrdi se da su one naklonjene građanima sa određenim odlikama. Ova naklonjenost ogleđa se u tome što predstavnici neproporcionalno zastupaju interese grupa koje imaju na raspolaganju sredstva političkog uticaja. Velike nejednakosti u pristupu sredstvima političkog uticaja i kontrola nad

¹⁵ Colin Crouch, *Postdemokracija*, op. cit., str. 94 i dalje.

¹⁶ Bernard Manin, *The principles of representative government*, op. cit., p. 140.

¹⁷ O suprotstavljenim gledištima da li postoji kriza predstavničkih ustanova videti raspravu između Manena i Nade Urbinati vođene u intervjuu "Is representative democracy really democratic? Interview of Bernard Manin and Nadia Urbinati by H  l  ne Landemore", objavljenom na internet stranici *laviedesidees.fr* (27. mart, 2008).

njima daju prednost kandidatima ovih grupa u političkom nadmetanju. Ovo je suština aristokratske teze kako su je obrazložili Ferdžon i Rosenblut u pomenutom tekstu. Prema ovom gledištu, postoji korelacija između nejednakosti u predstavljanju i nejednakosti u bogatstvu. U meri u kojoj su predstavnici zavistni od onih koji su u stanju da im obezbede sredstva potrebna da zauzmu položaj i na njemu ostanu ovaj sistem pretvara se u, kako navode, „čudan oblik aristokratije”.¹⁸

Ovaj „čudan oblik aristokratije” istorijski je dobro poznat. On se javljao u različitim oblicima i nazivao se oligarhija (ili plutokratija). To primećuje i Martin Gilens u knjizi *Bogatstvo i uticaj*, iz 2012. godine, u kojoj je dokazivao koliki uticaj ima veličina prihoda na političko odlučivanje u SAD. Nejednakosti u bogatstvu, koje se prelivaju u politički uticaj, najveći su izazov za demokratiju, a u savremenim demokratijama ove nejednakosti imaju dramatične razmere: one dovode u pitanje samu prirodu poretka: „Ipak, obim i priroda nejednakosti predstavljanja odslikavaju stepen demokratije u nekom društvu, a kada nejednakosti u političkom uticaju postanu prevelike, demokratija se preslikava u oligarhiju (vladavinu nekolicine) ili plutokratiju (vladavinu bogatih)”.¹⁹ Ono o čemu svedoči ovaj navod, a moguće ih je navesti mnogo od raznih autora različitih orijentacija, jeste da je tas na vagi predstavničke vladavine prevagnuo na stranu aristokratskog elementa, ali u jednoj iskrivljenoj formi poznatoj još iz antičke filozofije, u formi oligarhije. Za razliku od aristokratije u kojoj se pretenzije na vladavinu zasnivaju na izuzetnosti odlika pretendenta, u oligarhijama se pretendovanje na vladavinu zasniva na mogućnosti kontrole mehanizama vlasti. Kao i u demokratskoj Atini, u današnjim demokratijama mogućnost kontrole zasniva se na bogatstvu koje omogućuje kontrolu nad sredstvima uticaja.

¹⁸ John Ferejohn and Frances Rosenbluth, “Electoral Representation and Aristocratic Thesis”, op. cit., p. 301. Protivargument ovom stavu bio je da za predstavljenost nije važno ko vas predstavlja nego kakve politike vodi onaj koji vas predstavlja. Ne mora biti „vaš” predstavnik da bi vodio politike koje su u vašem interesu, a to jeste slučaj u savremenim demokratijama. B. Wessels in: “Performance and deficits of present-day representation” (in: Alonso S., Keane, J., Merkel, W. (eds.), *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, 2011, pp. 96–123). Tačnost ovih navoda osporavana je u Beetham, “Do Parliaments have a Future”, in: Alonso S., Keane, J., Merkel, W. (eds.), *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, 2011, pp. 124–143. U kasnijim radovima Gilens je istraživao ne samo korelaciju između nejednakog predstavljanja i nejednakosti u bogatstvu, nego i između nejednakosti u bogatstvu i politika koje idu u prilog različitim grupama i došao do istih zaključaka. Martin Gilens, *Affluence and Influence: Economic Inequality and Political Power in America*, Princeton: Princeton University Press, 2012.

¹⁹ *Ibidem*, p. 234.

Empirijske analize Gilensa, Bartelsa (Larry M. Bartels) i drugih otvorile su raspravu o prirodi predstavljanja u savremenim demokratijama, ali su ukazivale i na principijelni, strukturni, problem: koliko glasači mogu da se „osećaju predstavljenim“ od strane partija i njihovih lidera ukoliko odluke koje donose predstavnici uvek idu u prilog onih koji poseduju društvene poluge uticaja. Njihove analize postale su nezaobilazni deo duge i velike rasprave o vezi društvene jednakosti i političkih sloboda. Predstavničke vladavine od početaka su pretpostavljale nezavisnost predstavnika od biračkog tela, ali je razlog za to bio da se predstavnici zaštite od parcijalnih interesa ili od neznanja birača. Nezavisnost predstavnika pratila je ideja o izuzetnim odlikama predstavnika koji bi donosili kvalifikovan i nepristrasan sud o javnom interesu. U ovome se sastojao aristokratski element predstavničkih ustanova, izabrani predstavnici trebalo bi da poseduju odlike koje omogućuju da se do takvog suda dođe unutar predstavničkih ustanova. Uspostavljen je sistem elitističke demokratije u kome se selektuju lideri sposobni da iznesu teret političkog odlučivanja. Pri tome, nije se pretpostavljalo da bi najvažnija odlika takvih lidera trebalo da bude njihova sposobnost da obezbede podršku ekonomske „elite“.

Demokratski elitizam razbio je dogmu o tome da lideri poseduju bilo koje druge osobine osim sposobnosti da se „održavaju u sedlu“. Demokratija je, prema ovom razumevanju, očišćena od aristokratskog elementa, mada je ostala strukturna sličnost sa demokratskom aristokratijom. Naime, izbori su ostali središnja ustanova demokratije, ali se ne očekuje da oni budu metod selekcije onih koji poseduju aristokratske vrline. Zbog toga, ishodi izbora počeli su da zavise od postojanja političkih pogona, koji su, prema Veberovim ili Kraučevim rečima, sve više počeli da podsećaju na preduzeća. Uplivom institucionalnog modela preduzeća u područje političkog omogućeno je da se moć i bogatstvo povežu sa demokratskom politikom na način da se stvorila autentična, političko-vlasnička, vladajuća klasa koja upravlja političkim odlučivanjem. Takvo stanje on naziva postdemokratijom, jer izvorni zahtevi za demokratijom idu u suprotnom smeru i protive se svakom obliku privilegovanog pristupa politici. Načinjen je krug, demokratija se sama vratila na ono stanje stvari protiv koga je prvobitno isticala zahteve za demokratizacijom. Postojeće stanje i društveni sklopovi, na kojima ono počiva, toliko su duboko ukorenjeni da dugoročno „moramo očekivati entropiju demokratije“.²⁰ Empirijski pokazatelji o opadanju demokratije ukazuju na ovaj trend.²¹

Demokratski elitizam, u ovom pogledu, jeste oblik kapitalističke demokratije. To je bilo jasno Šumpeteru kada je tvrdio da je demokratija „jedan od

²⁰ Colin Crouch, *Postdemokracija*, op. cit., str. 19.

²¹ Larry Diamond and Marc F. Plattner, *Democracy in Decline?*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015.

proizvoda kapitalizma".²² Za prethodno izloženu argumentaciju važno je da izbori, ponovo, nisu neutralni metod selekcije, nego da izdvajaju klasu građana sa određenim obeležjima koji imaju privilegovani pristup vlasti. Vrlina koju oni poseduju jeste snalaženje na ekonomskom i političkom tržištu. Dvostruka priroda izbora i ovde se održala, ali u jednoj čudnoj formi aristokratije koju su stariji mislioci smatrali izopačenom. Savremeni autori takođe prepoznaju ovu „mešavinu” koju izbori proizvode: „Sistem ograničenog prava glasa, sa varijantom 'pluralnog glasa' jeste odgovarajući instrument za uvođenje 'mešovitog sistema': malo demokratije i veliki deo oligarhije. On kombinuje izborni princip (demokratski proces) sa realnošću zaštićenog nasleđa srednjih i viših klasa. Većinski sistem postiže isti rezultat zaobilaznim sredstvima”.²³

Luciano Kanfora ovde upućuje na dva načina na koji se pomoću izbora može postići željeni ishod. Prvi su upotrebljavale starije, mešovite predstavničke vladavine i sastojao se od kombinacije mera kojima se različitim kategorijama stanovništva dodeljivalo nejednako pravo glasa. Starije mešovite republike su naprosto prema posedovanju unapred definisanih odlika raspodeljivale pravo glasa, onima koji nisu posedovali ove odlike ili je uskraćivano ili im je davano manje, kao u slučaju slavnog Milovog (John Stuart Mill) „pluralnog prava glasa”, prema kome se glas imućnih i obrazovanih računao višestruko, prema mestu stanovanja, mestu posedovanja imovine i mestu obavljanja posla za visokoobrazovane. Drugi način sastoji se u odgovarajućem „organizovanju brojeva u demokratiji” kojim se ostvaruje učinak da većinsko pravilo uvek ide u prilog grupi sa određenim obeležjima. Kanfora ovo pokazuje na primeru urušavanja komunističkih i radikalno levih partija u Evropi promenama izbornog zakonodavstva. U oba slučaja suština je ista, onaj ko može kontrolisati izborne procedure može, u velikoj meri, odrediti ishode glasanja. Sve drugo je stvar tehnike, što se i matematički može pokazati. Matematički, moguće je definisati uslove pod kojima bi većinsko pravilo davalo unutrašnje dosledne ishode, ali su ti uslovi veoma restriktivni i „dosta zahtevni”, a pokazalo se, što je još važnije, da su „lako narušivi u mnogim stvarnim situacijama”.²⁴ Predstavljanje, u ovom pogledu, gubi karakteristike predstavljanja celokupnog političkog tela kako su očevi osnivači predstavničke vladavine zamišljali kada su dizajnirali izborne predstavničke ustanove.

²² Jozef Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, prev. Ante Marušić, Beograd: Plato, 1998, str. 329.

²³ Luciano Canfora, *Democracy in Europe: A History of an Ideology*, transl. Simon Jones, Malden, US: Blackwell Publishing Ltd. 2006, p. 216.

²⁴ Amartya Sen, *Rationality and Freedom*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England, 2002, p. 76.

Zbog toga se, sve češće, govori o krizi predstavničkih ustanova i predstavništva u demokratijama.²⁵

ZAKLJUČAK

Aristokratska priroda izbora, naizgled paradoksalno, davala je izborima dodatnu uverljivost, ali i otvarala široko polje za organizaciju brojeva koja bi činila ishode izbornog procesa naklonjenim relevantnoj grupi koja raspolaže polugama uticaja. Istovremeno, opšte pravo glasa, zajedno sa dodatnim mehanizmima uticaja građana, teži da ove procedure što više demokratizuje i približi „građanima bez istaknutih odlika”. Izborne procedure, zbog ovoga, mogu se kretati u širokom rasponu između aristokratskih (oligarhijskih ili elitističkih) i demokratskih elemenata. Zbog ovoga, teza o dvostrukoj prirodi izbora jeste moćno analitičko sredstvo koje nam omogućuje da izbore sagledamo i mimo standardne demokratske teze, koja je, istorijski posmatrano, nedavno prihvaćena. Savremene demokratije, kako ih zovemo, jesu izborni mešoviti poreci u kojima je opstala institucionalna struktura mešovitih poredaka u različitim kombinacijama podele vlasti (najčistije u SAD), ali ove ustanove ne predstavljaju, kao u starim republikama, posebne kategorije stanovništva, nego su sve postale izborne u odnosu na celokupno političko telo. Radi se o složenim porcima u kojima demokratija ima važno mesto, ali ona nije jedini igrač na terenu. Unapred definisane istaknute odlike imaju važno mesto u ovom sistemu i ugrađene su u samu strukturu izbornog procesa.

Onda kada se ove odlike prepuste samodefinisanju grupa koje se bore za položaje nastaju krivljenja koja su odgovorna za pomeranje pretpostavljene ravnoteže na jednu ili drugu stranu. Neke od gorenavedenih teorija pretpostavljaju da je ravnoteža otišla u stranu iskvarenog aristokratskog elementa, oligarhije, koja svoje mesto ne duguje svojim „vrlinama”, nego sposobnosti da uzurpira pristup vlasti i poluge uticaja. To je dobar razlog što su ovi autori zabrinuti nad sudbinom demokratskog elementa predstavljanja i pitaju se da li je veza demokratije (političkog tela) i predstavljanja prekinuta za dogledno vreme ili postoji mogućnost da se ona oživi.

Na kraju, da bi se izbegli nesporazumi, moramo napomenuti da prethodna analiza nije nikakav omaž aristokratiji niti pretpostavlja normativnu preferenciju za aristokratski element izbora. Sve što se tvrdi jeste da, pod postojećim institucijalnim pretpostavkama, izbori kao središnja ustanova demokratije poseduju i neotklonjivi aristokratski element koji se može ispoljavati

²⁵ O ovome videti Đorđe Pavićević, “Democratic Timetables: Faling Behind and the Crisis of Democratic Politics”, in: *Crisis and Quality of Democracy in Eastern Europe* (ed. Miodrag Jovanović and Đorđe Pavićević), Eleven International Publishing, The Hague, Netherland, 2012, pp. 29–40.

kao stabilizujući činilac (Manen), ali i kao ozbiljna manjkavost i krivljenje sistema (Krauč, Ransijer, Volin). Pitanje opravdanosti i održivosti postojećeg institucionalnog sklopa jeste drugo pitanje. Sigurno je da, u dogledno vreme, moramo deliti njegovu sudbinu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bachrach, Peter, *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Boston: Little Brown, 1967.
- [2] Bartels, Larry M., *Unequal democracy: the political economy of the new gilded age*, Princeton: Princeton University Press, 2008.
- [3] Beetham, David, "Do Parliaments have a Future", in: Alonso S., Keane, J., Merkel, W. (eds.), *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, 2011, pp. 124–143.
- [4] Bentham, Jeremy, *The Works of Jeremy Bentham, vol. 9 (Constitutional Code)*, The Online Library Of Liberty; dostupno na <http://oll.libertyfund.org> (pristupljeno 01. 03. 2015), 1843.
- [5] Beri, Norman, *Uvod u modernu političku teoriju*, prev. Branimir Gligorić, Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- [6] Best, Heinrich and Higley, John (eds.), *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2010.
- [7] Canfora, Luciano, *Democracy in Europe: A History of an Ideology*, transl. Simon Jones, Malden, US: Blackwell Publishing Ltd., 2006.
- [8] Crouch, Colin, *Postdemokracija*, prev. Irena Skrt i Damir Mikulić, Zagreb: Izvori, 2007.
- [9] Diamond, Larry and Plattner, Marc F., *Democracy in Decline?*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015.
- [10] Ferejohn, John and Rosenbluth, Frances, "Electoral Representation and Aristocratic Thesis", in: Shapiro I., Stokes S. C., Wood E. J., and Kirshner A. S. (eds.), *Political Representation*, Cambridge University Press, 2009, pp. 271–303.
- [11] Gilens, Martin, "Inequality and Democratic Responsiveness", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 69. No. 5, pp. 778–796
- [12] Gilens, Martin, *Affluence and Influence: Economic Inequality and Political Power in America*, Princeton: Princeton University Press, 2012.
- [13] Landemore, Hélène, "Is representative democracy really democratic? Interview of Bernard Manin and Nadia Urbinati"; dostupno na internet stranici lavedesidees.fr (pristupljeno 21. 02. 2013).
- [14] Manin, Bernard, *The principles of representative government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

- [15] Pavićević, Đorđe, "Democratic Timetables: Faling Behind and the Crisis of Democratic Politics", in: Jovanović, Miodrag and Pavićević, Đorđe (eds.) *Crisis and Quality of Democracy in Eastern Europe*, Eleven International Publishing, The Hague, Netherland, 2012, pp. 29–40.
- [16] Ransijer, Žak, *Na rubovima političkog*, prev. Ivan Milenković, Beograd: Fedon, 2012.
- [17] Ransijer, Žak, *Nesaglasnost*, prev. Ivan Milenković, Beograd: Fedon, 2014.
- [18] Rehfeld, Andrew, *The Concept of Constituency; Political Representation, Democratic Legitimacy, and Institutional Design*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- [19] Rehfeld, Andrew, "Towards a General Theory of Political Representation", *The Journal of Politics*, Vol. 68, No. 1, February 2006, pp. 1–21.
- [20] Ruso, Žan-Žak, *Društveni ugovor*, prev. Tihomir Marković, Radmilo Stojanović i Mira Vuković, Beograd: Filip Višnjić, 1993.
- [21] Sen, Amartya, *Rationality and Freedom*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England, 2002.
- [22] Šmit, Karl, „Legalnost i legitimnost”, u: *Norma i odluka*, prir. Slobodan Samardžić, prev. Danilo N. Basta, Beograd: Filip Višnjić, 2001, str. 229–358.
- [23] Šumpeter, Jozef, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, prev. Ante Marušić, Beograd: Plato, 1998.
- [24] *The Federalist with The Letters of "Brutus"*, Alexander Hamilton, James Madison, and John Jay, Terence Ball (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [25] Urbinati, Nadia, *Representative democracy: principles and genealogy*, Chicago: The University of Chicago Press, 2006.
- [26] Wessels, Bernhard, "Performance and deficits of present-day representation", in: Alonso S., Keane J., Merkel W. (eds.), *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, 2011, pp. 96–123.
- [27] Volin, Šeldon, *Politika i vizija*, prev. Slobodan Damnjanović, Beograd: Filip Višnjić i Službeni glasnik, 2007.

Dorđe Pavićević
ARISTOCRATIC THESIS

Abstract

The article deals with the aristocratic thesis about the character of the elections in representative governments, which has been widely discussed in political theory in previous decades. According to the thesis, the elections have two faces – they are in the same time aristocratic and democratic by nature. As a mixture of democratic and aristocratic principle, representative democracy remains a mixed form of government. The main difference between this form of government and the older form of mixed republic is that general elections have become a method of legitimating the government. This form of government is allied with democratic elitism in their effects, despite the differences in justification of the essential role of elections in democratic processes. According to critics, the aristocratic element in contemporary democracies is more like oligarchic or plutocratic in traditional sense of the word. These critics occasionally refer to this state of affairs as a state of post-democracy. The main thesis of the article is that differentiation between the two faces of elections is a powerful tool for analysis of contemporary democracies. The author does not defend the aristocratic thesis itself.

Key words:

Aristocratic thesis, oligarchy, two faces of elections, democracy, principle of distinction.

Siniša Atlagić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Aleksandar Mitić**

Centar za strateške alternative

Šta je strateško političko komuniciranje?***

Apstrakt

U ovom tekstu autori nastoje da identifikuju osnovne elemente određenja strateškog komuniciranja u politici – funkciju, aktere te vrste i sredstva komunikacije i oblike promocije koji ovi koriste. Polazeći od mnoštva prethodnih određenja i opisa delatnosti pojave na koju se odnosi, oni pokušavaju da razgraniče ovaj pojam od pojmovna sa kojim se najčešće dovode u vezu – „javna diplomatija” i „politička propaganda”. Ukazuju na značaj interneta kao sredstva političkog komuniciranja i njegov doprinos promenama u strategiji organizovane političke persuzije.

Ključne reči:

strateško komuniciranje, javna diplomatija, politička propaganda, politička persuzija, imidž

* sinisa.atlagic@fpn.bg.ac.rs

** aleksandar.mitic@yahoo.com

*** Ovaj tekst je rezultat rada na projektu *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu*, evidencioni broj 179076, koji se realizuje u okviru Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, finansiran od strane Ministarstva nauke Republike Srbije.

Interesovanje za delatnost pod nazivom „strateško komuniciranje” u svetu naglo je poraslo tokom dve poslednje decenije. Sa specijalizacijom i profesionalizacijom u oblasti komuniciranja kao univerzalnom tendencijom u savremenim društvima ono se razvija i kao obrazovna disciplina.¹ Posle terorističkih napada na Sjedinjene Američke Države od 11. septembra 2001. godine u ovoj zemlji, a zatim i u drugim delovima sveta, učestalo se govori i piše o delatnosti i pojmu strateške političke komunikacije. Susret sa literaturom iz ove oblasti otkriva prvo da je u najvećoj meri reč o zapažanjima prevashodno zapadnih autora o nedostatku američke nacionalne strategije u komunikaciji sa inostranstvom na početku 21. veka i predlozima u vezi sa njenim kreiranjem. Drugo, obeshrabrujući je nalaz da je reč o nedovoljno precizno određenom pojmu, baš kao i kada je reč o pojmovima sa kojima se dovodi u vezu.

STRATEŠKO KOMUNICIRANJE JE UBEĐIVAČKO

Puki nedostatak strategije u smislu dugoročnog programa političkog delovanja i pretpostavke planiranog vođenja politike i persuzivnih aktivnosti jedne zemlje svakako nije povod za upotrebu novog pojma i utemeljenje novog akademskog polja u okviru komunikologije kao opšte naučne discipline. Zato je nužno utvrditi šta je to strateško u političkom komuniciranju a nije u vezi sa gorenavedenim i o kakvoj novini na „tehničkom” planu je reč u ovom konkretnom savremenom pristupu „osvajanju srca i uma ljudi”. I dalje od ovog – šta podrazumeva „strateško” u komuniciranju u širem smislu reči, to jest šta je strateško komuniciranje? Upravo je ovo bila tema panel diskusije održane u organizaciji *International Communication Association* (ICA) u Njujorku 2005. godine. U radu karakterističnom po sveobuhvatnom pristupu autorâ u pokušaju da odrede pojam strateške komunikacije, a koji je delom zasnovan na zaključcima pomenute diskusije, K. Hallahan i saradnici određuju ovaj vid komunikacije kao organizacijsko komuniciranje preduzeto radi ostvarivanja najvažnijih, strateških ciljeva ovih kolektivnih društvenih subjekata koje poimaju u najširem smislu i u koje ubrajaju korporacije, profitne i neprofitne organizacije, grupe aktivista, nevladine organizacije, organizacije koje promovišu različite vidove društvenih promena, političke partije i pokrete i državne organizacije.² Ovde fokus nije na interorganizacijskoj komunikaciji. Ona je i intraorganizacijska, ali je prevashodno reč o osmišljenim

¹ Strateško komuniciranje se kao program poslediplomskih studija ili kao predmet na osnovnim akademskim studijama izučava na većem broju američkih i zapadnoevropskih univerziteta.

² Kirk Hallahan et al., “Defining Strategic Communication”, *International Journal of Strategic Communication*, 1(1), p. 4.

promotivnim aktivnostima organizacije, to jest njenih članova i profesionalnih komunikatora namenjenih primaocima poruka u širem smislu.³ Iako se ne govori izričito o njihovom subjektivitetu, proizlazi da lideri i drugi predstavnici organizacije nisu njegovi nosioci. Drugim rečima, oni plasiraju poruke u ime organizacije i imaju status komunikatora. Podvlačeći da je reč o „bogatim i multidimenzionalnom pojmu na koji se mora gledati iz šire perspektive”, pod *strateškim* se prevashodno podrazumeva postojanje *namernog, unapred osmišljenog*.⁴ Fokus je na upravljanju organizacijom u cilju ostvarenja njenih ključnih ciljeva, pri čemu je komunikacija njen konstitutivni činilac.⁵ Hallahan i saradnici insistiraju na ključnoj ulozi komuniciranja u doslovnom smislu u istraživanju ovog polja i odbijaju da se, kako navode, fokus preseli na društvene fenomene i odnose u čijoj osnovi je komunikacija a čiji je uticaj zanemaren.⁶ Uticaj, na koji gledaju kao na rezultat persuazivne funkcije, osnova je strateške komunikacije.⁷ Dakle, strateško komuniciranje je nagovaračko.

OD POLITIČKE PROPAGANDE PREKO JAVNE DIPLOMATIJE DO STRATEŠKOG POLITIČKOG KOMUNICIRANJA

Nije posve jasno šta Hallahan i saradnici podrazumevaju pod strateškim komuniciranjem u politici. U kratkom osvrtu na ovo polje u zaključku rada navode da istraživanja strateške komunikacije idu „izvan granica tradicionalnih komunikoloških disciplina uključujući tako različite aktivnosti poput javne diplomatije, psiholoških operacija vojske i društvenog marketinga”.⁸ Pišući, pak, u uvodu rada o političkom komuniciranju kao „tradicionalnoj disciplini” navode da se ono svodi na vršenje uticaja na birače da izađu na izbore i glasaju za određenu partiju ili kandidata i na zakonodavce i administraciju da donesu odgovarajuće odluke na polju javnih politika. Na planu međunarodne politike, strateška komunikacija podrazumeva komunikaciju kojom se

³ Ibidem, pp. 6–9.

Ukazujući na široku i raznovrsnu upotrebu pojma, Hallahan i saradnici pišu da određeni autori poimaju stratešku komunikaciju i kao element interpersonalne komunikacije i tzv. komunikacije vođstva (leadership communication) (prema Management Concepts, 2006; UCSB Leadership SkillsMap, 2006) – Ibidem, p. 9.

⁴ Ibidem, p. 12.

⁵ Ibidem, pp. 16–17.

⁶ Ibidem, p. 25.

⁷ Ibidem, p. 24.

⁸ Ibidem, p. 27.

doprinosi ostvarivanju ciljeva javne diplomatije i vojnih psiholoških operacija (PSYOP).⁹ Međutim, savremeni autori na različite načine vide odnose ovih pojmova. Tako je, prema F. Tejloru (Philip Taylor), javna diplomatija „jedan od stubova strateškog komuniciranja”¹⁰, Dž. Naj (Joseph Nye) smatra da je strateško komuniciranje jedna od dimenzija javne diplomatije, aktivnost koja se preduzima da se „proda” ili „brendira” određena vladina politika¹¹, dok B. Gregori (Bruce Gregory), direktor Instituta za javnu diplomatiju pri univerzitetu Džordž Vašington, nalazi da je reč o „analognim terminima kojima se opisuje od više komponenti sačinjeno višenamensko oruđe za vešto vođenje države”¹². Ovo oruđe (instrument of statecraft), prema Gregoriju, obuhvata diplomatiju, kulturnu diplomatiju, međunarodnu radiodifuziju, političko komuniciranje, izgradnju demokratije (democracy building) i vojne informacione operacije. Javna diplomatija, posredstvom koje se odvija primena tzv. meke moći, prema Naju, obuhvata i komuniciranje na dnevnom nivou sa ciljem da se objasni kontekst političkih odluka donetih na domaćem i međunarodnom planu, kao i razvoj „odnosa dužeg trajanja” poput stipendija i razmena (studenata i predavača) i pristupa medijima.¹³

M. Batler (Michael Butler), bivši Stalni predstavnik Ujedinjenog Kraljevstva pri Evropskoj uniji, određuje aktivnost javne diplomatije slično onome kako Hallahan i saradnici opisuju delatnost strateškog komuniciranja. Prema ovom autoru, javna diplomatija je aktivnost koja se preduzima sa ciljem da „utiče na mnjenje u ciljnim zemljama kako bi olakšale britanskoj vladi, kompanijama ili drugim britanskim organizacijama da postignu svoje ciljeve” dodajući da je „opšti imidž Britanije u ciljnoj zemlji od velike važnosti”, ali da se suština javne diplomatije ne svodi na ovaj, kako piše, „faktor ubeđivanja”.¹⁴ K. Ros (Christopher Ross) shvata javnu diplomatiju kao „javno lice tradicionalne diplomatije” koja funkcioniše u saradnji i paralelno sa tra-

⁹ Ibidem, p. 6.

¹⁰ Phillip Taylor, “Public Diplomacy and Strategic Communications” in: Nancy Snow and Phillip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York and London, 2009, p. 14.

¹¹ Jeryl C. Ludowese, *Who Should Lead the Long War of Ideas?*, master teza, U. S. Army War College, 2006, p. 3.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Mark Leonard, *Public Diplomacy*, The Foreign Policy Centre, London, 2002, p. 1, prema Siniša Atlagić, “How We Introduce Serbia to the World”, *Serbian Political Thought*, Vol. 5, No. 1/2012, p. 110.

dicionalnom diplomatijom”¹⁵, dok H. San (Henry H. Sun) nalazi da ova potpada u domen političkog marketinga u međunarodnim odnosima. Revidirajući dosadašnja određenja i nastojeći da ponudi novo određenje pojma „politički marketing” u širem smislu, a time i političkog marketinga u međunarodnim odnosima, ovaj autor, između ostaloga, piše da bi u okviru tzv. *marketing mixa* tzv. meka moć bila „proizvod”, a javna diplomatija oblik promocije.¹⁶

Ros, bivši američki ambasador i koordinator za javnu diplomatiju u State Departmentu, piše da javna diplomatija može biti uspešno sprovedena ukoliko se u pristupu ovoj delatnosti odgovori na nekoliko zahteva. Reč je, pre svega, o zahtevu da promocija SAD u inostranstvu bude usklađena sa realnom američkom politikom zasnovanom na vrednostima koje javna diplomatija ima da objasni. To znači da ona mora biti inkorporisana u spoljnu politiku i podrazumeva koordinaciju većeg broja vladinih agencija. Dalje, elementi sadržaja određene poruke moraju da budu usklađeni, a poruka verodostojna. Zatim, važno je prilagoditi poruku karakteristikama ciljne grupe i obraćati se ne samo liderima mnjenja nego masama i to posredstvom nacionalnih i globalnih medijskih mreža. U prenosu poruka moraju se koristiti svi komunikacioni kanali koji su na raspolaganju – televizija, radio, internet, novine i druge štampane publikacije. Pored ovih zahteva, strategija javne diplomatije trebalo bi da obuhvati i to da u prenosu poruka i objašnjavanju američkih vrednosti i politike aktivno učesće uzme nevladin sektor, pre svih humanitarne organizacije, kao i da se posebna pažnja obrati na raspoloženje javnosti u drugim zemljama.¹⁷

Među Rosovim „stubovima” javne diplomatije uočava se zahtev za jedinstvom političkog i persuazivnog delovanja. To je i osnovni zahtev koji se postavlja pred politiku i političku propagandu koji se na nivou njene funkcije iskazuje kao zahtev da bude konstitutivni činilac politike. Vrednosna orijentacija koju ovaj autor vidi u osnovi strategije javne diplomatije osnova je i strategije političko-propagandne delatnosti u širem smislu. Dalje, ovaj autor upućuje na segmentaciju publike i propagandnu slojevitost, što je jedan od ključnih metodskih principa političke propagande.¹⁸

¹⁵ Cristopher Ross, “Pillars of public diplomacy”, *Harvard Review*, August, [online]. Available at: <http://ics-www.leeds.ac.uk/papers/vp01.cfm?outfit=pmt&folder=7&paper=1649> (Accessed 20 March 2012), prema Siniša Atlagić, “How We Introduce Serbia to the World”, *Serbian Political Thought*, Vol. 5, No. 1/2012, p. 110.

¹⁶ Henry H. Sun, “International political marketing: a case study of United States soft power and public diplomacy”, *Journal of Public Affairs*, 8 (3), p. 174.

¹⁷ Cristopher Ross prema Siniša Atlagić, “How We Introduce Serbia to the World”, *Serbian Political Thought*, op. cit., p. 111.

¹⁸ Opširnije o ovome u Zoran, Slavujević, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009.

Polazeći od toga da je aktivnostima strateškog političkog komuniciranja i javne diplomatije zajedničko to da su organizovane, planirane, osmišljene da se obezbedi podrška javnosti u inostranstvu prevashodno fokusom na imidž kolektivnih političkih subjekata (zemlje ili organizacije) kao sredstva realizacije njihovih interesa, postavlja se pitanje da li ove aktivnosti možemo smatrati savremenim vidom/vidovima nekadašnje političke propagande prema inostranstvu a imajući aktivnosti koje (je) ova podrazumeva(la).

A. Romarhajm (Anders G. Romarheim) nije takvog mišljenja. On nalazi da su komunikacija u cilju uspostavljanja razumevanja među njenim subjektima i odsustvo dijaloga u komunikaciji u osnovi razlikovanja javne diplomatije i propagande. Mada se javna diplomatija u značajnoj meri preklapa sa tzv. belom propagandom¹⁹, ona za cilj ima uspostavljanje uzajamnog razumevanja među subjektima političke komunikacije i na razvijanje trajnijih odnosa sa ključnim pojedincima posredstvom stipendija, razmena, obuka, seminara, konferencija i pristupom medijskim kanalima²⁰, za razliku od propagande kao jednosmerne, masovne persuzije preduzete sa ciljem da se usmeri ponašanje ljudi.²¹ Ovim se Romarhajm priklanja raširenom stanovištu prema kome se politička propaganda, kao i javna diplomatija, javlja u savremenim društvima i u vreme masovnih medija. I jednu i drugu aktivnost smatra „varijantama strateške komunikacije“²². Dakle, strateška komunikacija je, prema ovom autoru, širi pojam od pojmova propagande i javne diplomatije. On ga ne određuje preciznije, ali iz komparacije propagande i persuzije otvara prostor za izvođenje zaključka da strateško komuniciranje umnogome odgovara persuzivnoj delatnosti i to shvaćenoj u smislu komunikacije usmerene na stavovsku strukturu pojedinca, odnosno Habermasove strateške interakcije – „oblika imperativnog uticaja na svest ljudi“.²³

Da je strateška politička komunikacija širi pojam od javne diplomatije smatra i A. Mitić. On nalazi da je opseg inicijatora i aktera strateške komunikacije veći od onih u slučaju javne diplomatije, kao i da fleksibilnost i autonomija delovanja u strateškoj političkoj komunikaciji često nije u skladu sa institucionalnom hijerarhijom javne diplomatije. Naglasak u strateškoj političkoj komunikaciji je na angažmanu, komunikacionoj vrednosti akcije i koordinaciji reči i dela. Konačno, za razliku od javnodiplomatske aktivnosti, u

¹⁹ Anders G. Romarheim, "Definitions of Strategic Political Communication", *NUPI*, No. 689–2005, pp. 13–14.

²⁰ *Ibidem*, p. 13.

²¹ *Ibidem*, p. 5.

²² *Ibidem*, p. 1.

²³ Zoran, Slavujević, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009, str. 10.

strateškoj komunikaciji aktivnosti nisu uvek javne i transparentne već mogu da uključe kinetičke akcije, psihološke operacije i hibridne oflajn-onlajn aktivnosti. Poimanju strateške komunikacije kao koncepta koji nije vezan samo za međunarodna, bezbednosna pitanja doprinosi činjenica da se njegova primena proširila u poslednjoj dekadi i na polja unutrašnje političke komunikacije, ali i javne, NVO, zdravstvene, krizne i korporativne komunikacije.

U pokušaju da, poput Romerhajma, objasni stratešku političku komunikaciju i odnose ovog pojma sa njemu srodnim pojmovima, i pukovnik američke armije Dž. Ludoviz (Jeryl C. Ludowese) piše o njenim „propagandnim elementima”. On ih identifikuje u vremenu Hladnog rata i u delovanju Američke informativne agencije (USIA), koja je formirana 1953. godine sa ciljem da se suprotstavi propagandi koja je dolazila s one strane „gvozdene zavese”. U tekstu u kome već naslovom ukazuje na povezanost strateškog političkog komuniciranja i političke propagande – *Strateško komuniciranje: Ko treba da vodi dugi rat ideja?* – navodi da je ova agencija izvorno bila propagandna po svom karakteru, ali da se izbegavalo da se koristi termin „propaganda” zbog njegove loše konotacije.²⁴ Pozivajući se na stavove ljudi iz državnog aparata iz prvih godina Hladnog rata kada se povela debata oko toga je li korišćenje propagande u skladu sa životom u demokratiji i mogu li građani SAD postati žrtvama ove aktivnosti usmerene prema inostranim javnostima, navodi na zaključak da je preovladao stav da se sa propagandom nastavilo dok hladnoratovske tenzije nisu splasle. Tada je, kako piše, „američka antipropagandna tradicija ponovo izbila na površinu” a za opis misije Američke informativne agencije počeo je da se koristi novi termin – javna diplomatija. Ona je „određeno vreme zadržala propagandne elemente” a onda je fokus pomeren na obrazovne i kulturne programe kreirane sa ciljem da se odnosi vlade SAD sa inostranim javnostima utemelje na međusobnom razumevanju a ne na „jednostranom nagovaranju”. Ovi programi podrazumevali su aktivnosti na planu informisanja i razmene na planu obrazovanja i kulture (Fulbrajt program, podučavanje engleskog jezika i studijski programi na američkim univerzitetima).²⁵

²⁴ Jeryl C. Ludowese, *Who Should Lead the Long War of Ideas?*, master teza, U. S. Army War College, 2006, p. 5.

²⁵ Ibidem, pp. 5–6.

Korene „američke (anti)propagandne tradicije” Ludoviz vezuje za rad američke Službe za ratno informisanje (Office of War Information) na suprotstavljanju nemačkoj nacističkoj propagandi tokom Drugog svetskog rata a naročito na skrivene aktivnosti njenog ogranka – Strateške službe (Office of Strategic Service – OSS), preteče današnje Centralne informativne agencije (CIA). On kaže da su pre Drugog svetskog rata SAD bile jedina velika sila koja nije imala razvijenu strategiju za širenje ideologije izvan svojih granica – Ibidem, p. 4. Ne uzima u obzir aktivnosti Komiteta za javno informisanje (Committee on Public Information – CPI) čije je osnivanje inicirao predsednik V. Vilson (W. Wilson) sa namerom da ubedi Ame-

Sa preimenovanjima ove aktivnosti nastavilo se posle terorističkih napada na SAD 2001. godine. Tejlor piše da se loše stanje u američkoj javnoj diplomatiji pokušalo poboljšati imenovanjem Š. Birs (Charlotte Beers) na mesto rukovodioca ovim poslom u američkoj vladi i marketinškim pristupom „onome što je tada nazivano 'menadžmentom opažanja' (perception management)”²⁶, a što se od 2006/2007. godine naziva strateškim komuniciranjem!²⁷ Prema

rikance u opravdanost ulaska SAD u Prvi svetski rat protiv sila osovine. Za krajnji cilj kampanje postavljeno je širenje demokratije izvan SAD. U pismu upućenom predsedniku V. Vilsonu januara 1918. godine Dž. Kril (G. Creel), koji se nalazio na čelu ovog komiteta, navodi da je CPI na putu da postane „svetska organizacija” sa namerom da američke ciljeve prenese svim narodima i da se „bori za javno mnjenje u svakoj zemlji” (New York Times, 3. februar 1918. godine u tekstu “Creel’s Bureau Explains Its Work”). Dž. Kril je pre ustanovljenja CPI, aprila 1917. godine, požurivao Belu kuću da formira vladinu agenciju čiji bi zadatak bio da koordiniše propagandnu aktivnost, ali, kako je pisao, ne propagandu na način kako su je Nemci definisali, nego propagandu u istinskom smislu te reči, kao „širenje vere” (Robert Jackall and Hirota M. Janice, *Image Makers: Advertizing, Public Relations, and Ethos of Advocacy*, University of Chicago Press, 2003, p. 13 prema Siniša, Atlagić, *Nacistička propaganda: Od totalne do totalitarne propagande*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2012, str. 13.

- ²⁶ Phillip Taylor, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, op. cit., p. 15.
O brendiranju politike i formiranju pozitivnog imidža zemlje u svetu kao osnovnim zadacima američke javne diplomatije na početku 21. veka piše i E. Bram (Eric Brahm). On piše da je značaj javne diplomatije za SAD do izražaja naročito došao nakon terorističkih napada na Svetski trgovinski centar u Njujorku 11. septembra 2001. godine. Suočena sa optužbama muslimanskog sveta da je rat protiv terora izgovor za novi krstaški rat, „administracija je brzo prepoznala važnost poboljšanja svog imidža u svetu, a posebno na Bliskom istoku”. Za vrlo kratko vreme State Department je imenovao Š. Birs (koja je rukovodila dvema najvećim svetskim reklamnim kompanijama – Ogilvy&Mather i J. Walter Thompson) za podsekretara Odeljenja za javnu diplomatiju i javne poslove (Public Diplomacy and Public Affairs). Tadašnji državni sekretar K. Pauel (Colin Powell) je njenu ulogu opisao sledećim rečima: „Mi prodajemo proizvod. Nama je potreban neko ko od američke politike ume da napravi novi brend”. – Eric Brahm, “Propaganda” In: Burgess G. and Burgess H. (eds.), *Conflict Information Consortium*, Colorado: University of Colorado, Boulder, 2006, (online). Available at: <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/propaganda> (Accessed 24 March 2012) prema Siniša Atlagić, “How We Introduce Serbia to the World”, *Serbian Political Thought*, Vol. 5, No. 1/2012, p. 112.
O marketinškom pristupu promociji SAD u svetu opširnije u Todd C. Helmus, Christopher Paul and Russel W. Glenn, *Enlisting Madison Avenue: The Marketing Approach to earning popular support in theatres of operation*, RAND – National Defence Research Institute, 2007.

- ²⁷ Phillip Taylor, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, op. cit., p. 15.

ovom autoru, jednom od najboljih zapadnih poznavalaca političke persuzije u drugoj polovini 20. i na početku 21. veka, u osnovi lošeg američkog (ali i zapadnog u širem smislu) pristupa u komunikaciji sa inostranstvom je „priroda savremene demokratske politike” i odsustvo dugoročnih ciljeva političkog delovanja. „Cilj modernog demokratskog političara je da pobedi na izborima pre nego da služi ostvarenju dugoročnih nacionalnih interesa”, piše Tejlor²⁸ i dodaje da je ovakvom stanju doprinela i „podrivajuća filozofija” američke javne diplomatije koju je svojom idejom o tzv. mekoj moći delimično kreirao i Dž. Naj.²⁹ On kritikuje Najovu „formulu „Upoznati nas je voleti nas” (To know us is to love us) i stav da „biti privlačan je dovoljno da drugi požele da budu kao ti”³⁰ i pita nisu li oni koji vrše terorističke napade na Zapadu upravo njegovi dobri poznavaoци koji ga nisu zavoleli. Ovaj autor kritikuje marketinški pristup „prodaje” univerzalističkih vrednosti Amerike ostatku sveta poput sapuna. Podvlači da je duže vreme u osnovi zapadne promocije u ostatku sveta, a naročito u onom muslimanskom delu, imidž zasnovan na izvitoperenom identitetu čiji efekat je odsustvo vere u dobre namere Zapada. Konačno, kada je reč o sredstvima i oblicima promocije, on tvrdi da se u strateškoj komunikaciji prema arapskom svetu, odnosno u informativnom ratu sa muslimanskim propagandistima, treba osloniti na prednosti interneta a ne na tradicionalne masovne medije.³¹

Novi kvaliteti interneta kao sredstva političke komunikacije³² omogućavaju subjektima strateške političke komunikacije da učestvuju u kreiranju smisla bez vremenskog i prostornog ograničenja, uz prednosti u odnosu na ostale medije koje donosi *tajming* (lakoća i brzina ažuriranja, tekstualno izveštavanje „uživo”, fidovi vesti), integracija multimedijalnih sadržaja (video, audio, foto prilozima, „responzivni dizajn”) i gotovo neograničena komunikacija putem društvenih mreža (integracija Fejsbuk postova i tvitova), koja vodi ka mogućnosti istančane segmentacije i, čak, individualizacije poruka. Imajući ovo u vidu, vodeće svetske i regionalne sile pokušavaju da putem nadzora nad internetom i borbe za kontrolu i procesuiranje podataka („big data”, „internet stvari”) utiču na političke procese utičući na promene ili učvršćivanje

²⁸ Ibidem, p. 14.

Gotovo identičan zaključak iznose Dragan Simić i Dragan Živojinović u Dragan Simić i Dragan Živojinović, „Tukididom protiv procesora: Zašto je strateško mišljenje važno i u 21. veku”, *Politički život*, broj 8, str. 19.

²⁹ Isto, str. 12.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, str. 15.

³² O ovome opširnije u Zoran Slavujević, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocar, Beograd, 2009, str. 52.

stavova ljudi i njihovo ponašanje. U isto vreme, društveni pokreti i druge nevladine i terorističke grupacije, sa svoje strane, imaju mogućnost da se umreže i u značajnoj meri autonomno vrše persuzivne funkcije, uključujući i mobilizatorsku u tzv. oflajn prostoru.³³

ZAKLJUČAK

U savremenoj literaturi pojmovi strateškog političkog komuniciranja, javne diplomatije i političke propagande se ne samo dovode u vezu nego neretko i izjednačavaju. Često se pod isto podvode prva dva pojma i to u smislu da je reč o organizovanoj političkoj persuziji koju preduzimaju subjekti političkog komuniciranja u međunarodnim odnosima, pri čemu posebnu pažnju posvećuju delatnosti *image-building*-a. Čini se, međutim, da ovo određenje odgovara javnoj diplomatiji. Reč je o političkoj persuziji vlasti, odnosno u njenoj službi, sa izraženim informativnim i edukativnim elementima i usmerenoj prema inostranim javnostima. Komunikacija je, u osnovi, javna (dakle, i masovna) i formalna. U strateškoj političkoj komunikaciji, pak, spektar političkih subjekata (uglavnom kolektivnih) je razuđeniji, a komunikacija može biti i nejavna i neformalna, baš kao u političkoj propagandi. Razlike, dakle, nema. No, za razliku od „tradicionalne” propagande, aktivnost strateške političke komunikacije odlikuje fleksibilnost i taktičku adaptibilnost kojoj je, bez sumnje, najviše doprinela pojava interneta. Asimetričnost realnih mogućnosti različitih aktera komunikacije je smanjena. Objekti komunikacije u tradicionalnoj propagandi, lišeni mogućnosti da budu pošiljaoci poruka u komunikaciji, sada istupaju sa svojim porukama. Persuzija ostaje konstitutivni element politike, ali napušta se monolitnost u pogledu sadržaja. Interaktivnost aktera komunikacije doprinosi povećavanju stepena adaptibilnosti poruke, ne negirajući osnovnu intenciju akcije, ali i uzdržanost komunikatora prema političkim

³³ Aleksandar Mitić, *Integracija tehnika onlajn medija u strateške komunikacione projekte*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2016. U tekstu disertacije Mitić se osvrće na ključne trenutke u razvoju uloge interneta u strateškoj političkoj komunikaciji – od zapatističke pobune u Meksiku (1994), preko izgradnje „umreženog aktivizma” alterglobalista tokom protesta protiv neoliberalnog ekonomskog sistema (1999–2003), prve predsedničke izborne kampanje Baraka Obame (2006–2008), serije „Tviter revolucija” (od Moldavije i Irana 2009. godine do Arapskog proleća 2010–2011. i pokreta „Okupiraj” 2011–2014), „hibridnih ratova” tokom ukrajinske krize (2014–), širenja terorističke propagande i regrutacije Daeša (2014–), te formiranja specijalnih departmana Evropske unije i NATO za stratešku onlajn komunikaciju (2014–2015). U analizi slučaja „Srbija i integracija u NATO”, Mitić analizira stratešku političku komunikaciju domaćih i stranih zagovornika i protivnika integracije Srbije u NATO.

subjektima. No, jesu li nove karakteristike organizovanog „imperativnog uticaja na svest ljudi” nastale kao proizvod tehnoloških inovacija dovoljan razlog da se kaže da se „mi, dobri momci” bavimo „strateškom komunikacijom”, a „oni, loši momci” propagandom? Ovo je ključno pitanje, ono koje ovo i slična razmatranja vraća na suštinu ne samo političke persuzije nego same politike – pitanje vrednosti, pitanje povodom koga rasprava olako sklizne sa naučnog na teren ideologije.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Atlagić, Siniša, *Nacistička propaganda: Od totalne do totalitarne propagande*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2012.
- [2] Atlagić, Siniša, „How We Introduce Serbia to the World”, *Serbian Political Thought*, Vol. 5, No. 1/2012, pp. 107–123.
- [3] Hallahan, Kirk, Holtzhausen, Derina, van Ruler, Betteke, Verčič, Dejan, Sriramesh, Krishnamurthy, „Defining Strategic Communication”, *International Journal of Strategic Communication* 1(1), Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2007, pp. 3–35.
- [4] Helmus, Todd C., Paul, Christopher and Glenn, Russel W., *Enlisting Madison Avenue: The Marketing Approach to earning popular support in theatres of operation*, RAND – National Defence Research Institute, 2007.
- [5] Ludowese, Jeryl C., *Who Should Lead the Long War of Ideas?*, master teza, U. S. Army War College, 2006.
- [6] Mitić, Aleksandar, *Integracija tehnika onlajn medija u strateške komunikacione projekte*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2016.
- [7] Romarheim, Anders G., „Definitions of Strategic Political Communication”, *NUPI*, No. 689, 2005, pp. 1–23.
- [8] Simić, Dragan i Živojinović, Dragan, „Tukididom protiv procesora: Zašto je strateško mišljenje važno i u 21. veku”, *Politički život*, broj 8, str. 17–26.
- [9] Slavujević, Zoran, *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009.
- [10] Sun, Henry H., „International political marketing: a case study of United States soft power and public diplomacy”, *Journal of Public Affairs*, 8 (3), pp. 165–183.
- [11] Taylor, Phillip, „Public Diplomacy and Strategic Communications” in: Nancy Snow and Phillip M. Taylor (ed.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York and London, 2009, pp. 12–16.

Siniša Atlagić
Aleksandar Mitić

WHAT IS STRATEGIC POLITICAL COMMUNICATION?

Abstract

In this paper the authors try to identify the basic elements of the definition of strategic political communication – its function and actors, as well as the types and means of communication and forms of promotion these actors use. Taking into account earlier definitions of this notion and descriptions of the related phenomena, they are trying to delineate this concept from those most often associated with – “public diplomacy” and “political propaganda”. The authors draw attention to the importance of the Internet as a means of political communication and its contribution to changes in the strategy of organized political persuasion.

Key words:

strategic communication, public diplomacy, political propaganda, political persuasion, image.

Ana Milojević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Učešće građana u savremenom novinarstvu: konceptualna rasprava^{1,2}

Apstrakt

Rad problematizuje mnoštvo termina kojima se u akademskoj literaturi imenuje učešće građana u procesima proizvodnje vesti. Na osnovu pregleda literature, razmatraju se termini participativnog, građanskog i umreženog novinarstva – njihov nastanak, značenje, načini definisanja i upotrebe. Osim diskusije o postojećem kriterijumu za razdvajanje koncepata građanskog i participativnog novinarstva, vrši se sistematizacija pojmova participativnog, građanskog i umreženog novinarstva primenom bazičnog modela komunikacionog procesa. Na osnovu teorijske rasprave i ponuđene sistematizacije, participativno novinarstvo se nudi kao ujedinjujući pojam kojim se najbolje može obuhvatiti savremena transformacija novinarstva kao sistema.

Ključne reči:

građansko novinarstvo, participativno novinarstvo, umreženo novinarstvo, publika, studije novinarstva, definicija, pojam

* anamilojevic@gmail.com; ana.milojevic@fpn.bg.ac.rs

¹ Rad je proistekao iz doktorske disertacije „Promena uloge profesionalnih komunikatora u informacionom društvu”, odbranjene na Univerzitetu u Beogradu, Fakultetu političkih nauka.

² Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* (179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

Od početka dvadeset prvog veka primetan je nagli porast učešća nezavisnih pojedinaca u procesu proizvodnje vesti. Razvoj interneta i brojnih uređaja za pristupanje internetu otvorili su čitav horizont mogućnosti za javno izražavanje mišljenja. Ujedno, vreme dominacije masovnih medija i novinarstva, koje su obavljali isključivo profesionalci, polako jenjava. Danas se građani kao amateri mogu izražavati poput novinara u formi bloga, iznositi svoje stavove o objavljenim medijskim sadržajima putem komentara, koristiti društvene mreže za deljenje i analizu vesti, kreirati sopstvene medije pomoću *Youtub*-a i tako dalje. Dakle, prema sopstvenom nahođenju, pojedinci se uključuju u kreiranje javno relevantnih poruka na veoma različite načine, počev od republikovanja (deljenja) ili komentarisanja proizvoda tradicionalnih medija pa do stvaranja delimično ili potpuno originalnih sadržaja u različitim modalitetima (audio, video ili tekst) i žanrovima. U skladu sa tim, savremenu javnu sferu obeležava tenzija i rivalitet između profesionalnih i neprofesionalnih aktera koji pretenduju na ispunjavanje iste društvene uloge – informisanje građana o važnim zbivanjima i temama. Mnoštvo oblika i vrsta komunikacionih aktivnosti građana koje pariraju tradicionalnom novinarstvu imenuju se brojnim terminima. Granice značenja između ovih termina su veoma tanke a upotreba nedosledna, što dovodi do izvesne kakofonije u akademskom diskursu, otežavajući uporedivost istraživanja i rezultata, kao i mogućnost generalizacije prikupljenih podataka i uobličavanja novih teorija, koje nedostaju studijama medija i novinarstva.

Studije medija i novinarstva su interdisciplinarne i oblikovane uglavnom teorijama srednjeg obima, koje su preuzete iz srodnih, humanističkih i društvenih nauka. Zbog toga, mnogi autori ukazuju na nedostatak teorijske usklađenosti, prepoznatljive akademske kulture, kao i meta teorijskih razmatranja unutar studija medija i novinarstva.³ Preciziranje konceptualnog aparata značajno je za dalji razvoj, razgraničavanje i teorijsko utemeljenje ove naučne oblasti. Posebno je važno raspravljati o terminologiji koja se odnosi na nove komunikacione prakse, koje su zbog tempa razvoja gotovo neuhvatljive za istraživače i teoretičare. Dakle, kako bi se umanjila fragmentarnost studija

³ Mark Deuze, "Journalism studies beyond media: On ideology and identity", *Ecquid Novi: African Journalism Studies*, Vol. 25, No. 2, 2004, pp. 275–293.

Martin Loeffelholz and Quandt Thorsten, "Journalism theory: Developments in German speaking countries", *Ecquid Novi: African Journalism Studies*, Vol. 26, No. 2, 2005, pp. 228–246.

Karin Wahl-Jorgensen and Thomas Hanitzsch, "Introduction: On why and how we should do journalism studies" in: Karin Wahl-Jorgensen and Thomas Hanitzsch (eds.), *The handbook of journalism studies*, Routledge, New York, 2008, pp. 3–16.

novih komunikacionih fenomena neophodna je terminološka preciznost. Ona vodi teorijskom uopštavanju, a potom i sagledavanju širih društvenih implikacija veoma brzih, istorijski nezabeleženih, promena u domenu ljudske komunikacije. U skladu sa tim, ovaj rad teži da doprinese teorijskoj diskusiji o različitim pojmovima koji se koriste za imenovanje i proučavanje komunikacije građana u ulozi profesionalnih komunikatora.

FORMULISANJE PROBLEMA: KONCEPTUALNI PLURALIZAM U VEZI SA KOMUNIKACIONIM AKTIVNOSTIMA GRAĐANA U JAVNOJ SFERI

Praktikovanje uloga profesionalnih komunikatora od strane građana se imenuje čitavom paletom termina koju teoretičari konstantno dopunjuju. Aktivnosti pojedinaca ili grupa građana u procesu sakupljanja, oblikovanja, analiziranja i objavljivanja vesti i informacija naziva se samoniklo (*grassroots*) novinarstvo⁴, participativno novinarstvo⁵, umreženo – *network*⁶ novinarstvo, kao i građansko novinarstvo⁷. Romi Frolih (Romy Fröhlich) sa saradnicima ovu pojavu naziva „terminološkom inflacijom“, ili čak „hiperinflacijom“⁸. Terminološka (hiper)inflacija praćena je nekonzistentnom upotrebom koja se negativno odražava na studije medija i novinarstva na nekoliko načina.

Najpre, različiti autori koriste različite termine za imenovanje i razmatranje istih komunikacionih praksi i obratno, različite komunikacione prakse se imenuju istim terminima. U tom smislu, Štefan Boshart (Stefan Bosshart) i Filomen Šonhagen (Philomen Schoenhagen) komentarišu građansko novinarstvo kao „maglovit termin“ koji se upotrebljava za raznorodne fenomene počevši od „pisanja bloga do komentarisanja vesti na veb sajtovima tradicio-

⁴ Dan Gillmor, *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, 2006.

⁵ Shayne Bowman and Chris Willis, “We media”, *How audiences are shaping the future of news and information*, The Media Center at The American Press Institute. Also published online in HTML: www.hypergene.net/wemedia/, 2003.

⁶ Ansgard Heinrich, *Network journalism: Journalistic practice in interactive spheres*, Routledge, New York, 2011.

⁷ Luke Goode, “Social news, citizen journalism and democracy”, *New Media & Society*, Vol. 11, No. 8, 2009, pp. 1287–1305.

⁸ Romy Fröhlich, Oliver Quiring and Sven Engesser, “Between idiosyncratic self-interests and professional standards: A contribution to the understanding of participatory journalism in Web 2.0. Results from an online survey in Germany”, *Journalism*, Vol. 13, No. 8, 2012, pp. 1041–1063.

nalnih medija”⁹. Sa druge strane, Džonatan Skot (Jonathan Scott) sa saradnicima ističe da je nedosledna upotreba termina (građansko, participativno novinarstvo, društvene vesti, sadržaj koji kreiraju korisnici i njima slični), u vezi sa različitim tehničkim sistemima koji podržavaju izveštavanje, prerasla u akademski manir.¹⁰ Pregledom 66 radova utvrđeno je da se isti sistemi opisuju različitim, često kontradiktornim terminima: „Na primer *The Huffington Post* Bruns i Hajfield (Bruns and Highfield 2012) nazivaju „građanskim novinarstvom”, a Kwak sa saradnicima (Kwak et al. 2010) mejnstrim vestima „mainstream news”; *Slashdot* je opisan brojnim terminima, uključujući „građansko novinarstvo” (Bruns and Highfield 2012), „participativno” (Domingo et al. 2008, 331), „društvene vesti” (Lerman and Ghosh 2010), „alternativne” (Bruns 2006), kao i „štampa ‘the press’ (Lih 2004)”¹¹.

Hiperinflacija termina i njihova nedosledna upotreba umanjuju vrednost pojmovnog aparata za razmatranje savremenog žurnalizma. Ukoliko se isti komunikacioni sistemi, platforme ili prakse podvode pod različite pojmove (građansko, participativno, umreženo novinarstvo) onda tokovi saznanja o njihovom funkcionisanju mogu teći paralelno i nepovezano. Takođe, kada se isti koncepti primenjuju za proučavanje raznorodnih komunikacionih praksi onemogućava se uporedivost istraživanja. Obe manjkavosti sprečavaju generalizaciju naučnih saznanja i unapređivanje postojećih, odnosno uspostavljanje novih teorija. Ovo je posebno važno u oblasti koju karakteriše manjak metateorijske refleksije, odnosno „nedostatak saznanja o tome kako su studije novinarstva oblikovane, sa jedne strane, teorijama i perspektivama u nastajanju, i prilagođavanjem starih teorija, sa druge strane”¹². Zbog toga je neophodno insistirati na preciziranju značenja različitih termina i na njihovoj doslednoj primeni. U skladu sa tim, ovaj rad raspravlja o tri najzastupljenija termina koja se u literaturi naizmenično upotrebljavaju za proučavanje istih pojava – participativno, građansko i umreženo novinarstvo. Nakon pregleda nastanka, načina definisanja, upotrebe termina, kao i postojećeg kriterijuma za njihovo razdvajanje, uvodi se jednostavan način za njihovu sistematizaciju

⁹ Stefan G. Bosshart and Philomen Schoenhagen, “Amateurs striving for news production. Can they compete with professional journalism?”, *Studies in Communication Sciences*, Vol. 13, No. 2, 2013, p 131.

¹⁰ Jonathan Scott, David Millard and Pauline Leonard, “Citizen participation in news: An analysis of the landscape of online journalism”, *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 5, 2015, pp. 737–758.

¹¹ Ibidem, p. 741.

¹² Steen Steensen and Laura Ahva, “Theories of Journalism in a Digital age: An exploration and introduction”, *Journalism Practice*, Vol. 9, No. 1, 2015, pp. 1–18.

na osnovu „bazičnog modela komunikacionog procesa”¹³. Svrha ove sistematizacije je četvorostruka: treba da posluži stabilizaciji postojećeg kriterijuma za razlikovanje građanskog i participativnog novinarstva; uključivanje pojma umreženo novinarstvo u model i povezivanje sa postojećim kriterijumom; kao orijentacioni instrument prilikom odabira adekvatnog pojma prilikom konkretnih istraživanja; kao i za preciziranje upotrebe pojmova građanskog, participativnog i umreženog novinarstva.

Metodološki je rad baziran na nesistematskom pregledu literature. Dakle, nije vršena sveobuhvatna, sistematizovana analiza određenog uzorka naučnih radova, nego se konceptualna diskusija zasniva na pregledu radova koji nude eksplicitne definicije građanskog, participativnog ili umreženog novinarstva, ili implicitno doprinose njihovom dubljem razumevanju i pojmovnom razgraničenju.

PREGLED KONCEPATA

Participativno novinarstvo

Termin participativno novinarstvo je relativno nov i nalazi se u upotrebi nešto duže od decenije. Merel Borher (Merel Borger) i saradnici su pratili nastanak i razvoj akademskog diskursa o participativnom novinarstvu i odredili su 2003. kao godinu u kojoj termin ulazi u upotrebu.¹⁴ Ova grupa autora je uradila opsežnu analizu članaka objavljenih u 18 naučnih časopisa iz oblasti novinarstva, medija i komuniciranja, u periodu od 1995. do 2011. godine. S obzirom na ovakav vremenski okvir istraživanja, nužno se nameće pitanje: Zašto su autori obrađivali članke objavljene pre 2003. godine, ako su primećivali da se termin participativno novinarstvo nije pojavljivao ranije? Razlog za ovakvu odluku usko je povezan sa centralnim problemom koji je otvoren na početku ovog rada. Naime, inicijalnim pregledom literature Borher i saradnici uvideli su da se koncept participativno novinarstvo često upotrebljava paralelno sa terminima: građansko novinarstvo, sadržaji koje kreiraju korisnici (*user-generated content*), samoniklo novinarstvo (*grassroots journalism*), kolaborativno novinarstvo (*collaborative journalism*), umreženo novinarstvo

¹³ Miroljub Radojković i Branimir Stojković, *Informaciono komunikacioni sistemi*, Clio, Beograd, 2009, str. 28.

¹⁴ Merel Borger, Anita Van Hoof, Irene Costera Meijer and José Sanders, “Constructing participatory journalism as a scholarly object: a genealogical analysis”, *Digital Journalism*, Vol. 1, No. 1, 2013, pp. 117–134.

(*networked journalism*) i interaktivno novinarstvo¹⁵. Zbog toga su odlučili da u istraživanje uključe i izraze koji su slični participativnom novinarstvu, kako ne bi propustili neke od relevantnih članaka koji se bave predmetom analize. Njihova pretraga u šesnaestogodišnjem vremenskom periodu rezultirala je pronalaženjem 119 članaka koji se bave participativnim novinarstvom, bez obzira da li se termin upotrebljava direktno. Dinamika objavljivanja radova pokazuje porast popularnosti termina, posebno počevši sa 2007. godinom, od kada je objavljeno dve trećine radova iz njihovog uzorka. Ovakav trend ukazuje na značaj koncepta, kao i ubrzavanje teorijskih i empirijskih napora akademske zajednice da se savremene promene u novinarstvu razluče i pojmovno obuhvate.

Borher i saradnici su unutar naučnog diskursa, kojim se „koncept participativnog novinarstva oblikovao, prezentovao i diskutovao tokom vremena”¹⁶, uočili četiri normativne dimenzije: (1) entuzijazam oko novih demokratskih mogućnosti, (2) razočaranje u tvrdokornost (*obduracy*) novinarske profesije, (3) razočaranje zbog ekonomskih motiva za pospešivanje participativnog novinarstva i (4) nezadovoljstvo zbog pasivnosti korisnika.

Nesumnjivo značajno istraživanje Borhera i saradnika ne govori direktno o granicama značenja pojma participativno novinarstvo, posebno u odnosu sa sličnim terminima koji se upotrebljavaju u teoriji. Međutim, razlike između prva dva diskursa posredno ukazuju na teorijsko razdvajanje između dva vrlo bliska termina – participativnog i građanskog novinarstva. Kako Stiv Polosen (Steve Paulussen) sa saradnicima primećuje, naučni radovi koji se bave onlajn participativnim medijima do 2007. godine većinom su fokusirani na fenomene blogosfere i kolaborativne informativne sajtove (uključujući Indymedia, OhmyNews, Slashdot, Wikinews, Kuro5hin i Plastic), koji izvire na marginama ili izvan postojeće delatnosti tradicionalnih medijskih institucija¹⁷ (Paulussen et al. 2007: 132). Naime, u početku je termin participativno novinarstvo upotrebljavan za opisivanje svakog samostalnog učesća građana u javnoj sferi. Dva autora koji su među najcitiranijima (citirani 675 puta prema Google Scholar) u radovima o građanskom novinarstvu, Šejn Bowman (Shayne Bowman) i Kris Vilis (Chris Willis) koristili su termin participativno novinarstvo. Njihova definicija participativnog novinarstva glasi: „Akti građana ili grupe građana koji igraju aktivnu ulogu u procesu prikupljanja, izveštavanja, analize i diseminacije vesti i informacija. Namera ovakve participacije je da obezbedi nezavisne, pouzdane, tačne, obimne i relevantne

¹⁵ Ibidem, p. 118.

¹⁶ Ibidem, p. 124.

¹⁷ Steve Paulussen, Ari Heinonen, David Domingo and Thorsten Quandt, “Doing it together: Citizen participation in the professional news making process”, *Observatorio*, Vol. 1, No. 3, 2007, p. 132.

informacije koje zahteva demokratija”¹⁸. Ovaj pravac razmišljanja u skladu je sa prvim diskursom koji izdvaja Borher sa saradnicima i bliži konceptu građanskog novinarstva.

Drugi naučni diskurs, orijentisan na adaptiranje mejnstrim medija na sve aktivniju ulogu njihove publike, razvija se od 2007. godine. Ovakav terminološki i istraživački zaokret u savremenim studijama novinarstva koincidiра sa objavljivanjem članka Polosena sa saradnicima, koji sprovode zajedničko istraživanje odnosa establiranih medija i građana u ulozi komunikatora. U saradnji sa Džejn B. Singer (Jane B. Singer) i Marinom Vujnović (Marina Vujnovic), ovi autori objavljuju 2008. godine rezultate inicijalne međunarodne komparativne studije pod naslovom “Participatory journalism practices in the media and beyond”¹⁹, koja se pokazala kao veoma uticajna. Krunu njihove saradnje predstavlja knjiga „Participativno novinarstvo”²⁰ koja je izdata u koautorstvu sa Alfredom Hermidom (Alfred Hermida) i Zvi Rajhom (Zvi Reich). Rad pomenutih autora značajno je doprineo popularizaciji termina i njegovom teorijskom učvršćivanju. Dakle, koncept participativno novinarstvo se odvaja od građanskog i sužava značenje tako da obuhvata samo komunikacione prakse građana koje se prepliću sa radom medijskih institucija. Odnosno, kako Polosen i saradnici objašnjavaju, paralelno sa naporima „tradicionalnih medija da implementiraju participativne forme proizvodnje sadržaja kako bi odgovorili na novonastale potrebe i preferencije publike”²¹, dolazi do razvoja naučnog interesa za inovacije u procesima produkcije.

Dakle, u centru koncepta participativnog novinarstva nalaze se medijske institucije. U skladu sa tim, Igor Vobič i Piter Dalgren (Peter Dahlgren) zaključuju da je „uprkos upotrebi u različitim miljeima i činjenici da je daleko od fiksiranog pojma, participativno novinarstvo ipak donekle konzistentan pojam”²². U naučnom radu, koji ima za cilj da preispita koncept participativnog

¹⁸ Shayne Bowman and Chris Willis, “We media”, *How audiences are shaping the future of news and information*, op. cit., p. 9.

¹⁹ David Domingo, Thorsten Quandt, Ari Heinonen, Steve Paulussen, Jane B. Singer and Marina Vujnovic, “Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers”, *Journalism practice*, Vol. 2, No. 3, 2008, pp. 326–342.

²⁰ Jane B. Singer, David Domingo, Ari Heinonen, Alfred Hermida, Steve Paulussen, Thorsten Quandt, Zvi Reich and Marina Vujnovic. *Participatory journalism: Guarding open gates at online newspapers*. John Wiley & Sons, Boston, 2011.

²¹ Steve Paulussen, Ari Heinonen, David Domingo and Thorsten Quandt, “Doing it together: Citizen participation in the professional news making process”, op. cit., p. 132.

²² Igor Vobič and Peter Dahlgren, “Participatory journalism: possibilities and constraints”, *Medijska istraživanja*, Vol. 19, No. 2, 2013, p. 9.

novinarstva, oni koriste termin „kao generalnu rubriku u koju spadaju svi oblici neprofesionalnih aktivnosti u proizvodnji novinarskih sadržaja koji se mogu smatrati kolektivnim i kolaborativnim aktima a ne paralelnim tokovima produkcije vesti”²³. Zapravo, definicija Vobiča i Dalgrena je veoma široka i nastala je na osnovu određenja Singera sa saradnicima, što još jednom apostrofira značaj ove grupe autora za utemeljenje koncepta kao i njegovo razdvajanje od pojma građanskog novinarstva.

Građansko novinarstvo

Termin građansko novinarstvo ulazi u opštu upotrebu početkom dvadeset prvog veka, dakle paralelno sa nastankom termina participativno novinarstvo, da bi se označio trend sve većeg učešća nezavisnih pojedinaca u procesu proizvodnje vesti. Etimološki i suštinski, termin građanskog novinarstva je u opoziciji sa profesionalnim novinarstvom. Kako ističu Aksel Bruns (Axel Bruns) i Tim Hajfield (Tim Highfield): „Građansko novinarstvo se zasniva na dobrovoljnim doprinosima široko rasprostranjene mreže učesnika, a ne na plaćenom radu tima profesionalaca”.²⁴ Prema tome, termin je skovan kako bi se njime označile aktivnosti i proizvodi amatera u kontrastu sa profesionalnim radom i njegovim rezultatima. Odnosno, primarna značenjska intencija pojma građansko novinarstvo jeste razgraničavanje aktera koji sprovode „novinarske aktivnosti” na liniji amater–profesionalac.

Međutim, ne postoji akademska saglasnost oko konceptualizacije građanskog novinarstva, kao ni jedinstvena definicija. Zbog toga Sju Robinson (Sue Robinson) i Kati Dešano (Cathy Deshano) smatraju termin problematičnim²⁵, a Luk Gud nepreciznim²⁶. Kao što je već rečeno, komunikacione aktivnosti amatera i profesionalaca su isprepletane u praksi pa je naizmenična upotreba termina participativno i građansko novinarstvo izražena u akademskom diskursu. U tom smislu Melisa Vol²⁷ zapaža da naučni članak može

²³ Ibidem, p. 14.

²⁴ Axel Bruns and Tim Highfield, “Blogs, Twitter and Braking News: The Prodsage of Citizen Journalism” in: Rebecca Ann Lind (ed.), *Producing Theory in a Digital World: The intersection of Audiences and production in Contemporary Theory*, Peter Lang, New York, 2012, p. 19.

²⁵ Sue Robinson and Cathy Deshano, “Citizen Journalists and their Third Places: What makes people exchange information online (or not)?”, *Journalism Studies*, Vol. 12, No. 5, 2011, pp. 642–657.

²⁶ Luke Goode, “Social news, citizen journalism and democracy”, op. cit.

²⁷ Melissa Wall, “Citizen Journalism: A retrospective on what we know, an agenda for what we don’t”, *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 6, 2015, pp. 797–813.

sadržati izraz participativno novinarstvo u naslovu a građansko u ključnim rečima. Posebno pre 2007. godine se termin participativno novinarstvo često upotrebljavao za imenovanje aktivnosti koje zapravo pripadaju građanskom novinarstvu i obratno. Nakon ove prelomne godine dolazi do pojmovnog razgraničavanja građanskog i participativnog novinarstva u odnosu na to da li je proces proizvodnje vesti potpuno izvan kontrole novinara. Na istoj osnovi Džojns Nip (Joyce Nip) tvrdi da ukoliko korisnici proizvode sadržaj u okvirima koje dizajniranu profesionalci onda je reč o participativnom novinarstvu i ilustruje ga BBC-jevim segmentom sajta *Have Your Say*, u kojem se korisnici pozivaju da iskažu mišljenje o aktuelnim vestima; ili MSNBC-jevim *Citizen Journalists Report*, koji predstavlja nešto ređe korišćenu formu u kojoj se građani pozivaju da pošalju sopstvene priče i izveštaje a urednik često sugerše zadatke zainteresovanim „građanima reporterima“²⁸. Oslanjajući se na uvedeni kriterijum, Nip pod građansko novinarstvo podvodi sledeće komunikacione prakse: „informativne/ novinske blogove, informativne/ novinske veb sajtove, radio stanice ili dnevnu štampu civilnog sektora (*community*) koje vode pojedinci, grupe građana ili neprofitne organizacije (bez učešća profesionalca osim ako nisu angažovani kao građani bez honorara)“²⁹. Prema ovoj autorki, dobri primeri građanskog novinarstva su međunarodni informativni portal *Indymedia*, potom Den Gilmoreov sajt *Bayosphere*, zatim fotografije i video zapisi građana snimljeni tokom raznih prirodnih nepogoda i drugih katastrofa, ukoliko nisu predati etabliranim medijima na objavljivanje. Međutim, Nip donekle relativizuje sopstveno razgraničenje kada među uzore participativnog novinarstva uključuje južnokorejski *Ohmy News* veb sajt, koji je dugo vremena predstavljao novinarski poduhvat zainteresovanih građana, koji drugi autori smatraju klasičnim oblikom građanskog novinarstva.

Granice između participativnog i građanskog novinarstva svakako su veoma porozne, kao i kriterijumi za svrstavanje određenih praksi pod jedan ili drugi konceptualni okvir, ali je nakon smene prvog i drugog diskursa, koju su notirali Borher i saradnici³⁰, moguće uvesti stabilan kriterijum za razlikovanje građanskog i participativnog novinarstva – prisustvo profesionalnog komunikatora u komunikacionom činu. Prema tom kriterijumu, distinkcija je jasna i jednostavna. Kada se u javnoj, posredovanoj komunikaciji kao jedan od učesnika pojavljuje profesionalni komunikator (novinar) radi se o participativnom novinarstvu. Pod građansko novinarstvo spadaju javne, posredovane komunikacione aktivnosti pojedinaca ili grupa koje samostalno (bez

²⁸ Joyce Nip, “Exploring the Second Phase of Public Journalism”, *Journalism studies*, Vol. 7, No. 2, 2006, pp. 212–236.

²⁹ Ibidem, p. 218.

³⁰ Merel Borger, Anita Van Hoof, Irene Costera Meijer and José Sanders, *Constructing participatory journalism as a scholarly object: a genealogical analysis*, op. cit.

učesća profesionalaca) obavljaju čitav proces prikupljanja, izveštavanja, analize, objavljivanja i odašiljanja vesti i informacija. Ovu distinkciju posebno poštuju autori koji proučavaju razlike između građanskog i profesionalnog novinarstva³¹, zato što se jedino na osnovu „čistog” oblika građanskog novinarstva može prosuđivati njegov karakter, kvalitet i značaj u poređenju sa profesionalnim žurnalizmom.

Uvažavajući ovaj kriterijum, Bruns i Hajfield objašnjavaju da se građansko novinarstvo može „odvijati pod okriljem centralnog veb sajta (od *Indymedia*, *Slashdot*, *Ohmy News* do *Huffington Post*), na decentralizovan način kroz interakciju između individualnih učesnika u blogosferi ili kroz saradnju razuđene mreže pojedinaca koji koriste zajedničku osnovnu socijalnu medijsku platformu kao što je Tviter”³². Pluralizam veb platformi, koje podržavaju građansko novinarstvo, indukuje mnoštvo njegovih pojavnih oblika. Pored različitih načina umrežavanja građana-novinara (tehnički i strukturalno), postoje i različiti modeli finansiranja, različiti ciljevi javnog istupanja, kao i različit domet – počevši od hiperlokalnog, nacionalnog pa do međunarodnog/globalnog. Džesika Roberts (Jessica Roberts) i Linda Štajner (Linda Steiner) navode neke od mogućih modela organizovanja građanskog novinarstva: „hiperlokálni sajtovi koje održavaju isključivo volonteri; sajtovi u vlasništvu i pod kontrolom legata; hibridni sajtovi unutar kojih komunikacione aktivnosti građana nadziru obučeni i plaćeni stručnjaci; potpuno nezavisni sajtovi koji objavljuju materijal koji su napisali građani, ponekad uz podršku fondacija ili investitora; profitni i neprofitni sajtovi kojima rukovode pojedinci; zajednički komunikacioni poduhvati unutar kojih volonteri učestvuju u donošenju odluka, ponekad na formalnim sastancima. U poslednjih nekoliko godina, Tviter i razne druge socijalne mreže se takođe uključuju pod pojam građanskog novinarstva”³³. Među tehničke, strukturalne, organizacione i funkcionalne kriterijume za razlikovanje oblika građanskog novinarstva, mogu se dodati i temporalni. Val ističe da sadržaji koje proizvode građani mogu imati različitu periodiku: odnositi se na jedan trenutak (svedočanstvo o događaju),

³¹ Stefan G. Bosshart and Philomen Schoenhagen, “Amateurs striving for news production. Can they compete with professional journalism?”, *Studies in Communication Sciences*, Vol. 13, No. 2, 2013, pp. 13–147.

³² Axel Bruns and Tim Highfield, *Blogs, Twitter and Braking News: The Producersage of Citizen Journalism*, op. cit., p. 19.

³³ Jessica Roberts and Linda Steiner, “Ethics of Citizen Journalism Sites” in: Don Heider and Adrienne L. Massanari (eds.), *Digital Ethics: Research and practice*, Peter Lang, New York, 2012, p. 84.

biti privremeni (Tviter konverzacija), ili redovni poput komunikacionih platformi lokalnih zajednica.³⁴

Umreženo novinarstvo

Konceptu umreženog novinarstva se, takođe, pripisuje značenje koje je na razmeđi pojmova participativnog i građanskog. Najpoznatiji proponent koncepta, autorka Ansgard Hajnrüh (Ansgard Heinrich), tvrdi: „Koncept je u poslednjih nekoliko godina upotrebljavan retko, u različitim kontekstima i sa različitim konotacijama, pri čemu precizna definicija ovog pojma ne postoji”³⁵.

Većina autora koji koriste termin definišu ga kao formu građanskog novinarstva ili kao participativno novinarstvo, posmatrano prema uvedenom kriterijumu razlikovanja. Džef Džarvis (Jeff Jarvis) primenjuje izraz umreženo novinarstvo za opisivanje partnerstva između publike i novinara, pri čemu novinarima pripisuje ulogu moderatora u otvorenom procesu produkcije. Prema Džarvisu, umreženo novinarstvo je kolaborativni model u kojem novinari i građani saraduju na poslovima prikupljanja informacija, kreiranja priča i reviziji priča nakon objavljivanja.³⁶ Slično određenje, koje je suštinski identično konceptu participativnog novinarstva, nude Čarli Beket (Charlie Beckett) i Robin Mensel (Robin Mansell).³⁷

Dakle, pojam umreženog novinarstva se koristi veoma fluidno, podjednako u zoni značenja građanskog i participativnog novinarstva, ali upućuje na potencijal umrežavanja putem novih tehnologija komuniciranja i u tom smislu unosi novinu u pojmovni aparat studija medija i novinarstva. U tom pravcu je najdalje otišla Hajnrüh, koja povezuje koncept umreženog novinarstva sa idejom umreženog društva: „Umreženo novinarstvo predstavlja model za razmatranje promena oblika povezivanja i interakcije u savremenoj globalnoj javnoj sferi. Umesto da se izraz koristi kao sinonim za građansko novinarstvo ili kao koncept koji se odnosi na uloge novinara ili specifičnu formu novinarstva, umreženo novinarstvo treba shvatiti kao strukturalni koncept koji obuhvata čitavu sferu novinarstva u kojoj se uloge novinara *de facto*

³⁴ Melissa Wall, “Citizen Journalism: A retrospective on what we know, an agenda for what we don’t”, op. cit., p. 799.

³⁵ Ansgard Heinrich, *Network journalism: Journalistic practice in interactive spheres*, op. cit., p. 56.

³⁶ Jeff Jarvis, “Networked Journalism”, BuzzMachine, 05.07.2006. Available from: <http://buzzmachine.com/2006/07/05/networkedjournalism/> (Accessed April 04 2014).

³⁷ Charlie Beckett and Robin Mansell, “Crossing boundaries: New media and networked journalism”, *Communication, Culture and Critique*, Vol. 1, No. 1, 2008, pp. 92–104.

menjaju ali se oblikuje i posve novi organizacioni okvir novinarstva”³⁸. Prema Hajnrih, umreženo novinarstvo treba shvatiti kao novu paradigmu koja smenjuje tradicionalni medijski sistem i kojoj pripadaju svi pomenuti koncepti i dezinatumi³⁹ na koje se odnose. Drugim rečima, Hajnrih smatra da sfera novinarstva prolazi kroz transformaciju od linearno organizovanog sistema ka „haotičnom” mrežnom obliku povezivanja između mnoštva različitih proizvođača informacija: „Manje ili više statičan tok visoko kontrolisanog sistema novinarstva zamenjuju dinamični oblici razmene”⁴⁰. Dakle, Hajnrih nudi pogled na novinarstvo kao jedan mrežni sistem koji se, kao i svi drugi sistemi, sastoji od mrežnih čvorova koji su međusobno povezani i uzajamno zavisni. U mrežnoj komunikaciji alternativni mediji, građani, grupe i institucije predstavljaju informacione čvorove koji, zajedno sa etabliranim medijima i profesionalnim komunikatorima, učestvuju u dinamičnoj strukturi globalne sfere novinarstva.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Predstavljeni pregled literature pokazuje da se imenovanje aktivnosti građana u javnoj sferi više bazira na kreativnosti nego na pojmovnom opredeljenju autora. Međutim, prisustvo ili odsustvo profesionalnog novinara u komunikacionom činu polako se uspostavlja kao kriterijum za razlikovanje akata građanskog i participativnog novinarstva. Na osnovu ovog kriterijuma u građansko novinarstvo spadaju sve komunikacione prakse koje su nezavisne od profesionalnog modela žurnalizma⁴¹, dok napori tradicionalnih medija da u svoju produkciju uključe publiku pripadaju participativnom novinarstvu.⁴²

³⁸ Ansgard Heinrich, *Network journalism: Journalistic practice in interactive spheres*, op. cit., p. 61.

³⁹ Dezinatum je predmet, biće ili ideja na koji se znak odnosi, prema Miroljub Radjković i Toma Đorđević, *Osnove komunikologije*, Čigoja štampa, Beograd, str. 51.

⁴⁰ Ansgard Heinrich, *Network journalism: Journalistic practice in interactive spheres*, op. cit., p. 62.

⁴¹ Stefan G. Bosshart and Philomen Schoenhagen, *Amateurs striving for news production. Can they compete with professional journalism?*, op. cit.
Sue Robinson and Cathy Deshano, *Citizen Journalists and their Third Places: What makes people exchange information online (or not)?*, op. cit.
Melissa Wall, “Citizen Journalism: A retrospective on what we know, an agenda for what we don’t”, op. cit.

⁴² Igor Vobič and Peter Dahlgren, *Participatory journalism: possibilities and constraints*, op. cit.

Namera je ovog rada da ovaj kriterijum smesti u širi okvir, preciznije poveže pravce razmišljanja o sve aktivnijoj ulozi publike u savremenoj javnoj sferi sa „bazičnim modelom komunikacionog procesa”.⁴³ Ovaj model, utemeljen u sistemsku perspektivu na novinarstvo⁴⁴, bio je dugo vremena glavna vodilja većine istraživanja. Model koji predstavlja osnovni komunikacioni lanac, komunikator – poruka – kanal – recipijent, sasvim se logično preslikava na odnos između novinarstva i publike. Drugim rečima, u sistemu masovnog komuniciranja, sa jedne strane komunikacionog kanala se nalaze proizvođači sadržaja, profesionalni komunikatori, a sa druge konzumenti sadržaja, odnosno manje ili više aktivna publika kao primajuća struktura. Primenom bazičnog modela moguće je sistematizovati koncepte građanskog, participativnog i umreženog novinarstva prema tome koji element komunikacionog lanca stavljaju u prvi plan.

Kada se transformacija savremenog žurnalizma posmatra iz ugla produkcije, onda je glavno istraživačko pitanje kako se medijske organizacije prilagođavaju na sve veći angažman publike u svim fazama rada – prikupljanja i obrade informacija, kreiranja, objavljivanja i interpretacije poruka. Takvoj istraživačkoj orijentaciji primeren je koncept participativnog novinarstva. On je ujedno i najrazvijeniji, zato što je percepcija istraživača tradicionalno usmerena ka „moćnijoj” strani, odnosno usmerena transmisionim modelom komuniciranja.

Ukoliko se pažnja usmeri na narastajuću moć publike, odnosno ovladavanje komunikacionim sredstvima za „neposredno” izražavanje i širenje mišljenja u javnoj sferi, onda je primenljiviji pojam građanskog novinarstva. Prema tome, kada se istražuju komunikacioni akti građana (pojedinaца i grupa) čiji ishod predstavljaju nezavisne, pouzdane, tačne, sveobuhvatne i društveno relevantne informacije, zauzima se manje zastupljena perspektiva u studijama medija i novinarstva – publike, tretirane dugo vremena kao heterogene mase primaoca poruka.

Moguć je i treći fokus, na karakter komunikacionih kanala koji podržavaju proces savremenog žurnalizma. Tada se opisuju nove forme povezivanja između nekadašnjih komunikatora i nekadašnje publike, odnosno mrežno strukturiranje društvene komunikacije. Dakle, pojmom umreženog novinarstva označava se transformacija novinarstva od hijerarhijski organizovane distribucije poruka u komunikaciju umreženih čvorova – komunikatora.

⁴³ Miroljub Radojković i Branimir Stojković, *Informaciono komunikacioni sistemi*, nav. delo, str. 28.

⁴⁴ Loosen Wiebke and Jan-Hinrik Schmidt, “(RE-) DISCOVERING THE AUDIENCE: The relationship between journalism and audience in networked digital media”, *Information, Communication & Society*, Vol. 15, No. 6, 2012, pp. 867–887.

Tendencija sa ovakvom sistematizacijom je dvostruka. Prvo, trebalo bi da posluži istraživačima da na osnovu predmeta istraživanja zauzmu pravu perspektivu, odnosno odaberu odgovarajući koncept. U protivnom, postoji opasnost da se istraživački napori ne povezuju, a naučna saznanja ne nadograđuju. Drugo, treba da ukaže akademskoj zajednici da je možda previše vezana za bazični model. Kako ističu Jan-Hinrik Šmit (Jan-Hinrik Schmidt) i Vebke Lozen (Wiebke Loosen): „Akademska istraživanja uglavnom zauzimaju ili perspektivu na novinarstvo ili na publiku, dok se relevantna „druga strana” razmatra ili implicitno ili je potpuno izvan teorijskog i empirijskog fokusa”.⁴⁵ Ovakav dizajn istraživanja ukazuje na duboku ukorenjenost bazičnog modela u studije novinarstva, koja može biti problematična u kontekstu savremene komunikacione revolucije. Odnos između novinara i publike se menja, kao i procesi produkcije i konzumacije sadržaja na individualnom, organizacionom i društvenom nivou. Postojeći termini koji bi trebalo da naznače ukrštanje uloga proizvođača i korisnika vesti su možda suštinski jednostrani i kao takvi nedostatni za obuhvatanje savremene prakse. U skladu sa tim, Laura Ahva upozorava da su termini „amatersko”, „neprofesionalno” ili „građansko” novinarstvo neadekvatni za opisivanje kontinuuma aktivnosti različitih učesnika u savremenom novinarstvu. Ona koristi izraz “in-betweeners” za aktere koji zauzimaju različite „participativne pozicije između uloga novinara i publike”.⁴⁶

Sledeći argument Ahve, možda se kao središnja, ujedinjujuća pozicija nameće sama uloga novinarstva u društvu. Stavljanjem društvene uloge novinarstva u primarni fokus, kao centralna istraživačka pitanja postavljaju se: ko, na koji način i kojim sredstvima će zadovoljavati potrebu građana da na osnovu pravovremenih i tačnih informacija raspravljaju o važnim društvenim problemima. Ovakvoj perspektivi se možda može pridružiti termin participativno novinarstvo, ali upotrebljen u širem smislu, u smislu koji prevazilazi postojeći okvir povezan sa uključivanjem publike u rad medijskih organizacija. Koncept participacije izvorno upućuje na učestvovanje u demokratskim procesima i kao takav može poslužiti kao pomirujuće stanovište, i nova polazna osnova za proučavanje učešća građana u javnom životu.

⁴⁵ Jan-Hinrik Schmidt and Wiebke Loosen, “Both Sides of the Story: Assessing audience participation in journalism through the concept of inclusion distance”, *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 2, 2015, p. 260.

⁴⁶ Laura Ahva, “How is Participation Practiced by “In-betweeners” of Journalism?”, *Journalism Practice*, 2016, p. 2.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Ahva, Laura, "How is Participation Practiced by 'In-betweeners' of Journalism?", *Journalism Practice*, 2016, pp. 1–18.
- [2] Beckett, Charlie and Robin, Mansell, "Crossing boundaries: New media and networked journalism", *Communication, Culture and Critique*, Vol. 1, No. 1, 2008, pp. 92–104.
- [3] Borger, Merel, Van Hoof, Anita, Costera Meijer, Irene and Sanders, José, "Constructing participatory journalism as a scholarly object: a genealogical analysis", *Digital journalism*, Vol. 1, No. 1, 2013, pp. 117–134.
- [4] Bosshart, Stefan G. and Schoenhagen, Philomen, "Amateurs striving for news production. Can they compete with professional journalism?", *Studies in Communication Sciences*, Vol. 13, No. 2, 2013, pp. 139–147.
- [5] Bowman, Shayne and Willis, Chris, "We media", *How audiences are shaping the future of news and information*, The Media Center at The American Press Institute. Also published online in HTML: www.hypergene.net/wemedia/, 2003.
- [6] Bruns, Axel and Highfield, Tim, "Blogs, Twitter and Braking News: The Prodisusage of Citizen Journalism, in: Rebecca Ann Lind (ed.), *Producing Theory in a Digital World: The intersection of Audiences and production in Contemporary Theory*, Peter Lang, New York, 2012, pp. 15–32.
- [7] Deuze, Mark, "Journalism studies beyond media: On ideology and identity", *Ecquid Novi: African Journalism Studies*, Vol. 25, No. 2, 2004, pp. 275–293.
- [8] Domingo David, Quandt, Thorsten, Heinonen, Ari, Paulussen, Steve, Singer, Jane B. and Vujnovic, Marina, "Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers", *Journalism practice*, Vol. 2, No. 3, 2008, pp. 326–342.
- [9] Fröhlich Romy, Quiring, Oliver and Engesser, Sven, "Between idiosyncratic self-interests and professional standards: A contribution to the understanding of participatory journalism in Web 2.0. Results from an online survey in Germany", *Journalism*, Vol. 13, No. 8, 2012, pp. 1041–1063.
- [10] Gillmor, Dan, *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, 2006.
- [11] Goode, Luke, "Social news, citizen journalism and democracy", *New Media & Society*, Vol. 11, No. 8, 2009, pp. 1287–1305.
- [12] Heinrich, Ansgard, *Network journalism: Journalistic practice in interactive spheres*, Routledge, New York, 2011.
- [13] Jarvis, Jeff, "Networked Journalism", BuzzMachine, 05.07.2006. Available from: <http://buzzmachine.com/2006/07/05/networkedjournalism/> (Accessed April 04 2014).

- [14] Loeffelholz, Martin and Quandt, Thorsten, "Journalism theory: Developments in German speaking countries", *Ecquid Novi: African Journalism Studies*, Vol. 26, No. 2, 2005, pp. 228–246.
- [15] Loosen Wiebke and Schmidt, Jan-Hinrik, "(RE-) DISCOVERING THE AUDIENCE: The relationship between journalism and audience in networked digital media", *Information, Communication & Society*, Vol. 15, No. 6, 2012, pp. 867–887.
- [16] Nip, Joyce, "Exploring the Second Phase of Public Journalism", *Journalism studies*, Vol. 7, No. 2, 2006, pp. 212–236.
- [17] Paulussen, Steve, Heinonen, Ari, Domingo, David and Quandt, Thorsten, "Doing it together: Citizen participation in the professional news making process", *Observatorio*, Vol. 1, No. 3, 2007, pp. 131–154.
- [18] Radojković, Miroljub i Stojković, Branimir, *Informaciono komunikacioni sistemi*, Clio, Beograd, 2009.
- [19] Radojković Miroljub i Đorđević, Toma, *Osnove komunikologije*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- [20] Roberts Jessica and Steiner, Linda, "Ethics of Citizen Journalism Sites", in: Don Heider and Massanari, Adrienne L. (eds.), *Digital Ethics: Research and practice*, Peter Lang, New York, 2012, pp. 80–99.
- [21] Robinson Sue and Deshano, Cathy, "Citizen Journalists and their Third Places: What makes people exchange information online (or not)?", *Journalism Studies*, Vol. 12, No. 5, 2011, 642–657.
- [22] Schmidt Jan-Hinrik and Loosen, Wiebke, "Both Sides of the Story: Assessing audience participation in journalism through the concept of inclusion distance", *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 2, 2015, pp. 259–278.
- [23] Scott Jonathan, Millard, David and Leonard, Pauline, "Citizen participation in news: An analysis of the landscape of online journalism", *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 5, 2015, pp. 737–758.
- [24] Singer Jane B., Domingo, David, Heinonen, Ari, Hermida, Alfred, Paulussen, Steve, Quandt, Thorsten, Zvi Reich and Vujnovic, Marina, *Participatory journalism: Guarding open gates at online newspapers*. John Wiley & Sons, Boston, 2011.
- [25] Steensen Steen and Ahva, Laura, "Theories of Journalism in a Digital age: An exploration and introduction", *Journalism Practice*, Vol. 9, No. 1, 2015, pp. 1–18.
- [26] Vobič Igor and Dahlgren, Peter, "Participatory journalism: possibilities and constraints", *Medijska Istraživanja*, Vol. 19, No. 2, 2013, pp. 9–30.
- [27] Wahl-Jorgensen, Karin and Hanitzsch, Thomas, "Introduction: On why and how we should do journalism studies" in Karin Wahl-Jorgensen and Thomas Hanitzsch (eds.), *The handbook of journalism studies*, Routledge, New York, 2008, pp. 3–16.
- [28] Wall, Melissa, "Citizen Journalism: A retrospective on what we know, an agenda for what we don't", *Digital Journalism*, Vol. 3, No. 6, 2015, pp. 797–813.

Ana Milojević

CITIZEN PARTICIPATION IN CONTEMPORARY JOURNALISM: CONCEPTUAL DISCUSSION

Abstract

This paper questions the pluralism of terms used for considering citizen participation in the production of news. Based on a literature review, the concepts of participatory, citizen and networked journalism are discussed – their meaning and use in academic literature. Besides examining the existing way of differentiation between citizen and participatory journalism, the concepts of participatory, citizen and networked journalism are systematized using the basic model of the communication process. On the grounds of the theoretical discussions and introduced systematization, participatory journalism is offered as a unifying concept with potential to encompass current transformation of journalism as a system.

Key words:

Citizen journalism, participatory journalism, networked journalism, audience, journalism studies, definition, concept.

Milica Jevtić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Hibridizacija faktografskih žanrova: Činjenice su svete, jesu li komentari slobodni?

Apstrakt

Ovaj rad teži da ustanovi promene u načinu pisanja osnovnog faktografskog oblika novinarskog izražavanja (vesti), u novom društvenom kontekstu, pod uticajem novih tehnologija i sa novim diktatima epohe. Istovremeno, ova analiza dolazi tačno 20 godina nakon što su teoretičari Hirst i Gerke izneli svoju percepciju promene u načinu pisanja vesti, oduzimajući vestima bazične elemente faktografije i dodajući novinarsko pravo na stav. Osim što je osnovnom načinu pisanja vesti, metodu obrnute piramide, dodato pravo na stav izveštača (što je do tada, u faktografiji, neprihvatljivo), ovi autori su primetili suštinske kompozicione promene, kao i dominaciju softnews vesti (zanimljivosti). Rad ima za cilj da ustanovi koliko su, u novom društvenom kontekstu, takve analize i prognoze bile opravdane, posmatrajući srpsku novinarsku praksu.

Ključne reči:

vesti, obrnuta piramida, fičer, izveštavanje, novi mediji, novinarski žanrovi

Novinarski žanrovi izražavanja azbuka su svakog profesionalnog novinara, ali su istovremeno i najevidentniji primer konvergencije medija, kroz koju se lako može pročitati i hibridizacija novinarskih oblika izražavanja. Mešanje novinarskih formi nije nova, ali je svakako sveprisutna pojava u savremenom žurnalizmu, koja svoju učestalost duguje sledećim faktorima: pojavi novih medija, primeni novih tehnologija, odnosno korišćenju platformi koje su

* milicajevtic@gmail.com ; milica.jevtic@fpn.bg.ac.rs

omogućile lako, gotovo neosetno mešanje žanrova; zatim i potrebi novog vremena, kada publika koja, u pojedinim situacijama i sama učestvuje u kreiranju novinarskog sadržaja, traži nešto novo i atraktivno, u realnom vremenu, u trenutku kada se radnja dešava, a novinarski tekst opaža sve manjom pažnjom. Istovremeno, hibridizaciji žanrova doprinosi i to što publika na onlajn medijima može sama da bira kojim će načinom i redosledom posmatrati medijski sadržaj i, zahvaljujući povezanim vestima i dopunskim informacijama, koliko će „duboko” zalaziti u tematiku novinarskog teksta. Naposletku, ovaj proces nastaje i kao posledica novinarskog nedovoljnog poznavanja „čistih” žanrova i pojedinih oblika novinarskog izražavanja.

Ako se može konstatovati da je hibridizacija evidentna, postavlja se pitanje gde je ona najočitija (da li je isključivo vidljiva u starim, glomaznim, analitičkim oblicima novinarskog izražavanja za koje više praktično nema mesta u novim medijima) i da li je moguće uočiti značajne promene i strukturne modifikacije u najkraćem novinarskom obliku novinarskog izražavanja? Stanovište ovog rada jeste da je takvu promenu moguće uočiti, ali takođe, stanovište je i da je promena koja se desila ćeliji faktografije, vesti, bitno drugačija od one koju su dale teorijske predikcije sredinom devedesetih.

Cilj istraživanja je da uvidom u promene, o kojima je reč, da doprinos teorijskim nastojanjima da se ustanovi modifikacija načina pisanja osnovnog novinarskog oblika izražavanja, a samim tim i brojne druge promene koje se dešavaju u profesiji, a da ih zbog brzine kojima se dešavaju često nismo ni svesni.

Ova analiza operiše sa dva koncepta – dvadeset godina od kada je objavljena analiza autora Martina Hirsta i Lani Gerke (Martin Hirst, Lani Guerke) pod nazivom *Kroz žanrove: kako se novinarstvo menja tokom devedesetih*¹, prema kojoj su konstatovane izmene u načinu pisanja obrnute piramide, jedinice novinarskog izražavanja, proverava se da li su modifikacije koje su ovi autori izneli zaista zaživele u praksi. U najkraćem, ovi autori su pokušali da dokažu da je metod narativa, „storiteling”², postao dominantan način izražavanja, kao i da je princip obrnute piramide (najvažnije informacije, takozvani 5W’s, pozicionirane su na početku, u glavi vesti, takozvanom „lidu”, dok su ostale informacije u „telu vesti” nizane prema značaju) donekle zapao u zasenu. Teoretičari, tako, primećuju dominaciju *softnews*, odnosno „zanimljivosti”, vesti o ne tako značajnim događajima, nasuprot *hardnews*, važnim vestima, od suštinskog značaja za zajednicu, a koje se najčešće pišu metodom obrnute piramide. Istovremeno, autori su u principima pisanja vesti unosili i kategoriju

1 Martin Hirst and Lani Guerke, “Across the genres: how journalism is changing in the 1990s”, *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, p. 118.

2 Kristijan Salmon, *Storytelling – ili pričam ti priču*, Beograd, Clío, 2010.

novinarskih opaski i komentara i na koncu, imali su optimistična predviđanja po pitanju kvaliteta novinarstva i onoga što profesija treba da sledi.

STRUKTURNE MODIFIKACIJE: NARATIV ISPRED 5 W'S?

Autorka rada težiće da odgovori na pitanje koje su to nove promene u žanru faktografije (kojem vest pripada), odnosno koje su to strukturne promene u osnovnom faktografskom obliku novinarskog izražavanja, vesti, nastale posredstvom spomenutih, novih tehnologija, kao i da li je oblik novinarskog izražavanja, kakav je fičer (feature), zasnovan na pojedinačnom ljudskom primeru i danas tako sveprisutnom metodu „pričam ti priču“ (storytelling), zamenio princip klasične obrnute piramide kao najčešćeg načina novinarskog saopštavanja informacija; stoga i da li su novinari prestali da funkcionišu po principu *If it bleeds it leads*³ (koji Gilmor vidi kao „mantru za lokalne reportere“). Istovremeno, težiće se da se razmotri snažan pritisak (percipiran i u teoriji Hirsta i Gerke) da faktografija postaje propustljiva za iznošenje novinarskog stava, što je u bazičnoj teoriji nedopustivo.

Generalna hipoteza ovog rada jeste da *softnews* vesti postaju prisutnije u eri tabloidizacije, ali da obrnuta piramida ostaje dominantan i najvažniji model saopštavanja informacija, što naročito dolazi do izražaja ekspanzijom društvenih mreža, gde je kratka informacija sa odgovorima na pet osnovnih pitanja (5W's) praktično diktat epohe. U eri društvenih mreža, gde se informacije saopštavaju brzo i u što kraćem formatu, nema previše mesta ni za kreaciju kakvu iziskuje metod „odloženog dejstva“. Istovremeno, komparirajući sa teorijom i analizom koja je nastala pre dvadeset godina (a o čemu će biti reči u daljem tekstu), težiće se da se dokaže da modifikacija pisanja obrnute piramide, koja uključuje novinarske opaske i tumačenje koje izlazi iz okvira faktografije, jeste opasna praksa koja može da bude celishodna samo u etički hermetičnim sistemima, ali da često može hodati po ivici marketinga ili propagande.

Gledano istorijski, princip obrnute piramide nije bio jedini način pisanja vesti, iako je za *hardnews* važio kao dominantan. Ovaj metod, kao način pisanja vesti i princip novinarskog izražavanja, postoji od Američkog građanskog rata (šezdesetih godina XIX veka)⁴, a najočitiji primer je vest o ubistvu

³ Dan Gillmore, "We the media: Grassroots journalism by the people, for the people", O'Reilly Media Inc., Sebastopol, 2006, p. 5.

⁴ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 64–67.

američkog predsednika Abrahama Linkolna.⁵ Međutim, teorija prepoznaje pet načina pisanja najkraćeg faktografskog oblika novinarskog izražavanja: klasičnu hronologiju, modernu hronologiju, obrnutu piramidu, interpretativnu vest (odnosno vest sa dodatnim dubinskim informacijama, pozadinom, *background-om*) i metod odloženog dejstva.⁶ Ako se izuzme metod koji je i u teoriji i u praksi zastareo (klasična hronologija), a zatim i model koji se isključivo koristi za *softnews* (odloženo dejstvo), ostala tri oblika pisanja vesti odlikuje prisustvo glavne vesti, odnosno „lida”, u kojem se, prema svim postulatima novinarstva, odgovara na pet osnovnih pitanja, takozvanih 5W's. Baš to postojanje lida biće predmet ovog rada; autorka će težiti da ustanovi da li je, kako je teorija devedesetih godina XX veka koju su oličavali autori poput Hirsta i Gerkea⁷ nagoveštavala, informisanje dalo prvenstvo određenim narativima (*storytelling*) ili su lapidarni načini informisanja, a naročito plasiranje informacija digitalnim putem, preko „notifikacija” i objava na društvenim mrežama, uskoprofilisali izražavanje u minimalnom prostoru, ograničenog broja karaktera kakav je, recimo, Tviter. Odgovor na ovo pitanje ukazaće i kojim putem se u „novom novinarstvu”⁸ sve češće ide i kako se vest strukturise, menja i prilagođava tim novim zahtevima i novim medijima.

Sredinom devedesetih, autori Hirst i Gerke primećuju da je u preobilju informacija novinarska selekcija postala primarna. I, ne samo selekcija, nego novinarska interpretacija, tumačenje događaja. „U novom novinarstvu, tokom devedesetih, interpretacija i kontekstualizacija informacija od strane novinara je neophodna, pre nego što se pristupi njenom skraćivanju”.⁹ Sa druge strane, početkom dvehiljaditih, Todorović je, analizirajući tri talasa interpretacije¹⁰, istakla da je proces pojačane interpretacije i neophodne kontekstualizacije karakterističan za novinarstvo kriznih vremena, bilo da je ono stavljeno pred izazove svoga doba, kakvi su ratovi (pa se posle Prvog svetskog rata rađa radio, a deset godina kasnije i prvi „njuzmagazini”; posle Drugog svetskog rata

⁵ Christopher Scanlan, *Reporting and writing: Basics for the 21st century* dostupno na <http://www.poynter.org/2003/writing-from-the-top-down-pros-and-cons-of-the-inverted-pyramid/12754/>

⁶ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 64–67.

⁷ Martin Hirst and Lani Guerke, “Across the genres: how journalism is chaingingi in the 1990s”, *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, pp. 117–166.

⁸ Ričard Krejg, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, 2009, str. 137.

⁹ Martin Hirst and Lani Guerke, “Across the genres: how journalism is chaingingi in the 1990s”, *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, p. 118.

¹⁰ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 21.

nastaje drugi talas istraživačkog novinarstva krunisan aferom „Votergejt“, paralelno sa ekspanzijom televizije) ili tehnološke revolucije (pojava elektronskih medija, a zatim Interneta, što je nateralo tradicionalne medije da posegnu za svojim komparativnim prednostima, kako ne bi izumrli).

Sumirajući ovaj, za novinarstvo vrlo turbulentan period i dodajući mu pojavu Interneta, u situaciji već postojeće „krize javnog komuniciranja“, koja je započela osamdesetih¹¹, može se ustanoviti da je aktuelna novinarska praksa stavljena pred mnogostruke izazove. Pitanje tehnoloških izmena u načinu saopštavanja informacija neodvojivo je nosilo i uvek aktuelno pitanje prave i odgovarajuće novinarske forme, odnosno najpogodnijeg oblika novinarskog izražavanja koji će odgovoriti situaciji o kojoj novinar izveštava. Analizirajući aktuelne trendove tih godina, Hirst i Gerke citiraju izjave urednika vodećih magazina milionskih tiraža, prema kojima je „umeće pripovedanja ključno“ i da „ukoliko nema veštine 'finog tkanja' teksta, novinar može slobodno da odustane“¹². Ovi autori optimistično podsećaju na funkcije novinarstva i na principe koje novinarstvo treba da sledi. Oni konstatuju da „komentari, obrazovni tekstovi, dokumentarne forme, kvalitetni fičeri, reprezentuju ulogu novinarstva koja je jednako važna kao i izveštavanje, a stilovi pisanja ukazuju na to da se novinarstvo pomera kroz žanrove“.¹³ Dvadeset godina kasnije ne bi bilo pogrešno konstatovati da su „komentari“, najrazličitijeg oblika i kvaliteta, postali deo svakodnevice, bilo da su objavljeni u nekim od klasičnih medija (ili njihovih onlajn izdanja) ili da su oličeni u individualnim pokušajima ličnih blogova i profesionalaca i zainteresovanih građana, kojih je sve više. Tvrditi, međutim, da novinarstvo sve više teži ovim analitičkim oblicima, predviđanje je koje bi se, u eri sveopšte globalne tabloidizacije i sve većeg širenja laičkog novinarstva, moglo smatrati previše optimističnim. Stoga bi konstatacija da se „novinarstvo sve više pomera ka literaturi i kreativnom pisanju“¹⁴, a da „dobro komponovanje priče, bilo da je reč o novinarstvu ili o fikciji, jeste nešto što se zahteva“¹⁵, u današnjoj medijskoj situaciji, naročito na domaćem medijskom prostoru, bila nerealna. Opravdano je zaključiti da se neka vrsta novinarske kreacije primećuje kao neophodnost koja prati informaciju, ali je to češće digitalni paket video materijala ili dopunskih informacija koji u najkraćem roku prate „brzu informaciju“, nego literarni segment,

¹¹ Marijana Grbeša, „Križa javnog komuniciranja i ideja građanskog novinarstva“, *Političko obrazovanje*, Vol. 1, No. 3 str. 186.

¹² Martin Hirst and Lani Guerke, „Across the genres: how journalism is changing in the 1990s“, *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, p. 118.

¹³ Ibidem, p. 122.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

kakav se može naći u književnosti ili se može podvesti pod umetnost „kreativnog pisanja“.

Opservacije o novim novinarskim trendovima ovi autori analiziraju pozivajući se i na tvrdnje urednika medija da se štampa sve češće okreće tzv. „lajfstajl“ temama jer u konkurenciji sa drugim medijima nije dovoljno brza da prati vesti u realnom vremenu, kako to čine elektronski mediji (i internet). Stoga, tvrde, štampa treba da bude „mnogo analitičnija, da ponudi više dodatnih informacija i različitog sadržaja, uključujući i zabavu, kako bi zadržala svoju publiku“.¹⁶ Istovremeno, citirani autori ne negiraju da su mediji sve više okrenuti „*softnews* temama“, da obrađuju „lajfstajl“ teme, ali u sveopštem preobilju informacija prognoziraju da će publika težiti da dobije samo one koje su kvalitetnije i selektovane. Iako je takva percepcija, sa profesionalne strane, veoma poželjna, mediji današnjice nisu dominantno istakli svoju obrazovnu i socijalizatorsku ulogu, naprotiv. Međutim, pre nego što se u ovom radu obrati više pažnje na pokušaj preseka aktuelne medijske prakse, neophodno je da se istaknu i novi načini žanrovske hibridizacije, o kojima svedoče ovi autori.

Hirst i Gerke stavljaju upitnik na uobičajeni način pisanja vesti – obrnutu piramidu, ističući da su istraživanja sredinom devedesetih pokazala da se formula za pisanje vesti izmenila, pa se koristi „nova strategijska kombinacija vesti i reportaže“¹⁷, a da „linija razgraničenja između vesti i komentara nije više tako striktna, naročito u političkom novinarstvu“.¹⁸ Ovu njihovu konstataciju prati i donekle izmenjena kategorizacija vesti koja bi trebalo da sadrži i informaciju i interpretaciju; takve vesti dele se na: slučajne, uzgredne (*incidental news*) i složene (*composite news*).¹⁹ Prva kategorija uzgrednih vesti odnosi se na tekst koji prati određeni događaj ili pitanje, a koji povremeno inkorporira nekoliko stavki povezanih sa događajem ili temom (pogledati tabelu 1). Složene vesti, sa druge strane, pokušavaju da povežu nekoliko radnji, najčešće putem sveobuhvatnog lida ili „zaključne tvrdnje“ (pogledati tabelu 2). Ostali delovi teksta minimalno variraju. Za razliku od klasične obrnute piramide, modelu u kojem se informacije u telu teksta komponuju prema značaju, prema ovoj spomenutoj klasifikaciji, paragraf koji prati lid u oba slučaja može da sadrži različite elemente – od dodatne, nove informacije do anegdote, novinarskog stava, pa sve do pretpostavke. Slično je i u složenijem modelu gde posle lida sledi supsidijarni lid (koji sadrži nove informacije, parafraze, pretpostavke, kao i izvor informacija koji se podrazumeva), da bi se priča vratila na početak.

¹⁶ Ibidem, p. 123.

¹⁷ Ibidem, p. 124.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

Ovi autori citiraju Hartlija u tvrdnji da novinar nije samo prenosilac vesti već je „i tumač (interpretator) i zabavljač“, ali u takvom sistemu „mogli granica između žanrova, fikcije, vesti, književnih formi”.²⁰ Autori teže da dokažu da novinarstvo nije samo puko prenošenje informacija, niti da publika to više želi, već je funkcija interpretatora ono što se zahteva. Ipak, analiza koja dolazi 20 godina kasnije teži da ukaže na opasnosti ovakve podele i na to koliko bi novinarski sistem morao da bude etički hermetičan, da bi ova podela zaživela u svom najčistijem maniru, u situaciji da novinar, kao „interpretator i zabavljač” uvek i isključivo interpretira u interesu zajednice i sve to dok izveštava.

Tabela 1. Tipologija paragrafa u telu vesti prema Hirstu i Gerkeu

New information	Recent Example	Historical Example
Anecdote	Amplification	Background
Journalist's opinion	Direct quotes	Paraphrasing
Indirect or implied Sources	Inference	Conjecture

Tabela 2. Struktura modifikovane obrnute piramide prema Hirstu i Gerkeu

<i>Summary lead (primary proposition)</i>		
New information		Anecdote
<i>Subsidiary leads (secondary propositions)</i>		
New information	Direct quotes	Inference
Paraphrasing	Conjecture	Implied Sources
<i>Return to main story (secondary propositions)</i>		
New information	Direct quotes	Anecdote
Paraphrasings	Implied sources	Background
Direct Comment	Amplification	Inference

cont' over

²⁰ Martin Hirst and Lani Guerke, "Across the genres: how journalism is changing in the 1990s", *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, p. 126.

Tabela 3. Struktura modifikovane obrnute piramide prema Hirstu i Gerkeu

Table 2 cont'
News Template based on a modified Inverted Pyramid formula

<i>Supporting information (secondary propositions)</i>	
Contemporary Example	Historical Example
Anecdote	Amplification
Background	Quote
<i>Closing statement (secondary proposition)</i>	
Journalist's opinion	Anecdote
Inference	New information

Ono što je kod ovih načina pisanja vesti novo jeste da vest, koja žanrovski spada u faktografiju, pa kao i svi drugi oblici ovog žanra podrazumeva odsustvo novinarskog stava, pretpostavlja objektivnost, sada kada uključuje novinarski komentar ili zaključak autora, podrazumeva i njegov stav. Prema novinarskoj teoriji i u profesiji prihvatljivoj praksi, jedini stav koji u faktografiji može biti izrečen jeste stav sagovornika, koji je jasno citiran, ili parafraziran, uz navođenje izvora. Situacija u kojoj bi novinaru u vestima bilo dozvoljeno da komentariše i iznosi svoj stav jeste situacija opasne prakse, koja je u domaćoj medijskog (savremenoj) istoriji viđena tokom devedesetih godina kada su vesti u režimskim medijima ličili na komentare, bez utemeljenja, objektivnosti, druge strane i navođenja izvora. Obrisi takvog „emotivnog“ izveštavanja novinara u *hardnews* temama pokazali su se kao opasna, etički neprihvatljiva, profesionalno nedopustiva praksa. Ipak, imajući u vidu sadašnju situaciju u pojedinim medijima, u kojima se ovaj način emotivnog pristupa u informativnim emisijama i u dnevnoj štampi sve češće sreće, kao i tabloidni princip izveštavanja bez navođenja izvora, uz komentarisanje u faktografiji koje uključuje epitete koji brišu novinarska načela objektivnosti, može se konstatovati da je debata ponovo aktuelizovana.

KULTURA I STRUKTURA VESTI

U prethodnom segmentu naglašeno je da se forme pisanja vesti, način izveštavanja, dinamika i uopšte stil ne mogu odvojiti od kulture društva, odnosno društveno-političkih i ekonomskih okvira, kao i novinarske zajednice koja u takvom sistemu egzistira. Takav kontekst određuje novinarsku rutinu ili, kako autori poput Marka Deuzea (Mark Deuze) ističu, postajanje novinarskih normativnih vrednosti koje uključuju i „autonomiju onoga što se zove ideologija

novinarstva – sistem verovanja po kojem se grupama omogućava produkcija mišljenja i ideja”.²¹ U takav sistem neophodno je dodati i segment koji zapadno novinarstvo prepoznaje kao *news culture*, a koje definiše kao „predominantne stavove ili ponašanja koja karakterišu radnje u redakciji i medijskoj organizaciji”.²² Dakle, „autonomna ideologija novinarstva” i „kultura informisanja” oblikuju sistem izveštavanja i determinišu ovaj višesmerni proces, odnosno, u najširem smislu, izgovaranje i čitanje novinarskog teksta. Ta kultura proizvodi određen diskurs vesti koji podrazumeva „način na koji izražavamo ideje u pisanom i u govornom jeziku, uključujući i kriterijum vrednosti vesti”.²³ Međutim, ako se ponovo vratimo na formu, a imajući u vidu mozaički kontekst koji oblikuje informisanje putem vesti, što je mnogo više od pukog saopštavanja informacija, potrebno je podsetiti se autora poput Benbridža, Goca, Tajnana²⁴ (Jason Bainbridge, Nicola Goc, Liz Tynan) i naročito Saru Gilman (Sarah Gillman), koji ističu da se vesti pišu metodom obrnute piramide (lid, a zatim manje značajne činjenice), ili se taj segment može definisati kao početak, sredina i kraj, s tim što kraj nikako „ne podrazumeva zaključak”.²⁵ To stanovište je približnije onome što poznaje klasična teorija koja kao model za novinarsko izražavanje uzima obrnutu piramidu, eventualno interpretativnu vest²⁶, jer su koncizni, jasni podrazumevaju odsustvo stava, zaključaka. Istovremeno, autori poput Rusa Mola i Zagorac Keršner vrlo jasno ističu da vesti imaju „strog plan izgradnje” i da moraju biti „jezički kratke, jasne i ne-komentarisanje”²⁷, što, analizirajući i komparirajući srpske i nemačke medije (koji su bili predmet ove analize), dovodi do pozitivnog zaključka o profesionalnim normativima za pisanje vesti. Odnosno, dajući uputstva za pisanje vesti, a imajući u vidu profesionalnu praksu u dve zemlje, ističe se zaključak da vest podrazumeva odsustvo novinarskog stava, komentara, suda i gledišta.

²¹ Jane Singer and Ian Ashman, “User generated content and Journalistic Values” in: Stuart Allan and Einar Thorsen (ed.), *Citizen journalism and Global Perspectives*, Peter Lang, New York, 2009, p. 235.

²² Sarah Gillman, “News values and news culture” in: Jason Bainbridge, Nicola Goc and Liz Tynan (ed.), *Media and journalism: new approaches to theory and practice*, Oxford University Press, Oxford, 2008, p. 246.

²³ Ibidem, p. 248.

²⁴ Jason Bainbridge, Nicola Goc and Liz Tynan, *Media and journalism: new approaches to theory and practice*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

²⁵ Ibidem, p. 248.

²⁶ Neda Todorović, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 64.

²⁷ Štefan Rus Mol, Ana Jugoslava Zagorac Keršner, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, 2005, str. 57.

Bel (Bell)²⁸, međutim, daje drugačiju podelu vesti od one koju poznaje domaća teorija (Todorović, Životić²⁹) i od stanovišta koje daje komparativna analiza Rusa Mola i Zagorac Keršner. Najkraći faktografski oblik izražavanja ovaj autor deli na tri tipa, odnosno na: a) servisne informacije, b) stavove (različite vrste komentara, kolumne o određenom pitanju) i, naposljetku, c) vesti. Kod poslednjeg oblika Bel razlikuje četiri načina pisanja: *hardnews*, *features (softnews)*, *special topic news* (vesti specifičnih rubrika), *headlines* – što bi u prevodu najviše odgovaralo naslovu, dok se u domaćim redakcijama (u štampi, a ranije i na televiziji) često naziva „informacija” i podrazumeva najčešće samo lid vesti ili krnji lid, rečenicu koja će u najkraćem predstaviti, dati događaj od važnosti. Baš ovaj način pisanja vesti ili baš ovaj oblik vesti postaće naročito karakterističan za nove medije, naročito za pisanje informacija, lidova, onih ključnih poruka na društvenim mrežama, posebno na Tviteru, koji zahteva ograničen broj karaktera, a koji je potpuno preuzeo prvenstvo komuniciranja i postao zvaničan medijski kanal komunikacije sa novinarima i javnošću u mnogim etabliranim institucijama, kao što je na primer Evropski parlament.³⁰

Vest postaje kraća i konciznija, u pitanju je tekst koji može da stane u 140 karaktera i bude objavljen odmah, odnosno ono što može da stane u jedan kadar video klipa i slično. U današnjoj štampi, takva forma sve više gravitira ka dva pola – ka stubičnim vestima u štampi, koje praktično čine samo lid, ili ka dužim formama poput izveštaja, ukoliko događaj zaslužuje veću pažnju. Istovremeno, pojedini autori, poput Rusa Mola i Zagorac Keršner, i pre od pojave društvenih mreža, na sličan način stepenovali su oblike vesti³¹:

1. kratke poruke saopštene u jednoj do dve rečenice, često bez posebne rubrike,
2. kratke vesti (u jednom stupcu),
3. izveštaj: nešto duže vesti (u dva ili više stubaca),
4. izveštaje koji obuhvataju događaje s njihovom pozadinom i kontekstom, značajnim za razumevanje toka događaja.

²⁸ Allan Bell, *The Language of News Media*, Blackwell, Oxford, 1991.

²⁹ Radomir Životić, *Novinarski žanrovi: štampa, radio, televizija*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993, str. 21.

³⁰ Milica Jevtić, *Građansko i profesionalno novinarstvo u medijima u Republici Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2016, str. 212.

³¹ Štefan Rus Mol, Ana Zagorac Keršner, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, str. 51.

Da bi neki događaj, izjava ili informacija postali vest potrebno je da imaju tri ključne karakteristike: novost, značaj i zanimljivost.³² Ova tri principa u biti su jasna, iako se u eri tabloidnih informacija, napisa, emisija i tekstova svaki od ova tri kriterijuma može dovesti u pitanje. Ipak, aktuelnost (ako nije dirigovana i ako nije reč o 'vestima bez povoda') najmanje je sporan kriterijum, a „dnevno novinarstvo postalo je lov na najnoviju vest”³³. Sa druge strane, isti autori, Rus Mol i Zagorac Keršner, podvlače i bazičnost ovakvog pristupa citirajući Niklasa Lumana: „Novost ispred važnosti, eto kakav je red veličina u novinarstvu”.³⁴

Konciznom spisku „aktuelnost, značaj, zanimljivost” nemali broj autora dodaje i druge, prema njihovom mišljenju, važne kriterijume koje bi trebalo da ima tekst koji je percipiran kao vest. Među njima su: drama (iznenađenje), vizuelna atraktivnost, zabava, značaj-relevantnost-domašaj, veličina, verovatnoća, izuzetnost, negativnost – loše vesti, učestalost, elite i njihova moć, osobe, medijske ličnosti, objektivnost, stav, ideologija.³⁵ Zapadna kultura, i njeni medijski poslednici, u najvećoj meri pronalaze se u ovim kriterijumima, iako ono što jeste napisano kao vest varira od medija do medija i od područja do područja. Na primer, zemlje sa dominantnijim liderima, koji teže čvrstim vladavinama, u svom medijskom pejzažu češće imaju protokole koji su predstavljeni kao vesti, bez suštinskih informacija. Sa druge strane, zapadna kultura, čak i njeni kvalitetni mediji, gotovo da nisu mogli da ostanu imuni na sveprisutnost medijskih ličnosti koje same sebe proizvode, pa tako svoju slavu baziraju na tome što su prisutne u medijima i bivajući same po sebi vest. Takozvani „seletoidi”³⁶ (celetoid) podrivaju temelje čak i bazične podele na aktuelnost, značaj i zanimljivost, jer vesti o njima najčešće nemaju značaj, zanimljivost je upitna, a novost inicirana. Ove karakteristike vesti svakako će oblikovati njenu strukturu – vesti o „seletoidima”, danas sve prisutnije, a koje inače spadaju u *softnews*, neće imati lid ili će on biti sveden na bizarnost, na isti način kao što će, u spomenutim protokolima, koji spadaju u *hardnews*, lid biti sveden na to da je do susreta zvaničnika došlo, umesto šta je njime postignuto.

³² Radimir Životić, *Novinarski žanrovi: štampa, radio, televizija*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993, str. 21.

³³ Štefan Rus Mol, Ana Zagorac Keršner, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, str. 51.

³⁴ Isto, str. 51.

³⁵ Paschal Preston, *Making the news, Journalism and news cultures in Europe*, Routledge, 2009, p. 58.

³⁶ Maja Vukadinović, *Zvezde supermarket kulture – medijska slava u potrošačkom društvu*, Clio, Beograd, 2013.

Struktura vesti, kratke novinarske forme, iako u biti jednostavna, vrlo je nejasna kategorija, jer se iz toga šta se u njoj nalazi, što je izdvojeno kao najvažnije, vrlo često mogu čitati i druge poruke, pa nekada ono što je prećutano ili nije ispušćeno može biti očiglednije od manifestnog, istovremeno koliko „informacije i mediji utiču na svest ljudi, formiranje stavova, saznanji, obrazovni i kulturni nivo i da u velikoj meri mogu da usmere političko ponašanje građana”.³⁷ Redosledom prioriteta vesti i tema bavili su se naročito zastupnici teorije uokviravanja (framing theory) koja je „sagrađena na Gofmanovom principu da je oblikovanje neophodno da bi se organizovale inače fragmentisane informacije, kao i da rangira događaje koji bi mogli biti vredni vesti u nekom momentu”.³⁸ Tu se, međutim, ne isključuje činjenica da je informacija namerno posmatrana ili predstavljena iz određenog ugla koji odgovara naručiocima te informacije ili onome ko je saopštava. Tome u prilog ide i Prestonova petočlana podela faktora koji utiču na stvaranje vesti³⁹:

1. Političko-ekonomski faktor;
2. Organizacioni uticaj;
3. Individualni uticaj;
4. Medijska rutina i norme;
5. Kulturna i ideološka moć.

Imajući u vidu ovu podelu, očito je da je izveštavanje putem vesti i pisanje vesti mnogo složeniji proces od odgovora na 5 osnovnih pitanja, odnosno, čak i kada se svede na te odgovore, zapravo se svodi na jedan kulturološki i društveno-politički okvir iz kojeg se može čitati mnogo više od 5 odgovora. Stoga je i prava novinarska selekcija u ovim situacijama odraz profesionalne veštine i profesionalne etike, a ne samo pukog slaganja reči, kako se često pretpostavlja.

ZAKLJUČAK

Disperzivno i diverzifikovano savremeno novinarstvo, koje se nesagledivom brzinom menja, remeti svaki pokušaj ustanovljavanja novinarske teorije i opire se pokušajima definisanja i strukturiranja. Ipak, tradicionalni novinarski principi rada i izveštavanja i dalje stoje kao standardi profesije, bez obzira na to što su uticaji da se takva struktura poremeti brojni i jaki. Prihvatljivo

³⁷ Rade Veljanovski, *Medijska koncentracija, javnost vlasništva i pokušaj regulacije u Srbiji*, CM, Vol.13, str. 58.

³⁸ Paschal Preston, *Making the news, Journalism and news cultures in Europe*, Routledge, 2009, p. 59.

³⁹ Ibidem, p. 7.

je konstruktivističko stanovište da „onaj ko plasira vesti radi mnogo više od toga da saopštava dnevne priče – on daje okvir i značenje sveta, lokalnog i šireg“⁴⁰, onoliko koliko „zavisimo od poverenja kao nikada ranije“⁴¹. To poverenje nalazi svoje mesto i u teoriji novinarskih žanrova, kao okosnica nečega što odvaja faktografiju i ostale žanrove, odnosno odvojivost novinarskih stavova od prenošenja informacija. Autorka smatra da, uprkos tendencijama da se osnovni model izveštavanja modifikuje tako da se u njega uvrste i novinarski komentari što je okosnica analitike, takav pristup u biti je opasan, jer novinare neretko dovodi u funkciju portparola određenih interesnih grupacija, a publika ne može jasno da razluči šta je novinarski stav od novinarske informacije. Istovremeno, u krhkim medijskim sistemima, kakvo je domaće, takav princip može biti lakmus papir za pogubnu, već viđenu, novinarsku praksu. Tumačenje, kakvo poznaje interpretativna vest (koja u osnovi ima obrnutu piramidu), jeste neophodnost sve dok se raspolaže novinarskim činjenicama, u vidu *background*-a, odnosno dopunskog, najčešće istorijskog teksta, iako i on jeste neretko odraz novinarskog odabira činjenica „iz istorije“. Stoga pažljiv i potpun uvid u fakte čini srž novinarskog poštenja.

Imajući u vidu navedene podele i ponuđene teorijske koncepte, smatra se da su čisti novinarski žanrovi (barem kad je reč o njihovim grubim podelama i grubim karakteristikama) ono što čuva novinarsku profesiju i novinarsku etiku poštujući maksimu osnivača lista „Gardijan“ Čarlsa Prestviča Skota da su „činjenice svete, komentari slobodni“.

Iz ugla žanra i strukture vesti, princip obrnute piramide jeste stavljen pred različite nove izazove, uključujući i to da ono što je najbitnije ne mora biti najistaknutije, ali, analizirajući domaće medije, obrnuta piramida ostaje dominantni princip novinarskog izražavanja. Predviđanja Hirsta i Gerke sa početka devedesetih, koji najavljuju dominaciju fičera, obistinila su se u onom delu te najave da je *softnews* postao rasprostranjena forma izražavanja u meri u kojoj je moderno društvo počelo da teži lakšim, zabavnim sadržajima. Međutim, ne može se reći da je to postao dominantan način pisanja vesti. Sa druge strane, težnje ka složenijim oblicima novinarskog izražavanja, ka analitici kao dominantnom žanru, gotovo su utopijske, iako su potrebe za takvim oblicima izražavanja u istraživačkom novinarstvu neophodnom korektivu stvarnosti u ovom stepenu medijske krize primarne.

Teorija ovo novinarstvo s pravom smatra novinarstvom kriznih vremena. Ono to jeste u produženoj tranziciji savremene Srbije, u kojoj je težnja ka istraživačkom novinarstvu i novinarskoj interpretaciji rastuća potreba.

⁴⁰ Stephen Coleman, Scott Anthony and David Morrison, *Public trust in the news: a constructivist study of the social life of the news*, Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford, 2009.

⁴¹ Ibidem, p. 1.

Ali, kratka informacija jeste naša medijska realnost, a profesionalni standardi kvalitetnih medija podrazumevaju da informacija bude oblikovana po važećim novinarskim postulatima. Ukoliko ona dobije komentatorsku notu, o kojoj govore prezentovane podele autora Martina Hirsta i Lani Gerke, takva informacija postaje opasno sredstvo manipulacije i oružje za lošu novinarsku praksu. Takva praksa, nažalost, nije bila strana novinarstvu na ovom području, a posledice su nadišle novinarsku profesiju.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bainbridge, Jason, Goc, Nicola and Tynan, Liz, *Media and journalism: new approaches to theory and practice*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- [2] Bell, Allan, *The Language of News Media*, Blackwell, Oxford, 1991.
- [3] Coleman, Stephen; Anthony, Scott and Morrison, David, *Public trust in the news: a constructivist study of the social life of the news*, Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford, 2009.
- [4] Gillman, Sarah, "News values and news culture" in: Jason Bainbridge, Nicola Goc and Liz Tynan (ed.), *Media and journalism: new approaches to theory and practice*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 241–252.
- [5] Gillmore, Dan, *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, Inc., Sebastopol, 2006.
- [6] Grbeša, Marijana, „Križa javnog komuniciranja i ideja građanskog novinarstva”, *Političko obrazovanje*, Vol. 1, No. 3, str. 184–196.
- [7] Hirst, Martin and Guerke, Lani, "Across the genres: how journalism is chaingingi in the 1990s", *Australian journalism reviews*, Vol. 18, No. 1, pp. 117–166.
- [8] Jevtić, Milica, *Građansko i profesionalno novinarstvo u medijima u Republici Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- [9] Kawamoto, Kevin, *Digital journalism: Emerging media and the changing horizons of journalism*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2003.
- [10] Krejg, Ričard, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, 2009.
- [11] Preston, Paschal, *Making the news, Journalism and news cultures in Europe*, Routledge, 2009.
- [12] Reese, Stephen and Dai, Jia, "Citizen journalism in the global news arena: China's new media critics" in: Stuart Allan and Einar Thorsen (ed.), *Citizen journalism: Global perspectives*, Peter Lang, New York, 2009, pp. 221–231.
- [13] Rus Mol, Štefan, Zagorac Keršner, Ana Jugoslava, *Novinarstvo*, Clio, Beograd, 2005.
- [14] Salmon, Kristijan, *Storytelling – ili pričam ti priču*, Beograd, Clio, 2010.

- [15] Scanlan, Christopher, *Reporting and writing: Basics for the 21st century* dostupno na <http://www.poynter.org/2003/writing-from-the-top-down-pros-and-cons-of-the-inverted-pyramid/12754/>
- [16] Singer, Jane and Ashmanm, Ian, "User generated contend snd Journalistic Values" in: Stuart Allan and Einar Thorsen (ed.), *Citizen journalism and Golobal Perspectives*, Peter Lang, New York, 2009, pp. 233–243.
- [17] Todorović, Neda, *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- [18] Veljanovski, Rade, „Medijska koncentracija, javnost vlasništva i pokušaj regulacije u Srbiji”, *CM*, Vol. 13, str. 57–80.
- [19] Vukadinović, Maja, *Zvezde supermarket kulture – medijska slava u potrošačkom društvu*, Clio, Beograd, 2013.
- [20] Životić, Radomir, *Novinarski žanrovi: štampa, radio, televizija*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993.

Milica Jevtić

HYBRIDIZATION OF JOURNALISTIC GENRES: FACTS ARE SACRED, ARE COMMENTS FREE?

Abstract

This article aims to define the changes in the way of writing the basic model of factographic genres in journalist's reporting (news), challenged by a new social context, in a new media era, influenced by new technologies. This analysis appears 20 years after Hirst's and Guerke's research that had shown modification in the way of writing an inverted pyramid which, inter alia, implies the presence of journalist's attitude. The research conducted by Hirst and Guerke also predicted raising domination of softnews. This paper attempts to show the justification of these assumptions in the news media context.

Key words:

news, inverted piramyd, feature, reporting, news media, genres.

Kristina Malešević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Kulturno državljanstvo u međukulturnom komuniciranju¹

Apstrakt

Repozicioniranje međunarodnih aktera, ubrzana deteritorijalizacija pripadnika različitih kulturnih identiteta i moć novih komunikacionih alata doprineli su jačanju već utvrđenih polova na liniji uspešnog međukulturnog komuniciranja, sa jedne, i separatizacije i geotizacije kulturnih zajednica, sa druge strane. Pojam kulturnog državljanstva, definisan još tokom osamdesetih godina prošlog veka, kao proces uključivanja običaja članova manjinske grupe u kulturne prakse članova većinskog društva, doživelo je svojevrsnu revitalizaciju u periodu eksplozije Interneta i masovnih komunikacija. Uspostavljanje uspešne međukulturne komunikacije izgubilo je primat pred kontinuiranom unutarkulturnom komunikacijom između pojedinaca, što je doprinelo svojevrsnom jačanju stereotipa i produbljivanju već postojećih kulturnih razlika i netrpeljivosti. Poseban problem predstavljaju i dalje čvrste pravne norme demokratskih zemalja, koje su pokazale slabost pred naletom sveopšteg multikulturalizma.

Ključne reči:

kulturno državljanstvo, međukulturno komuniciranje, kulturne zajednice, identitet, Internet, pravne norme

* krismalesevic@gmail.com

¹ Rad je nastao na osnovu izučavanja međukulturnog komuniciranja na predmetu *Međukulturno komuniciranje, evropska medijska politika i regulative*, katedra za Studije kulture i medije, Fakultet političkih nauka.

Utopistička misao hiperglobalista o sveprožimajućem procesu globalizacije² kao istorijskoj neizbežnosti, koji će, osim ekonomskog osnaživanja zemalja trećeg sveta i pretvaranja nacionalnih ekonomija u transnacionalne, dovesti i do smrti nacionalnih država, kultura i identiteta u novom milenijumu prožetom savremenim informaciono-komunikacionim sistemima postala je *passé*.

Razvoj tehnologije i sredstava komuniciranja pospešili su i ubrzali neprestana kretanja stanovništva uzrokovana različitim pobudama. Potraga za boljim životom, rad i usavršavanje, uživanje u putovanjima najčešći su razlozi zbog kojih se pojedinac nađe pred dvostrukim etničkim i kulturnim izazovima. Napetost u pravcu uspostavljanja prihvatljivog odnosa između kulturne homogenizacije i heterogenizacije dovodi do određenog nivoa reformulisanja primarnog identiteta u izboru između interkulturacione i prilagođavanja novoj sredini i ispoljavanja mreže značenja, vrednosti i normi usvojenih socijalizacijom u uslovima drugačije nacionalne, etničke i kulturne sredine.

Savremeno, kako ga pojedini autori nazivaju, postinformatičko društvo u periodu visokorazvijenog interneta karakteriše neograničena mogućnost komunikacije i premošćavanja fizičkih granica. U tim uslovima dolazi do formiranja novih identiteta i organizovanja pojedinaca u virtuelnim zajednicama zasnovanim na novom osećaju jedinstva, povezanosti i zajedništva.

Veza sa matičnom zemljom, lokalnim medijima i članovima iste etničke zajednice danas je omogućena svim pojedincima, na bilo kojoj lokaciji na planeti da se nalaze. U graničnim slučajevima ovo može voditi getoizaciji, izopštavanju iz većinske kulture i etničke orijentacije stanovništva. Sa druge strane, svedoci smo sve prisutnijih okolnosti u kojima su pojedinci, kao članovi novih nacionalnih država svom novom nacionalnom identitetu u velikoj meri prilagodili unutrašnju potrebu za očuvanjem etničkih i kulturnih vrednosti. Tako dolazi do formiranja novih identitetskih paketa i mreža značenja, koji igraju posebnu ulogu u međukulturnom komuniciranju.

KULTURNI IDENTITET U MEĐUKULTURNOM KOMUNICIRANJU

Problematika kulturnog identiteta smešta se u okvire nacionalnog identiteta, gde formira svoje okvire i neprestano se razvija. Obeležje zajedničke, masovne

² Antoni Gidens globalizaciju formuliše kao „intezifikaciju društvenih odnosa, koja povezuje udaljena mesta na način da su lokalni događaji oblikovani događajima koji su se odigrali stotinama kilometara daleko”. (Gidens, Antoni, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 69)

javne kulture prema stepenu značaja za formiranje identiteta Adam Smit smešta odmah iza istorijske teritorije, odnosno domovine kolektiva³.

Kao jedan od tipova kolektivnog identiteta, kulturni identitet obezbeđuje sponu pojedincima sa ostalim pripadnicima nacije sadržane u zajedničkim vrednostima, tradiciji, simbolima. On doprinosi socijalizaciji pripadnika nacije i locira pojedinačni identitet kroz određenje nacionalnog identiteta. Kulturni identitet predstavlja nematerijalno kulturno nasleđe nastalo na tekovinama etničkog, nacionalnog, religijskog, socijalnog i ekonomsko-političkog identiteta i vrednosti, koje sa sobom nose.

Kulturni identitet je samosvest pripadnika jedne grupe, koja istorijski nastaje i razvija se u zavisnosti od kriterijuma koje ta grupa uspostavlja u odnosima sa drugim društvenim grupama.⁴

U tesnoj vezi sa kulturnim je i etnički identitet, koji nadasve počiva na pojedinačnoj svesti o zajedničkom poreklu članova društvene grupe. On se temelji na nacionalnosti, ali i rasi, religiji i jeziku. U Centralnoj i Istočnoj Evropi, gde su nacije etnički definisane, bitna je svest o pripadnosti i identifikaciji na osnovu zajedničkog porekla, iako je izvesno da je većina njih zapravo nastala mešanjem dve ili više etničkih grupa.⁵

Mitovi o čistim kulturnim zajednicama osporeni su i na nivou istraživanja genetskih odlika stanovništva, što implicira i potvrđuje tvrdnje Adama Kupera da su „kulture uvek bile multikulturne“⁶, kao i da se nalaze u stalnom procesu menjanja i razvijanja, zahtevaju prilagođavanje i pozitivnu diskriminaciju u skladu sa prihvaćenim, dominantnim kulturnim identitetom. Izvesno je da kulturnu raznolikost i isprepletanost Evrope prati isto takva genetska struktura njenog stanovništva.⁷ Multikulturalizam je najočitiji na primeru stanovništva Sjedinjenih Američkih Država, koji se nacionalno deklariraju kao Amerikanci, dok i dalje neguju običaje i kulturne vrednosti domovine shodno etničkom identitetu. Nesporazum u međukulturnoj komunikaciji očiti su i na primeru Evropljana i Kineza, čija je kako verbalna tako i neverbalna komunikacija bez posrednika gotovo nemoguća.

³ Antoni D. Smit., *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998. str. 38.

⁴ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 22.

⁵ Branimir Stojković, „Mreže identiteta“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 3, br. 3, str. 353–362.

⁶ Adam Kuper, *Culture: The Anthropologists' Account*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1999, p. 227.

⁷ Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 19.

Kulturni identiteti pojedinaca potvrđuju se i određuju u međusobnom sporazumevanju osoba različite nacionalne, etničke i kulturne pripadnosti, što predstavlja osnov međukulturnog komuniciranja. Identitetska obeležja, koja u međukulturni komunikacijski čin unose učesnici su vrednosti, norme i značenja nastale kao samorefleksivna predstava o sebi samima formirana u dodiru sa sopstvenom kulturom, u komunikaciji sa pripadnicima vlastite kulture. Uspešno međukulturno komuniciranje pretpostavlja razumevanje procesa, koji se odvija u kontaktu onih (pojedinaца, grupa, pa i čitavih društava) koji imaju različite identitete.⁸ Međukulturno komuniciranje polazi od pretpostavke da u međusobnom kontaktu učesnici istovremeno relativizuju sebe i drugoga (razumevanje sopstvenog identiteta u svrhu savladavanja prepreka u odnosu sa nepoznatim drugim) u cilju postizanja zajedničkog cilja.

Prva ustavom zagarantovana zaštita kulture definisana je u Švajcarskoj 1874. godine. Danas se gotovo standardizovane kulturne odredbe nalaze u poveljama mnogih država, posebno u državama „na periferiji”, nekadašnjim kolonijama velikih sila. Ustavne odredbe koje se odnose na kulturu tiču se pre svega održavanja posebnog statusa većinskog stanovništva, uz istovremenu zaštitu kulturnih prava etničkih manjina.

Kulturno državljanstvo definiše se kao proces uključivanja i uzimanja u obzir svakodnevnih kulturnih praksi i običaja članova manjinske grupe u punopravni status, kakav uživaju kulturne prakse članova većinskog društva. Sintagmu „kulturno državljanstvo” formulisao je Renato Rosaldo, pristalica diferencijalističkog relativizma, koji kaže da „kulturno državljanstvo (...) počiva na paradoksu. Uključuje istovremeno pravo na sopstvene kulturne razlike i pravo da se bude građanin prvog reda. Umesto da se prihvati dominantna ideologija, koja uspostavlja razliku kao znak inferiornosti, kulturno državljanstvo tvrdi da čak i u kontekstu nejednakosti ljudi imaju pravo na svoje prepoznatljivo kulturno nasleđe”.⁹

Definisanje kulturnog državljanstva potiče iz američke tradicije kulturnog pluralizma, čije su teorijske postavke definisane još početkom dvadesetog veka. Tokom istorije, kulturni pluralizam pretrpeo je brojne transformacije, što je na kraju rezultiralo definisanjem pojma kulturnog državljanstva kao naglašavanjem „različitosti” u eru multikulturalizma tokom osamdesetih godina XX veka. Kulturno državljanstvo formulisalo se kao „politika razlikovanja”, ali sa naglašavanjem da namera teoretičara nije bila destabilizacija autoriteta nacionalne države već davanje glasa američkom demokratski orijentisanom građanstvu.

⁸ Branimir Stojković, „Mreže identiteta”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 3, br. 3, str. 353–362.

⁹ Renato Rosaldo, „Cultural Citizenship and Educational Democracy”, *Cultural Anthropology* 9, No. 3, American Anthropological Association, 1994, pp. 402–411.

U eri promovisanja multikulturalizma, kulturno državljanstvo je pojam delimično razvijen kako bi se naglasio diskurs dihotomije između crnačkog i belog stanovništva. Sa druge strane, Rosaldo je termin prvenstveno usmerio u pravcu izučavanja socio-kulturnog identiteta Latino populacije u Sjedinjenim Američkim Državama. On je pokazao kolokvijalni značaj otuđenja i pripadnosti manjinskoj grupi koji treba shvatiti kao težnju za jednakosti, poštovanjem i priznavanjem dostojanstva manjine u njihovim svakodnevnim radnjama i običajima.¹⁰

Za razliku od multikulturalizma, kao ideje priznavanja različitosti, kulturno državljanstvo nije u direktnoj vezi sa asimilacijom ili tolerancijom, već se zasniva pre svega na ideji priznavanja i osnaživanja.

U ovom kontekstu, termin kulturni koristi se za označavanje subjektivnih procena ljudi u konkretnim situacijama i pojmova, koji se odnose na ljudske vrednosti, poput dostojanstva, poverenja i poštovanja. Sa druge strane, državljanstvo ne podrazumeva isključivo pravne definicije pojma već elemente državljanstva koji se očitavaju u narodnom jeziku, slengu, izrazima i običajima. Renato Rosaldo u ideji državljanstva podrazumeva odnos kulturne manjine prema državi, kao i odnos među sugrađanima različite kulture u jednoj državi. Pitanje kulturnog državljanstva odnosi se na osećaj pripadnosti i prava manjine da se i njen glas čuje u diskusijama i borbi oko značenja i obimu članstva u većinskoj zajednici, za razliku od državljanstva kao kategorije zasnovane na zakonskim pravima i obavezama.¹¹

Umesto prihvatanja dominantne ideologije, kulturno državljanstvo u ideji multikulturalizma naglašava da, i u kontekstu nejednakosti, pripadnici manjina imaju pravo na prepoznatljivo nasleđe, koje se nekim pretpostavka-ma kosi sa idejom i normama nacionalne države.

Kritičari ideje kulturnog državljanstva, odnosno diferencijalističkog relativizma, koji pozitivno vrednuje doktrinu sociokulturnih razlika, uočavaju opasnost da bi preterano isticanje separatizama i regionalizama dovelo do urušavanja tekovina pravne države. Ono što pristalice diferencijalističkog relativizma, odnosno zagovornici „kulturnog državljanstva“ (...) uvek previđaju, to je činjenica da bismo se, sa naglašavanjem razlika i, shodno tome, prihvatanjem svakovrsnih diferencija veoma brzo suočili sa jednim „kulturnim staleškim društvom“.¹²

¹⁰ Renato Rosaldo, "Cultural Citizenship, Inequality, and Multiculturalism", *Identity, and Citizenship: A Reader*, Mass.: Blackwell, 1999, p. 260.

¹¹ Renato Rosaldo, "Cultural Citizenship and Educational Democracy", *Cultural Anthropology* 9, No. 3, American Anthropological Association, 1994, pp. 402–411.

¹² Kristijano Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 133.

UTICAJ KULTURNOG DRŽAVLJANSTVA U MEĐUKULTURNOM KOMUNICIRANJU

Proces međukulturnog komuniciranja u anglosaksonskom govornom području naziva se *identity negotiation*, što u bukvalnom prevodu može da se označi kao međuidentitetsko sporazumevanje. U složenici sporazumevanja utkane su osnove međukulturne komunikacije gde *spor* podrazumeva prvi susret i početni nesporazum u komunikaciji pojedinaca iz različite kulture, dok *razumevanje* nosi pozitivnu stranu konačnog ishoda, koji je u ovom slučaju uspostavljanje uspešne komunikacije i stepena međusobnog razumevanja.

Potenciranje na kulturnim razlikama u međukulturnim društvima stoga se može dvostruko odraziti na celokupnu zajednicu. Sa jedne strane, svaka vrsta partikularizma, koja počiva na gotovo mitskim pretpostavkama o izvornoj kulturnoj posebnosti i etičkoj čistoći, može doprineti ukupnoj kulturnoj vrednosti multinacionalne zajednice. Za komuniciranje na ovom nivou potrebna su određena znanja i razumevanje, kao i „udublјivanje u vlastitu složenu identitetsku situaciju čija se konstelacija menja s obzirom na sadržaj i značaj koji se, u određenim situacijama, pojedinim njegovim elementima pridaje”.¹³ Ovakav pristup kulturama uslov je za ostvarivanje procesa interkulturacione kao delotvorne tolerancije i uspostavljanja ravnopravnih odnosa sa jednom važnošću svih grupa, koji se postavlja kao cilj u multikulturnom društvu. Primer rumunske zajednice u beogradskom naselju Ovča je uspešan primer procesa interkulturacione na delu, uzevši u obzir da većinsko srpsko stanovništvo ovog naselja poštuje rumunske običaje, okuplja se na svečanostima, pa čak i govori rumunskim jezikom.

Negativne posledice diferencijalističkog relativizma ogledaju se u nesporazumima, međusobnoj netrpeljivosti, napetosti, sukobima, pa čak i narušavanju pravnih normi države. Nepromišljena „kulturalizacija” i visok stepen polarnosti između „zajednice” i „društva” multikulturnog društva usled realnih komunikacijskih kontakata olako vodi izbijanju konflikata, čak i u situacijama međusobnog poznavanja i razumevanja. Primer takve situacije očit je u tržišnim centrima u južnom delu Kosovske Mitrovice na Kosovu i Metohiji, gde Srbi i Albanci svakodnevno dolaze u dodir putem trgovinske rasprave, ali komuniciraju dvojezično (Srbi koriste srpski jezik, dok Albanci upotrebljavaju albanski) uprkos međusobnom razumevanju i poznavanju drugog jezika. Uprkos zajedničkom cilju, u ovom slučaju uspostavljanja uspešne trgovinske razmene, napetost je otelovljena u nepristajanju na korišćenje jednog jezika bilo kog člana kulturne zajednice u komunikaciji.

¹³ Branimir Stojković, „Mreže identiteta”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 3, br. 3, str. 353–362.

PROBLEM KULTURNIH RAZLIKA U KONTEKSTU PRAVNIH NORMI

Pitanje narušavanja tekovina pravne države, zakonskih odredbi i legitimnih normi jedno je od glavnih opasnosti koje sa sobom nosi insistiranje na kulturnom državljanstvu. Na ovu opasnost upozoravaju autori naglašavajući da „apoteza razlike često ima tendenciju da se svaka radnja označi kao 'drugačije prirode', legitimiše argumentom njene kulturne specifičnosti”.¹⁴ Fenomeni krvavih rituala, magijskih ceremonija sa prinošenjem ljudskih žrtava ili krvnih osveta, koje su još uvek poštovani i zastupljeni u kulturama širom sveta, ne uklapaju se u moderne demokratije i države zasnovane na jednakom pravu svih ljudi. U slučajevima opravdavanja pojedinih postupaka u ime kulturnih autentičnosti, relativizuju se odredbe o ravnopravnosti i pravnoj jednakosti svih državljana.

Problem kulturalizacije počinjenih krivičnih dela zavređuje posebnu pažnju istraživača, naročito etnologa koji pokušavaju da pronađu opravdanje kroz prizmu nesavladivih kulturalnih razlika. Antropolog Kristijan Đordano ne osporava delanje pojedinaca saglasno posebnim kulturnim obrascima, ali upozorava na kulturno-bihejviorističku zabludu automatskog upravljanja čoveka prema jednom kulturnom obrascu.

U pravni sistem Sjedinjenih Američkih Država, kao jedne od najvećih multikulturalnih nacionalnih država, postepeno se unose izmene u vidu prihvatanja izuzetaka na račun kulturnih različitosti pripadnika određenih zajednica. Slučaj porodice Nastić u saveznoj američkoj državi Kalifornija, koji vode poreklo iz Srbije, pre više od pola decenije podigao je na noge najviši državni vrh Srbije, konzule u SAD, stručnjake u oblasti socijalnog rada, etnologije, psihologije. Bračnom paru Nastić američki sud oduzeo je decu zbog pronađenih fotografija na službenom kompjuteru oca, na kojima se deca golišava kupaju u kadi. U skladu sa ustavom i zakonima države Kalifornija, ovo spada u jedno od najtežih krivičnih dela zlostavljanja dece i dečije pornografije. Sa druge strane, fotografisanje dece na ovaj način česta je praksa naroda na Balkanu, posebno na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, koja je prema tadašnjim tvrdnjama etnologa uzela maha tokom šezdesetih godina prošlog veka. Nakon detaljnih objašnjenja kulturnih navika srpskog stanovništva, američki sud preinačio je prvobitnu presudu. Iako sudska odluka zapravo nije bila na račun kulturne posebnosti, kasnije je u nekoliko sudskih slučajeva korišćena kao primer priznavanja različitog kulturnog identiteta i navika ove kulturne zajednice u SAD.

¹⁴ Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 132.

UTICAJ INTERNETA NA KULTURNO DRŽAVLJANSTVO I MEĐUKULTURNO KOMUNICIRANJE

Ekspanzija Interneta još tokom poslednje decenije XX veka u razvijenim zemljama sveta, kada su 1995. godine u SAD obelodanjeni podaci da je broj poslatih poruka putem nove globalne mreže premašio broj pisane pošte (pisma), naslutila je uspostavljanje novog svetskog poretka. Brisanje prostornih i vremenskih granica, umanjivanje značaja sociokulturnih i ekonomskih razlikovanja, povezivanje pojedinaca iz najudaljenijih krajeva sveta samo su neke od posledica razvoja Interneta koje i sami danas uživamo.

Struja koja se protivila ideji globalizacije, naročito opravdana masovnim kretanjima stanovništva, Internet je okarakterisala kao sredstvo koje je omogućilo ispunjenje potrebe pojedinaca da zadrže obeležja i vrednosti svoje nacije i ostanu u direktnom kontaktu sa svojom matičnom kulturom. Očuvanje domovine nekada se moglo videti u formi geta u okviru država u koje su pojedinci imigrirali, a koji su predstavljali njihove zemlje i regione u malom. Na primer, Chinatown u SAD, gde su kineski doseljenici mogli da pričaju kineskim jezikom, jedu nacionalnu hranu, gledaju nacionalnu televiziju itd. Sa online sferom geto više nije neophodna tvorevina, jer nikada nije bilo lakše ostati u kontaktu sa svojom kulturom, domovinom, prijateljima, stvoriti osećaj pripadanja i komunicirati na međunarodnom nivou.

Univerzalno širenje simboličkih sadržaja među heterogenim primaocima, popularno nazvanim „građani sveta”, omogućio je svakom pojedincu uživanje u autentičnosti sopstvene kulture. Na samo jedan dodir pripadniku neke zajednice, koji se nalazi hiljadama kilometara daleko od svoje zemlje matice, dostupni su mediji na matičnom jeziku, komuniciranje sa članovima iste zajednice, uživanje u autentičnoj muzici, mitovima i običajima sopstvene kulture.

Ostvarenje ideje kulturnog državljanstva podržano mogućnostima Interneta i novih medijskih tehnologija kroz prizmu pozitivnih posledica ogleda se u održavanju kontakata pojedinaca sa matičnom kulturom, osećanjem pripadnosti i veze sa sunarodnicima. Apaduraj to opisuje i navodeći primer doseljenika iz Turske u Nemačku koji gledaju filmove na turskom jeziku naglašavajući simboličke, kulturne vrednosti slika koje doprinose proizvodnji i potvrđivanju subjektiviteta. Poseban osećaj kulturnog zajedništva ostvaruje i formiranjem virtuelnih zajednica, u kojima pojedinci dele svoje vrednosti, osećanja, iskustva i imaju priliku da u komunikaciji sa članovima iste kulture koriste svoj jezik. Imaginacija u virtuelnom svetu postaje realni pokretač akcije i ima kolektivni smisao, jer dovodi do stvaranja zajednice osećanja (o naciji, etnicitetu, kulturi, religiji).¹⁵

¹⁵ Ardžun Apaduraj, *Kultura i globalizacija*, XX vek, Beograd, 2011, str. 28–29.

Negativna strana sve većeg povezivanja sa pripadnicima iste kulture iz različitih krajeva sveta može voditi i getoizaciji kulturnih zajednica. Kulturne manjine na taj način sve svoje društvene, kulturne, obrazovne, pa i potrebe informisanja iz medija na matičnom jeziku zadovoljavaju kroz prisustvo na Internetu, ne uzimajući učešće u dominantnoj, većinskoj društvenoj zajednici. Umesto interkulturalnosti, na delu je građenje još većih kulturoloških barijera i naglašavanje rasnih, etičkih, verskih pripadnosti.

Odsustvo cenzure na Internetu u odnosu na ideju kulturnog državljanstva sa sobom nosi opasnost od širenja rasne mržnje, podsticanja ksenofobije, šovinizma među pripadnicima različitih kultura, posebno manjinskih kultura u odnosu na dominantnu. Tako se širom sveta proširio strah od islamizacije, kao posledica terorističkih napada koje su u protekloj godini izvršile terorističke organizacije, koje propagiraju i šire svoje ideje putem virtuelnih zajednica na nezaustavljivom nivou.

Različito tumačenje istih činjenica sa stanovišta različitih kultura čini međukulturno komuniciranje posebno dinamičnim i pred pojedinca otvara mogućnost spoznavanja novih kultura. Spor hiperglobalista i skeptika po pitanju odumiranja kulturnih identiteta sa ubrzanim procesom globalizacije kroz ovaj esej prevaziđeno je otvaranjem pitanja ostvarivanja ideje kulturnog državljanstva u uslovima modernih informaciono-komunikacionih tehnologija i prekrivenošću planete Internet mrežom.

Neprestana kretanja ljudi i migracije „građana sveta” u kontekstu upotrebe Interneta rezultirali su dijahrono suprotnim pripadnostima – umesto interkulturalizacije, sve učestalije je potenciranje na različitim kulturološkim aspektima kulturnih manjina.

Prilagođavanje novim uslovima života u novoj nacionalnoj i kulturnoj sredini zahteva od doseljenika prilagođavanje običajima i vrednostima dominantne kulture domaćina. Uprkos neophodnosti prihvatanja određenih društvenih normi i vrednosti, članovi manjinske kulture u uslovima sveopšte dostupnosti autentičnih kulturnih obeležja putem virtuelnih zajednica i Interneta trude se da u što većoj meri sačuvaju svoju kulturnu posebnost i osećanje pripadnosti sa članovima iste kulture, istog etničkog porekla, istorije i tradicije.

Proces interkulturalizacije kroz prizmu jačanja kulturnog državljanstva otvara nova pitanja koja se tiču opstanka i uspešnog funkcionisanja multikulturalnih zajednica u uslovima sve većih migracija ljudi i simboličnih slika posredstvom Interneta. U ovim uslovima otvara se prostor novog pregrupisanja pojedinaca, zatvorenosti i separatizacije kako u odnosu na članove dominantne kulture domaćina tako i u odnosu na članove drugih kulturnih manjina.

Uprkos činjenici da dele isti prostor u istom vremenu, pa čak i vrednostima koje propagira većinska zajednica, čini se da je međukulturno komuniciranje na mnogo nižem nivou nego što su naučnici sa kraja XX veka to prognozirali. Stiven Džouns kaže da globalno i lokalno ne mogu da postoje jedno

bez drugog, već da se oni međusobno definišu, ali i da je ono što nedostaje u vremenu virtuelnih zajednica osećaj za individualnost, koja može delati samo unutar kolektiva.¹⁶ To implicira da, uprkos prenatlaženom osećaju pripadnosti autentičnoj kulturi, pojedinci moraju uspostavljati određeni nivo saradnje, usvajanja društvenih i pravnih normi, kao i vrednosti većinske zajednice.

Isticanjem značaja multikulturalnih društava, visokom zaštitom kulturnih manjina kroz zakonske i ustavne norme, uz isticanje značaja različitosti i propagiranjem interkulturalizma od strane nacionalnih država, kako domaćina tako i matičnih država i njihove međusobne saradnje mogao bi se uspostaviti viši nivo međukulturnog komuniciranja. Ideja zaštite kulturnog državljanstva iz ove perspektive, međusobnog upoznavanja, poštovanja i prožimanja različitosti u svetu uznapredovale globalizacije i visokorazvijenog Interneta, predstavlja zdrav način očuvanja kulturnog identiteta i autentičnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Apaduraj, Ardžun, *Kultura i globalizacija, XX vek*, Beograd, 2011.
- [2] Džouns, Stiven, *Virtuelna kultura, XX vek*, Beograd, 2001.
- [3] Đordano, Kristijan, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- [4] Gidens, Entoni, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
- [5] Kuper, Adam, *Culture: The Anthropologists' Account*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- [6] Rosaldo, Renato, "Cultural Citizenship and Educational Democracy", *Cultural Anthropology* 9, No. 3, American Anthropological Association, 1994.
- [7] Rosaldo, Renato, "Cultural Citizenship, Inequality, and Multiculturalism", *Identity, and Citizenship: A Reader*, Mass.: Blackwell, 1999.
- [8] Smit, Antoni, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- [9] Stojković, Branimir, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
- [10] Stojković, Branimir, „Mreže identiteta”, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.

¹⁶ Stiven Džouns, *Virtuelna kultura, XX vek*, Beograd, 2001, str. 71.

Kristina Malešević

CULTURAL CITIZENSHIP IN
INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract

The reposition of international stakeholders, accelerated deterritorialisation of members of different cultural identities and the power of new communication tools have contributed to strengthening of the already established poles between successful intercultural communication on one side and separation and ghettoisation of cultural communities on the other. The term of cultural citizenship, defined already during the nineties as a process of inclusion of the minority groups' tradition in cultural practices of the majority society, experienced a kind of revitalization during the period of explosion of the internet and mass communication. The establishment of a successful intercultural communication has lost primacy over the continuing intercultural communication between individuals, which contributed to a kind of strengthening of stereotypes and deepening of the existing cultural differences and intolerance. Still firm legal norms of democratic countries are a particular problem, as they have shown weakness before the onslaught of universal multiculturalism.

Key words:

cultural citizenship, intercultural communication, cultural communities, identity, Internet, legal norms.

Verica Kugić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Energetska bezbednost Republike Srbije i energetska politika Evropske unije

Apstrakt

Energetska bezbednost kao dominantna političko-bezbednosna kategorija, kako za nacionalnu državu (Republika Srbija) tako i za nadnacionalnu organizaciju (Evropska unija), te način na koji se postiže i osigurava u uslovi-
ma koji se brzo menjaju – centralna je tema predstojeće analize. Cilj rada je pokazati kako Evropska unija, premda energetske zavisan subjekat, svojom energetske politikom, utiče na energetske bezbednost Srbije: prvenstveno putem članstva u Energetskoj zajednici zemalja Jugoistočne Evrope, kao vidu prve pojedinačne integracije (od 2006. godine), a ujedno i putem uživanja prava i ispunjavanja obaveza proisteklih iz procesa pregovora o pristupanju Uniji – što je, dakle, i ključna teza koju autor zastupa. Kao zajednički imenilac datog uticaja se, u tom smislu, izdvaja i kristališe nužnost usklađivanja sa energetske politikom EU, što istovremeno predstavlja i najveći izazov koji važi i za predstojeći vremenski period. Rastuća zavisnost EU poprma zabrinjavajuće razmere, pri čemu je predviđeno da će od ½ (2000), iznositi ¾ ukupnih energetske potreba (2030), dok Srbija, svesna svojih prednosti i mana – ne isključujući nijednu energetske opciju u budućnosti, ostaje u ulozi spone između Istoka i Zapada.

Ključne reči:

energetske bezbednost, energetske politika, energija, energeti, EU, Srbija, Energetske zajednica, prirodni gas

* verica_k89@hotmail.com

UVODNA RAZMATRANJA

Dostupna literatura iz oblasti međunarodnih odnosa i međunarodne bezbednosti, u kojoj je inače smešten fenomen energetske bezbednosti, ukazuje na postojanje opšte težnje kod većine autora¹ ka određivanju energetske bezbednosti kao, moglo bi se bez preterivanja reći – ključa funkcionisanja međunarodnih odnosa. Takođe, jedno od opšteprihvaćenih polazišta je da, u zavisnosti od konteksta, energetska bezbednost ima različito značenje za različite aktere, tj. u zavisnosti od toga da li je predmetna zemlja uvoznica² ili izvoznica³ energije ili, pak, poseduje važan, tranzitni, položaj. Budući da je XX vek bio vek nafte⁴, a da će XXI vek biti vek prirodnog gasa – fokus svetske javnosti će ostati na područjima bogatim energentima, dok će subjekti kojima se pripisuje vlasništvo nad izvoristima plavog energenta ili kontrola nad njim – umnogome, direktno ili indirektno, odrediti sudbinu energetske zavisnih subjekata, a među njima i Evropske unije.

Energetska bezbednost predstavlja prvorazredno političko-bezbednosno pitanje kako nacionalne države, tako i nadnacionalne organizacije poput EU. Dati fenomen, kao aktuelan, društveno i politički značajan, ovde konkretno-

-
- 1 U grupu najistaknutijih zagovornika spadaju javnosti svakako poznatiji: Majkl Kler (Michael Klare: *Blood and Oil; Resource Wars, the Transformation of American Security Policy, Wealth, Resources and Power: The Changing Parameters of Global Security*); Danijel Jergin (Daniel Yergin: *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*); Zbignjev Bžežinski (Zbigniew Brzezinski: *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power; The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*); Džozef Naj (Joseph Jr. Nye: *The Future of Power*) i ostali autori, čija se gledišta kreću u rasponu od viđenja energetske bezbednosti, kao primarnog uzroka borbe velikih sila za ograničene energente, preko instrumenta konflikta, pa sve do sekundarnog uzroka konflikta (migracije stanovništva, secesionizam, unutrašnji razdori i sl.).
 - 2 „Zemlje uvoznice, pak, pojam energetska bezbednost odeduju kao otklanjanje ili smanjenje svih latentnih ili evidentnih opasnosti, izazova i pretnji koje mogu da ugroze uvoz neophodnih energenata.” Dragan Kolev, „Geopolitička dimenzija energetske bezbednosti”, *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, Vol. 1, br. 1, str. 52.
 - 3 „Zemlje izvoznice energije energetske bezbednost posmatraju kao otklanjanje ili smanjenje svih latentnih ili evidentnih opasnosti, izazova i pretnji koje mogu da ugroze izvozni energetske aranžman. Time se nastoji onemogućiti svaki pokušaj ugrožavanja energetske bezbednosti i opasnost po značajan finansijski deo državnog budžeta.” Isto, str. 52.
 - 4 „Nafta je najvažnija sirovina na svetu, kako u ekonomskom tako i u političkom smislu, i verovatno je da će ostati ključni izvor energije i u ovom veku.” Džozef Naj, *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd, 2013, str. 22.

zovan (energetska bezbednost Republike Srbije) i analiziran kroz prizmu uticaja energetske politike EU, predstavljajući korak ka upotpunjavanju i ne tako obimne literature, kako strane tako i domaće. Osvrćući se na evoluciju same ideje i prakse, te deskriptivnom i eksplikativnom analizom trenutnog stanja energetske politike EU – cilj je pokazati kako ona utiče na energetska bezbednost Srbije (prvenstveno putem Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope, kao vidu prve pojedinačne integracije (od 2006. god.), što se uočava analizom sadržaja ključnih dokumenata, kao i njihovom komparacijom, uz upotrebu statističkih podataka). Bez obzira na to što je okarakterisana kao „pokretna meta”⁵ i što je, kao takva, uvek aktuelna, pojačano interesovanje podstaknuto je irelevantnošću Južnog toka (kraj 2014. god.) i sličnom sudbinom turskog (kraj 2015. god.), kao i skorašnjom aktuelizacijom priče o njegovom eventualnom oživljavanju – što automatski proizvodi posledice po energetska bezbednost Srbije, dodatno problematizujući javni i politički diskurs. Energetska bezbednost Republike Srbije pod direktnim je uticajem energetske politike EU, uživanjem prava i ispunjavanjem obaveza proisteklih iz: članstva u Energetskoj zajednici zemalja JIE, kao i pregovora o članstvu u EU – u čemu se ogleda i ključna teza koju autor zastupa. Kao zajednički imenilac se, u tom smislu, izdvaja i kristališe nužnost usklađivanja sa energetska politikom Unije, što istovremeno predstavlja i ključni problem i najveći izazov. Pored, trenutno najznačajnijeg, tzv. „Trećeg paketa” direktiva, na polju energetske politike, kao faktori uticaja deluju i ostali proizvodi odluka institucija Unije, naravno, uz niz pojedinosti koje su u funkciji proizvodnje direktnih ili indirektnih posledica po srpsku energetska bezbednost. Dakle, koliko god se pisalo na datu temu, svako dodatno istraživanje je i više nego korisno i dobrodošlo.

ENERGETSKA BEZBEDNOST / POLITIKA EVROPSKE UNIJE

Zahvaljujući kompleksnosti datog fenomena, kao jednog od najvećih izazova današnjice, neophodno je podsetiti na neprikosnovene autoritete globalnog nivoa, dakle – pored naftom bogatog Bliskog istoka⁶, na Sjedinjene Američke

⁵ Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika, Evropski pokret u Srbiji*, Beograd, 2010, str. 6.

⁶ Na Bliskom istoku leži oko 66% ukupnih rezervi nafte OPEK-a, koji drži 81% ukupnih svetskih rezervi nafte, OPEC, *OPEC share of world crude oil reserves* (2014); Available from: http://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm, (Accessed 26 August 2015); Najveće rezerve prirodnog gasa ima Iran (1 201 bilion kubnih stopa), slede: Katar (872), Saudijska Arabija (294), Ujedinjeni Arapski Emirati (251), Irak (112), Egipat (77), Kuvajt (64), Oman (25), Jemen (17) i Sirija (8,5), EIA, *Provided Reserves of Natural Gas* (2015); Available from: <http://www.eia.gov/beta/international> (Accessed 26 August 2015)

Države⁷, sa jedne, i Rusku Federaciju⁸, sa druge strane. Evropska unija se, kao i uvek, našla između.

EU, pored realiteta energetske nacionalizma⁹ država članica, sopstvenu energetske bezbednost dodatno komplikuje činjenicom nerazmatranja bezbednosne i spoljne politike (sada bezbednosne i odbrambene) na komunitarnom nivou (odluke se donose konsenzusom). Posledično, energetska bezbednost¹⁰ nije na odgovarajući način tretirana u Evropskoj bezbednosnoj strategiji, usled čega se pitanje energije oslanja na konkretne politike i mere, što će reći da se između energetske bezbednosti i energetske politike¹¹ EU, u

⁷ 39,9 milijardi barela (*billion barrels*) nafte (potvrđene rezerve, 2015); 368,7 biliona metara kubnih (*trillion cubic feet*) gasa, EIA (U.S. Energy Information Administration), *Crude Oil Provided Reserves*; Available from: <http://www.eia.gov/beta/international> (Accessed 21 August 2016)

⁸ 80 milijardi barela nafte (potvrđene rezerve, 2015); 1688,2 biliona metara kubnih gasa. Isto.

⁹ Energetski nacionalizam (nacionalizam energetske resursa) ne podrazumeva opšteprihvaćenu definiciju, kao, uostalom, ni energetska bezbednost – imajući u vidu različito značenje za različito pozicionirane aktere i vitalan značaj konteksta. U širokom rasponu mogućnosti njegovog manifestovanja (restrikcije izvoza, kartelsko određivanje cena i sl.), u kontekstu EU najpribližnije je govoriti o energetske suverenitetu (i dalje važi načelo da svaka država članica suvereno može da raspolaze vlastitom energetske mešavinom), dok se određuje kao „težnja država za preuzimanjem direktne kontrole nad ekonomskim aktivnostima u sektoru prirodnih resursa”. Halina Ward, *Resource nationalism and sustainable development: a primer and key issues*, International Institute for Environment and Development, London, 2009, p. 5.

¹⁰ Ne postoji saglasnost u pogledu definisanja energetske bezbednosti, no, u svrhu pojašnjenja jedne od ključnih kategorija koju autor koristi relevantna je sledeća: „stanje u kome jedna nacija i svi njeni građani imaju pristup dovoljnim količinama energije po razumnoj ceni i bez rizika da će u bliskoj budućnosti doći do prekida snabdevanja. Sve zemlje koje su uvoznici energije suočavaju se sa problemom energetske bezbednosti, s obzirom na to da je energija pokretač ekonomije”. Filip Ejodus, u: Svetlana Stanarević i Filip Ejodus (urd.), *Pojmovnik bezbednosne kulture*, Centar za civilno-vojne odnose (CcVO), Beograd, 2009, str. 42.

¹¹ Energetska politika, kao sektorska politika koja reguliše oblast energetike, biva, „tek u Ugovoru iz Amsterdama obuhvaćena katalogom delatnosti Zajednice. Pravnu osnovu, Evropska komisija, za delovanje u oblasti energetske politike, izvodi je do sada iz prava u oblasti ekologije i unutrašnjeg tržišta, i iz međunarodnih obaveza. Odluke u oblasti energetske politike donose se, po pravilu, u postupku saodlučivanja, kvalifikovanom većinom, u Savetu EU”. Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, *Evropa od A do Š – Priručnik za evropsku integraciju*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2010, str. 80.

tom smislu, može staviti znak jednakosti (iako se dve ključne kategorije koje autor koristi, same po sebi, načelno, međusobno razlikuju). Energetska politika EU se, u suštini, određuje kao politika energetske bezbednosti Unije, jer – poslednja je konačno ishodište aktivnosti koje proizlaze iz politike namenjene regulisanju oblasti energetike. Sa druge strane, rastuća tendencija energetske zavisnosti jedna je od konstanti EU, što će u budućnosti imati odgovarajuće posledice, ne samo po privredu nego i po spoljnu politiku.¹² Rastuća zavisnost EU poprima zabrinjavajuće razmere, pri čemu je predviđeno da će od ½ (2000) iznositi ¾ ukupnih energetskih potreba (2030).¹³ Kao subjekat koji uvozi energiju, u prvom redu prirodni gas i naftu, dakle – koji zavisi od drugih, od EU se često očekuje praktikovanje visokog stepena tolerancije, što neretko za sobom povlači i niz ustupaka.

„Sa gotovo 500 miliona potrošača, EU predstavlja drugo svetsko energetsko tržište: 15% svetske potrošnje za 6% populacije planete. EU apsorbuje 19% nafte koja se potroši u svetu, 16% prirodnog gasa, 10% uglja i 35% uranijuma. Uočljivo je da energetska zavisnost Evrope mnogo više štrči od 15 starih članica Unije, gde udeli nafte i gasa predstavljaju više od polovine energetskih potreba.”¹⁴ „Nafta dominira uvozom energije sa preko 60%, a iza toga slede gas i čvrsta goriva, naročito ugalj. Uvoz električne energije i obnovljivih izvora energije je vrlo mali i svodi se na ispod 1%.”¹⁵ „Najveći snabdevači EU energijom u delu nafte su zemlje OPEK-a, Rusija, Kazahstan i Norveška, a u delu uglja ponovo Rusija, SAD, Južnoafrička Republika i Australija, dok u delu snabdevanja gasom dominiraju Rusija (34%), Norveška (31%) i Alžir (14%). U zbiru, Rusija je najznačajniji energetski partner EU. Ona obezbeđuje oko 33% uvoza nafte, 42% uvoza gasa i 26% uvoza uglja.”¹⁶ „Iz Katara, Libije, Egipta

Dok je „u srcu energetske politike EU uspešno objedinjavanje zajedničkog unutrašnjeg tržišta energije među državama članicama”. Kevin Rosner, “The European Union: On Energy, Disunity”, in: Gal Luft, Anne Korin (eds.), *Energy Security Challenges for the 21st Century – A Reference Handbook*, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2009, p. 164.

¹² “You could never implement the energy policy as a purely economic matter, it has been a foreign policy matter from the beginning.” Henry, Kissinger, “Secretary Kissinger Interviewed for Business Week Magazine”, *The Department of State Bulletin*, Vol. LXXII, No. 1857, p. 106.

¹³ Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, nav. delo, str. 149.

¹⁴ Zoran Petrović Piroćanac, *Geopolitika energije*, Institut za političke studije, Centar „Jugoistok”, Beograd, 2010, str. 226.

¹⁵ Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, nav. delo, str. 22–23.

¹⁶ Zoran Petrović Piroćanac, *Geopolitika energije*, nav. delo, str. 226.

i Nigerije stiže sledećih 12, a iz drugih zemalja 9 odsto uvoza gasa. Najveći deo tog gasa, koji nije iz Rusije ili iz Norveške, transportuje se gasovodima od Nigerije i Alžira preko Maroka ispod Gibraltarskog moreuza do Španije, po dnu Sredozemnog mora od Tunisa i Libije preko Sicilije do Italije, kao i tankerima od Libije, Egipta i Katara do evropskih sredozemnih luka.¹⁷

Rastući strah od prekida snabdevanja, zastupljen u evropskom javnom mnjenju, krajnje je opravdan. Iako je smanjenje energetske zavisnosti od Rusije ne samo deo zvaničnih dokumenata energetske politike EU, nego i deo svakodnevnog diskursa, kako u okviru akademske¹⁸ zajednice tako i među građanstvom, pretpostavka je da će Unija u najbližoj budućnosti u najvećoj meri nastaviti da zavisi od istočnog suseda (osim Severnog i Plavog toka, reč je o 12 gasovoda, od kojih pet ide preko Ukrajine, četiri kroz Belorusiju, a tri neposredno do tri baltičke zemlje), sve dok se i ako se pojavi alternativno rešenje. Sa druge strane, EU se oslanja na: Kaspijski basen (politika regulacije etničkih sukoba i odnosa još uvek je u povoju); Bliski istok (obiluje nerešenim konfliktima); kao i Sjedinjene Države (*liquid natural gas*, iako je transport energije preko Atlantika skuplja opcija). Kada su u pitanju rezerve gasa u EU, pored Holandije i donedavno Velike Britanije, slede: Nemačka, Irska, Rumunija, Austrija, Mađarska, Francuska i Poljska¹⁹, dok je Danska²⁰, uz Holandiju i Veliku Britaniju – među vodećima u grupi najvećih proizvođača gasa u EU²¹.

¹⁷ Zoran Majdin, „Kuda vode gasovodi”, *Vreme*, 24. april 2014, str. 10.

¹⁸ “Given Russia’s high-level political involvement in energy issues, the EU needs a corresponding degree of intensity. Specifically, Europe must realize the very real foreign and security policy ramifications that the supply of energy has. Enhancing cooperation on energy security within the EU is essential to withstand Russian pressure.” Zeyno Baran, “EU energy security: Time to end Russian Leverage”, *The Washington Quarterly*, Vol. 30, No. 4, pp. 131–144.

¹⁹ EIA (U.S. Energy Information Administration), *Proved reserves of natural gas*; Available from: <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=3&aid=6&cid=CG1,&syid=2008&eyid=2015&unit=TCF> (Accessed 18 July 2015)

²⁰ „Teritorija Grenlanda spada pod danski suverenitet. Iako je veću neovisnost dobio 1979. godine, a proces izlaska iz članstva u EU uspešno završen 1985. godine, pretpostavlja se da će biti jedna od rijetkih zemalja koja će profitirati od klimatskih promjena, budući da većina znanstvenika vjeruje kako se ispod ledenog pokrivača kriju velike zalihe nafte i plina.” Siniša Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički sukobi*, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2010, str. 106.

²¹ EIA (U.S. Energy Information Administration), *Proved reserves of natural gas*; Available from: <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=3&aid=6&cid=CG1,&syid=2008&eyid=2015&unit=TCF> (Accessed 18 July 2015)

„Pitanju snabdevanja energijom se posvećuje ubedljivo najveća pažnja”²², a budući da o XXI veku govorimo kao veku prirodnog gasa, što u prvi plan ističe trase ekološkog, odnosno goriva budućnosti, EU ostaje dosledna nedovoljnoj pokrivenosti, što negativno utiče na njenu celokupnu bezbednost²³. Osim toga, preplitanje energetske politike sa bezbednosnom u prvi plan ističe i aktuelizuje pitanja funkcionisanja evropske privrede, uticaja na svakodnevni život više od pola milijarde njenih stanovnika, kao i poteza na polju zajedničke bezbednosne i odbrambene politike. Stoga, ocena da ju EU počinje razmatrati prevashodno kao osnov sopstvenog opstanka, pa tek onda razvoja – nije nerealna, što podseća na nastanak same Evropske zajednice za uglj i čelik (*European Coal and Steel Community*) 1952. godine kao preteče današnje EU. Osmišljen i realizovan u projektu „očeva osnivača”: Žana Monea (*Jean Monnet*), Roberta Šumana (*Robert Schuman*) i Konrada Adenauera (*Konrad Adenauer*) – vezuje se upravo za energente, čime je pod upravu stavljena teška industrija, kako bi se rat učinio ne samo nezamislivim, nego i materijalno nemogućim, imajući u vidu razaranja u Drugom svetskom ratu. Od tada, ideja energenata konstantno jača, a evropske integracije neprekidno podrazumevaju jaku energetske-političku komponentu. Na osnovu Rimskih ugovora iz 1957. godine, nastale su: Evropska ekonomska zajednica (*European Economic Community*), te Evropska zajednica za atomsku energiju (*EURATOM – European Atomic Energy Community*), čiji je cilj bio istraživanje nuklearne energije i upotreba u civilne svrhe. Na energentima ostaje snažan akcenat, čime se data komponenta integracije dodatno učvršćuje 1967. godine – formalnim ujedinjenjem prethodne dve sa EURATOM-om u Evropsku zajednicu (*European Community*). 1973. godina označava prekretnicu u istoriji energetskih prilika u svetu, budući da nastupa kriza globalnih razmera, usled čega se formiraju Međunarodna agencija za energiju (*IEA – International energy agency*) i Organizacija za evropsku saradnju i razvoj (*OECD*). Energija je bila isuviše važno pitanje da bi se prepustila stihiji i isuviše veliki rizik da bi EU na bilo koji način ostala u neizvesnosti, pokrenuvši tako i političku inicijativu oko Evropske energetske povelje²⁴ (*European Energy Charter*) 1991, kao

²² Dragoljub Todić i Duško Dimitrijević, „Energetska bezbednost u međunarodnom pravu životne sredine”, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Vol. XXXVI, br. 02, str. 703.

²³ Jačanjem energetske bezbednosti jača se i nacionalna bezbednost (prim.aut.) kao „nesvodivo jezgro nacionalnog interesa”. Dragan Simić, *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list SRJ, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 32.

²⁴ „Načela tog dokumenta obuhvaćala su uvođenje tržišnih pravila na energetska tržišta, liberalizaciju i regulaciju tržišta, ujednačavanje i postupno smanjivanje poreza na energiju i smanjivanje izravnog državnog utjecaja. U zemljama Europske unije,

„temeljne deklaracije za reguliranje energetskeg tržišta europskih zemalja”²⁵, na osnovu koje su dalje unapređivana pravila. Ugovor o energetskej pove-
 lji (*Energy Charter Treaty*), iz 1994, temelj je liberalizacije i regulacije dana-
 šnjeg energetskeg tržišta, a ujedno i kamen spoticanja između EU i Rusije. Dve
 godine nakon potpisivanja Kjoto protokola, energetska politika EU počinje
 da pleni pažnju šire javnosti, objavljivanjem prve zelene knjige (2000) „Ka
 evropskoj strategiji za povećanje sigurnosti snabdevanja energijom” (*Towards
 an European Strategy for the Security of the Energy Supply*), da bi 2006. izašla i
 druga – „Evropska strategija za održivo, konkurentno i sigurno snabdevanje
 energijom” (*A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy*).
 Potpuna promena paradigme, kada je u pitanju politika u oblasti energije, re-
 zultat je signala težnje ka snažnijoj i institucionalizovanoj saradnji. Prvom je
 akcenat stavljen na veću liberalizaciju tržišta, smanjenje uvoza (uštede afir-
 macijom energetske efikasnosti), klimatske promene (racionalno korišćenje
 energije), dok su drugom uvedena tri osnovna stuba (konkurencija, sigurn-
 ost snabdevanja i održivost) buduće energetske politike, potvrdivši prethod-
 nu i izrazivši želju za dodatnim jačanjem. Tzv. sveto trojstvo bilo je uslov za
 njeno sprovođenje, zahvaljujući kome su, u cilju integrisanja decentralizo-
 vano proizvedene energije, usledile mere za: jačanje infrastrukture (prven-
 stveno gasne); diversifikaciju izvora i pravaca (ruta) snabdevanja; povećanje
 kapaciteta skladištenja nafte i gasa; izgradnju strateških prenosnih mreža;
 solidarnost u slučaju nedostatka energije; unapređenje čistih tehnologija za
 korišćenje uglja; smanjenje potrošnje i smanjenje uvoza energije; kao i jače
 oslanjanje na domaće zalihe energije. U cilju jačanja zajedničkog, unutra-
 šnjeg, panevropskog, tržište energije: 2007. godine se priprema „Energetska
 politika za Evropu” (*An Energy Policy for Europe*) uz „Energetski akcioni plan od
 2007. do 2009. godine”²⁶ (*Energy Action Plan for the Period 2007–2009*); 2008.
 se lansira tzv. Paket propisa 20-20-20 do 2020. godine²⁷; dok 2009. godine na

od 1998. godine, primjenjuju se direktive za energente koji se troše u umreženim
 sustavima, poput električne energije i prirodnog plina. Prihvatanjem tih direktiva,
 uvedene su poluge neutraliziranja, odnosno nadzora tzv. prirodnog monopola, klau-
 zulama „slobodnog pristupa trećima”, obvezom transparentnosti i razdvajanjem
 djelatnosti prodaje naftnih proizvoda od prodaje plina. U prodaji prirodnog plina
 primjenjuje se načelo odvajanja same prodaje od operiranja transportom.” Igor De-
 kanić, *Geopolitika energije: uloga energije u suvremenom globaliziranom gospodarstvu*,
 Golden market–Tehnička knjiga, Zagreb, 2011, str. 339–340.

²⁵ Isto, str. 339.

²⁶ Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, *Evropa od A do Š – Priručnik za evropsku inte-
 graciju*, nav. delo, str. 57.

²⁷ „Namera ovog strateškog dokumenta je da se obezbedi smanjenje emisije gasova
 staklene bašte za 20%, da se uveća učešće obnovljivih izvora energije u ukupnoj

snagu stupa čuveni Treći energetska paket uz izradu Izveštaja o implementaciji Strategije (*Report on the Implementation of the European Security Strategy*), gde se, podgrejana obustavom isporuka gasa, energetska bezbednost konačno određuje kao „arterija našeg društva, koja je sve više ugrožena”.²⁸ Jer, do tada, pored konstatacije u Evropskoj bezbednosnoj strategiji, o „povećanju evropske zavisnosti, pa tako i ranjivosti”²⁹, nisu se na adekvatan način tretirala energetska pitanja (istina, osim načelnog proklamovanja bezbednosnih prioriteta u vidu saradnje sa neposrednim novim susedstvom u okviru prvog, te Ukrajinom, Kavkazom, Sredozemljem i Bliskim istokom u okviru drugog strateškog opredeljenja). Navedene teritorije su praktično izvori snabdevanja EU gasom, pri čemu je, pored većno problematičnog ukrajinskog tranzita, fokus na „energetskom blagu”³⁰, regionu koji izaziva ogromno interesovanje, kako sa energetske, tako i sa (geo)političke tačke gledišta – Kavkazu.

Prognozu o porastu uvozne zavisnosti EU, te aktivnosti na uspostavljanju tešnje saradnje sa državama izvoznicama energije, dakle, pospešuje kriza sa Ukrajinom (januar, 2009. godine), kada upitnost do tada preduzetih mera postaje očigledna, uz svest da zemlje van EU određuju njen energetska život. U skladu sa tim, Unija usvaja nove mere koje se odnose na naftu, prirodni gas i električnu energiju, a sve u cilju smanjenja faktora iznenađenja kojeg potencijalne energetske krize za sobom povlače, uz, naravno, permanentnu pripremu za najgori mogući scenario.³¹ Države članice su se obavezale na osiguranje

potrošnji na 20% i da se uštedi 20% primarne energije do 2020. godine.” Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, nav. delo, str. 29.

²⁸ “Report on the Implementation of the European Security Strategy, Providing Security in a Changing World”, General Secretariat of the Council of the European Union, Brussels, 2009, p. 8.

²⁹ The Security Environment: Global Challenges and Security Threats, “European Security Strategy, A Secure Europe in a Better World”, Council of the European Union, Brussels, 2003, p. 2.

³⁰ Ariel Cohen, “Kazakhstan: The Road to Independence, Energy Policy and the Birth of a Nation”, *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center*, Johns Hopkins University, Washington, 2008, p. 11.

³¹ Države članice su se obavezale na osiguranje rezervi energenata (pri apsolutnom stepenu rada industrije), za gas – količinu ravnu potrošnji u trajanju od 60, a za naftu – od 90 dana: „Uvodi se uslov N-1 koji podrazumeva da svaka zemlja mora imati osigurano snabdevanje gasom čak i u uslovima da najveći prekogranični tok gasa bude prekinut. Države članice se obavezuju da izrade akcione planove i za prevenciju eventualnih prekida u snabdevanju i isto tako da obezbede rezerve gasa za snabdevanje potrošača u trajanju od 60 dana visoke zimske potrošnje, odnosno 7 dana maksimalne zimske potrošnje. Isto tako, predviđa se izrada

rezervi energenata (pri apsolutnom stepenu rada industrije), za gas – količinu ravnu potrošnji u trajanju od 60, a za naftu – od 90³² dana.

Energetska politika EU dobija na značaju poslednjih godina, u svetlu rasta uvozne zavisnosti; posledično, fluktuacija na polju cene energije; te, klimatskih promena od kojih se ne može odvojeno posmatrati i u cilju čijeg usporavanja intenzivno menja direktive. Održivost sistema, sa stanovišta uticaja na životnu sredinu, jedan je od njenih ključnih motiva. Na koncu, teme sigurnosti snabdevanja, promena klime i cena energenata će dominirati i narednih godina, kako na nivou EU tako i na nivou država članica. U tom smislu, Unija je određena i kao „proizvođač energetske diplomatije“³³ i, stiče se utisak da na polju energetske bezbednosti može više da uradi, jer – jasno je da u rastuće multipolarnom svetu, uz rastuću potražnju rastućih sila za energijom – energetska diplomatija predstavlja jedan od prioriteta. Stoga je energija stavljena u prvi plan, a definisanje koherentne energetske politike – preokupacija za celu evropsku porodicu.

ENERGETSKA ZAJEDNICA ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Često odsustvo dogovora, kao proizvod otežanog odlučivanja u EU, kao i rastuća energetska zavisnost, paradoksalno, ipak utiču na energetske politiku, pa tako i na energetske bezbednost drugih subjekata međunarodnih odnosa, u čiju grupu spada i Republika Srbija. Prvenstveno putem regulative – potpisivanjem Ugovora o osnivanju Energetske zajednice za Jugoistočnu Evropu, kao i u postupku pregovora o članstvu u Uniji – ispunjavanjem postavljenih obaveza i uslova, Srbija se postepeno približava pravilima koja vladaju u oblasti energetske politike EU. Energetska zajednica zemalja za Jugoistočnu Evropu (*Energy Community for South Eastern Europe – ECSEE*) predstavlja međunarodnu

formalne procene rizika snabdevanja svake dve godine. Pored toga, u delu upravljanja krizom, predviđa se izrada nacionalnih planova za slučaj krize u snabdevanju koji onda definišu ulogu odgovornosti i način delovanja raznih učesnika u lancu sigurnosti snabdevanja”. Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, nav. delo, str. 29.

³² „U oblasti nafte, ove mere su definisane Direktivom 2009/119/EC, koja uspostavlja određene obaveze zemalja članica da održavaju minimalne zalihe sirove nafte i naftnih proizvoda”, Isto, str. 27.

³³ Natalia Chaban and Michele Knodt, “Energy diplomacy in the context of multistakeholder diplomacy: The EU and BICS”, *Cooperation and Conflict*, Vol. 50, No. 2, p. 10.

organizaciju koja obuhvata treće strane – zemlje³⁴ koje nisu članice EU ili koje su na putu ka članstvu EU, sa jedne, a sa druge strane – zemlje koje sektorskom integracijom, u neku ruku, predstavljaju produžetak unutrašnjeg, evropskog, energetskog tržišta – čine stabilan i delotvoran okvir za usvajanje i primenu evropskog pravnog nasleđa. Energetska zajednica teži da uspostavi panevropsko energetsko tržište, tako što radi na proširenju *acquis*-a Unije, dok domen pravne nadležnosti, u suštini, pokriva područja energetike i zaštite životne sredine i uglavnom se odnosi na bezbednost zaliha energenata, energetsku efikasnost, naftu, obnovljive izvore energije, te statistiku. Nedugo po pristupu Srbije Zajednici, bilo je potrebno implementirati direktive vezano za liberalizaciju tržišta energije, kao i niz drugih regulativa. Od 2011, Zajednica brine o transponovanju i implementaciji tzv. Trećeg³⁵ paketa propisa, dok je do kraja iste godine bilo potrebno smanjiti sadržaj sumpora po pitanju nekoliko goriva. Do polovine 2013. godine cilj je bio završiti nacionalne akcione planove za obnovljive izvore energije, a do 2014. transponovati direktive da bismo imali obavezujući udeo energije dobijene iz obnovljivih izvora, kao dela ukupne potrošnje do 2020. godine. Od 2015, cilj je bila liberalizacija tržišta za sve

³⁴ U Ugovorne strane (*Contracting Parties*) spadaju: od 2006 – Albanija, BiH, BJR Makedonija, Srbija, Kosovo* (“This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence”), u skladu sa Rezolucijom 1244 SB UN; od 2007 – Crna Gora; od 2010 – Moldavija; od 2011 – Ukrajina. Od 2014. godine, Gruzija zvanično započinje pregovore o punopravnom članstvu u EZ, dok u grupu zemalja posmatrača spadaju: od 2006 – Norveška i Turska; a od 2011 – i Jermenija. „Zadaci i obaveze zemalja Ugovornica, kada je reč o Ugovoru, odnose se na tri različite stvari: produžetak pravnog nasleđa, mehanizam za rad Mreže energetskih tržišta (Network Energy Markets), te stvaranje Jedinstvenog tržišta energije (Single Energy Market). Pravno nasleđe Energetske zajednice (The Energy Community *acquis communautaire*) se sastoji, danas, od oko 25 pravnih akata i uključuje ključne pravne akte Evropske unije u oblasti električne energije, gasa, nafte, zaštite životne sredine, energetske efikasnosti, obnovljivih izvora energije i statistike. Ugovor predviđa da su osnovni principi politike konkurencije EU, takođe, primenjivi. Raspored transponovanja i implementacije je vođen ili samim Ugovorom ili odlukama Ministarskog saveta.” Energetska zajednica; Dostupno preko: https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/MEMBERS/PARTIES (Pristupljeno 04. avgusta 2015)

³⁵ „Na snazi je tzv. Treći energetski paket, koji je usvojen u avgustu 2009. godine. Ovaj paket podrazumeva novi režim razdvajanja energetskih delatnosti, odnosno novi, sveobuhvatni, dizajn energetskog tržišta. To uključuje: klauzule reciprocnosti u odnosima sa zemljama koje nisu članice EU, čvršću harmonizaciju regulatornih tela u EU, pravo pristupa treće strane energetskoj infrastrukturi i posebnu zaštitu prava potrošača.” Tanja Mišćević i Milan Simurdić, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, nav. delo, str. 28.

kupce električne energije, dok je do početka 2018. godine potrebno ograničiti emisije u vazduh značajnijeg broja zagađivača iz velikih elektrana na sagorevanje. Do 2030. godine neophodno je održati minimum rezervi sirove nafte i(li) proizvoda od nafte³⁶.

Za Srbiju je važno da se ciljevi politike EU manje-više poklapaju sa ciljevima politike Energetske zajednice, budući da je druga predvorje prve, i saglasno činjenici da je Srbija 2006. godine ratifikovala Ugovor, te da će, u trenutku učlanjenja u EU njena energetska politika morati biti usklađena sa evropskim pravnim nasleđem, a energetska sektor transformisan. Dakle, Srbija je akter na kojeg se i na kojeg će se, i te kako, odraziti odluke koje EU propisuje, jer se procenjuje da će Srbija morati da učini dodatne napore oko usklađivanja sa pravnim tekovinama EU u oblasti energetike i delotvorne primene u srednjeročnom periodu. Pregovaračko poglavlje 15, koje se odnosi na energetiku, od samog početka, jedno je od najsloženijih (uz Pp 27 – zaštita životne sredine), a posao Zajednice je da zemlje što više približi Uniji, u tom smislu. Pretpostavka saradnje je mir³⁷, kao temelj svakog budućeg oblika udruživanja, a po uzoru na Uniju pedesetih godina XX veka, energetika, kao jedna od najvažnijih privrednih³⁸ grana, postala je faktor saradnje i regionalne stabilnosti – kao važan segment upotpunjavanja političke, spoljnopolitičke i privredne saradnje među susedima.³⁹

³⁶ Energy Community; Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Energy_Community (Accessed 4 August 2015)

³⁷ „Konflikti iz 90-ih godina XX veka su doveli do dezintegracije jedinstvenog energetskog sistema koji se protezao od Jadranskog do Crnog i Egejskog mora. Ono što je nekada predstavljalo jedinstven sistem, pretvorilo se u više njih. Bez obzira na granice nastale nakon što je konflikt kulminirao, odvojeni entiteti se još uvek oslanjaju jedan na drugog, u cilju snabdevanja energijom. Formiranje Energetske zajednice, samo deset godina nakon završetka balkanskog konflikta, uspeh je sam po sebi, jer – važi za prvi zajednički institucionalni projekat preduzet od strane zemalja Jugoistočne Evrope, a koje nisu članice EU.” Energy Community; Available from: https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/ENERGY_COMMUNITY (Accessed 4 August 2015)

³⁸ „Energetika sa učestvovanjem oko 20% u formiranju nacionalnog proizvoda i sa blizu polovine u formiranju budžeta predstavlja najveću pojedinačnu privrednu granu Republike Srbije.” Nikola Lakić, „Republika Srbija u kontekstu energetske-klimatske politike EU: razvoj zelene ekonomije u Republici Srbiji”, *Politička revija*, Institut za političke studije, Vol. 40, br. 02, str. 251.

³⁹ Novu eru u odnosima do juče sukobljenih suseda, u oblasti energetike, označio je niz dokumenata: I Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu (*Stability Pact for South Eastern Europe – SPSEE*) od 1999. do 2008. godine, gde se, kontekstualno, ističu uštede u energiji i snabdevanje (*Energy supply and savings*), koje su u okviru drugog tzv. radnog stola Pakta, predvidele formiranje regionalnog energetskog tržišta Ju-

ENERGETSKA BEZBEDNOST REPUBLIKE SRBIJE

Put energetske bezbednosti Srbije je, dakle, popločan i umnogome određen članstvom u Energetskoj zajednici zemalja JIE. Kada se, u određenom trenutku, ova organizacija i formalno priključi postojećoj, krovnoj, Energetskoj zajednici (Energy Community), kojoj pripadaju samo države članice EU – biće stvorena treća najveća energetska zajednica u svetu, posle OPEC-a i IEA-e.

U senci uticaja energetske politike EU, Srbija, kao mala i energetski nesigurna zemlja, kao komparativne prednosti može da istakne povoljan, tranzitni⁴⁰, položaj, te rezerve uglja i vode. Važno je biti svestan sopstvenih mana i vrlina na polju energije, jednostavno da bi se znalo kuda dalje – kako prednosti razvijati, a opasnosti predupređivati. Ovde će 2000. godina poslužiti kao polazna osnova za izvođenje zaključaka, imajući u vidu neregularnost kako ekonomije tako i energetske tokove u periodu koji je prethodio.⁴¹ Od disolucije SFRJ do 2000. godine nije bilo moguće precizno pratiti energetske tokove, da bi tek 2002. godine, „bez obzira na nizak nivo privredne aktivnosti (oko 60% u odnosu na 1990) i nizak standard građana – potrošnja finalne energije do-

goistočne Evrope (*South Eastern Europe Regional Energy Market*) za električnu energiju i prirodni gas, gde su učestvovala zemlje članice Pakta (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Makedonija, Rumunija, Srbija, Hrvatska i Crna Gora); II 2008. godine, Pakt biva zamenjen Regionalnim većem za saradnju (*Regional Cooperation Council – RCC*), koji, osim pitanja energetske bezbednosti, razmatra i očuvanje sigurnosti životne sredine regiona. Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu; Dostupno preko: http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/regionalne_inicijative/pakt_o_stabilnosti_za_jugoistocnu_evropu/?id=136 (Pristupljeno 26. jula 2015)

⁴⁰ „Srbija je na raskrsnici puteva koji iz srednje i zapadne Evrope vode Moravsko-varždarskom i Nišavsko-maričkom klisurom na obale Egejskog mora, u Malu Aziju i dalje ka Bliskom i Srednjem istoku.” Dušan Proroković, *Geopolitika Srbije: položaj i perspektive na početku XXI veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2015, str. 30.

⁴¹ „Odsustvo regularnog uvoza energenata tokom ekonomskih sankcija (u regularnim uslovima na prihvatljivom nivou, ispod 40%), onemogućilo je pouzdanost i potpuno snabdevanje privrede i građana odgovarajućim energentima, čime su potrošači upućeni na korišćenje energenata iz domaće proizvodnje, pre svega električne i delom toplotne iz gradskih toplana. Zbog navedenog, kao i dugo održanih niskih cena energenata (daleko ispod proizvodnih troškova), osim smanjene pogonske sigurnosti pri radu energetske privrede, svi sektori energetske privrede dovedeni su u veoma nepovoljno ekonomsko stanje, delimično i zbog umanjene proizvodnje energije, čemu su doprinela i ratna oštećenja vitalnih objekata i sistema.” „Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine”, *Ministarstvo rudarstva i energetike*, Beograd, 2005, str. 3.

stigla nivo od 77% ostvarene finalne potrošnje u 1990. godini”.⁴² Iako se situacija postepeno poboljšavala, dugo nismo imali energetske politiku, što je rezultiralo činjenicom da nismo znali niti imali jasnu sliku energetske interesa i prioriteta, a kamoli da smo znali kako da ih branimo. Pod uticajem pomenutih, regionalnih, oblika saradnje, te aktivnosti koje su postepeno vodile ka jačoj saradnji sa EU i konačno – ratifikacije Ugovora, Srbija je počela da radi na donošenju ključnih akata, stabilizaciji i transformaciji energetskeg sektora, integrišući se. U konsultacijama sa relevantnim evropskim institucijama, a na osnovu članstvom preuzetih prava i obaveza, započela je izrada domaćeg zakonodavnog i strateškog okvira⁴³, kao temelja buduće energetske politike. Danas, nakon petnaestak godina, novi Zakon o energetici (decembar, 2014) apostrofirao je usklađivanje sa odredbama Trećeg paketa direktiva EU. Posle novog Zakona o rudarstvu i geološkim istraživanjima, usvojena je Strategija razvoja energetike do 2025. godine, sa projekcijama do 2030, kao temeljni, strateški, dokument razvoja, nakon čega predstoji izrada Programa implementacije. U cilju rešavanja otvorenih pitanja u oblasti energetike, nastavljaju se pregovori sa predstavnicima privremenih institucija samouprave na KiM, dok su procesi skrininga za Poglavlje 15 (Energetika) završeni i čeka se njegovo otvaranje.

Energetski resursi i potencijali Srbije se odnose na „fosilna, konvencionalna (ugalj, nafta i prirodni gas) i nekonvencionalna goriva (uljni škriljci), kao i obnovljive izvore energije (nalaze se u prirodi i obnavljaju potpuno ili delimično – vodotokovi, vetar, neakumulisana sunčeva energija, biomasa, biomasa životinjskog porekla, geotermalna energija, biogoriva, biogas, sintetički gas, deponijski gas, gas iz postrojenja za tretman komunalnih voda i otpadnih voda iz prehrambene i drveno-prerađivačke industrije koje ne sadrže opasne materije)”.⁴⁴ Rezerve sirove nafte i gasa, kao kvalitetnijih energenata, zauzimaju manje od 2% ukupnih rezervi, što se smatra glavnom odrednicom naše energetske zavisnosti, dok ostatak od 98% čini ugalj (95% je niskokvalitetni lignit). Proizvodili smo naftu još od 1956. godine, ali uvek bili neto uvoznik, dok zbog manjka investicija proizvodnja opada oko 5% godišnje, a zemlja uvozi tri četvrtine njene ukupne potrošnje. Prvo gasno polje je bilo otkriveno još 1952. godine

⁴² „Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine”, *Ministarstvo rudarstva i energetike*, nav. delo, str. 2.

⁴³ Najvažniji su Zakon o energetici („SG RS” br. 84/04); Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine, za period 2005. do 2015. godine („SG RS” br. 44/05), kao i Program ostvarivanja Strategije iz 2007. godine, sa izmenama iz 2010. godine. Prema: Miloš Banjac, Biljana Ramić, *Energija u Srbiji 2010*, Ministarstvo za infrastrukturu i energetiku i Tehnološko-metalurški fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, str. 9.

⁴⁴ „Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine”, *Ministarstvo rudarstva i energetike*, nav. delo, str. 5.

(Velika Greda), no nacionalna proizvodnja nikada nije bila dovoljna, tako da se celokupan gas uvozi iz Rusije. „U okviru energetskog sistema Srbije obavlja se: eksploatacija domaće primarne energije (uglja, nafte, prirodnog gasa, obnovljivih izvora energije); uvoz primarne energije (pre svega nafte i prirodnog gasa); proizvodnja električne i toplotne energije; eksploatacija i sekundarna prerada uglja; kao i transport i distribucija energije i energenata do krajnjih potrošača finalne energije”.⁴⁵ Posledično, najviše energije se troši konzumacijom čvrstih goriva (7 620 Ktoe), nafta i naftni derivati – tri puta više nego što se proizvode (3 302 Ktoe); prirodni gas – četiri puta više (1 678 Ktoe); otpad (biogoriva, 1 027 Ktoe); hidropotencijal⁴⁶ (799 Ktoe); uvezena električna energija (33%); i, na kraju – geotermalna, solarna i energija vetra (6%).

Energetska politika EU, kao faktor uticaja na energetsku bezbednost Srbije, označila je uvod u niz sektorskih promena: 1) Jedan od ciljeva je smanjenje potrošnje uglja, a kako bi se smanjila emisija gasova sa efektom staklene bašte, pored neophodnosti razvoja tehnologija „čistog uglja”, po nekima – bilo bi neophodno uvođenje i nuklearnih postrojenja, na čiju izgradnju i korišćenje je sedamdesetih godina prošlog veka stavljen moratorijum i oko čega su mišljenja podeljena. Jer – u Srbiji industrija i proizvodnja električne energije još uvek zavise od uglja, što šteti životnoj sredini. 2) Tržište nafte i naftnih derivata je otvoreno, propisi koji utvrđuju kvalitet goriva usklađeni su sa evropskim, dok će status biogoriva tek biti regulisan. Prioritetne aktivnosti se odnose na istraživanja, „rekonstrukciju postojećih i izgradnju novih skladišnih kapaciteta⁴⁷, kao i povećanje

⁴⁵ „Nacrt Strategije razvoja energetike Republike Srbije za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine”, *Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine*, Beograd, 2013, str. 9.

⁴⁶ „Na osnovu do sada obavljenih hidrogeoloških istraživanja, trenutno se zahvata oko 30% obnovljivih rezervi podzemnih voda, od ukupno procenjenih 67 m³/s. Ova procena se zasniva na zapremini podzemnih voda, bez primene veštačkog prihranjivanja ili regulacije karstnih izdani.” Dušan Polomčić, Zoran Stefanović, Petar Dokmanović, Vesna Ristić Vakanjac, Bojan Hajdin, Saša Milanović i Dragoljub Bajić, „Optimizacija vodosnabdevanja podzemnim vodama u Srbiji” u: Nevena Savić i Marina Jovanović (urd.), *XIV srpski simpozijum o hidrogeologiji*, Rudarsko-geološki fakultet, Beograd, 2012, str. 17.

⁴⁷ „Za sada, pored robnih rezervi, postoje samo komercijalne rezerve kompanija. Uslov postojanja obaveznih rezervi nafte i naftnih derivata (prema direktivi 2009/119/EZ), koje treba da budu odvojene od operativnih, i u visini od 90 dana neto uvoza ili 61 dan unutrašnje potrošnje (prema većoj vrednosti), skladišni kapaciteti u Republici Srbiji ne ispunjavaju. Obavezne rezerve (u vidu sirove nafte, derivata ili kao ugovori o pravu kupovine određenih količina nafte i derivata nafte) će se formirati u periodu 2013–2022. godine. Ukupne količine obaveznih rezervi 2022. godine trebalo bi da budu oko milion m³. Potrebno je formirati i vojne rezerve nafte i derivata nafte.” „Nacrt Strategije razvoja energetike Republike Srbije

rafinerijske dubine prerade"⁴⁸. 3) Fokus ostaje na prirodnom gasu, koji je predstavljen kao energetska izvor 21. veka, te kao ekološki optimalno gorivo, dok je cilj uspostavljanje najmanje dve regionalne interkonekcije do 2020. godine i završetak gasifikacije Srbije"⁴⁹ – dakle, gasna infrastruktura. Energetske lične karte zemalja regiona su slične, uz izuzetak Hrvatske (izgradnja terminala za prirodni tečni gas na Krku) i Bugarske, koje ne samo članstvo u EU nego i nalazišta nafte i gasa, kao i potencijal tranzita, čine respektabilnim konkurentima, posebno ukoliko dođe do realizacije Južnog gasnog koridora (*South Gas Corridor*). Interkonekcija sa Bugarskom bi omogućila dolazak u kontakt sa gasom koji će ići Južnim koridorom, kao i sa terminalom tečnog gasa u Grčkoj. Unapređenje sigurnosti snabdevanja regiona, kao i integrisanje postojećih i budućih kapaciteta prirodnog gasa u jedinstven energetska sistem, predstavlja smisao uspostavljanja integrisanog regionalnog tržišta i Ugovora o osnivanju Energetske zajednice zemalja JIE, čime bi se omogućio dalji razvoj distributivne mreže centralne, istočne i južne Srbije, sa mogućnošću širenja potencijalnog broja potrošača. 4) Naš elektroenergetski prenosni sistem, zahvaljujući geografskom položaju, predstavlja vezu između svih sistema u regionu Jugoistočne Evrope, te je neophodno dodatno jačanje distributivne mreže. 5) Dok je u oblasti toplotne energije tržište lokalno organizovano, proizvodnjom iz obnovljivih izvora bi se afirmisali lokalni potencijali. 6) Srbija ima obavezu povećanja udela obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji sa 21,2 na 27% do 2020. godine, zbog čega su utvrđene mere podsticaja i podsticajne otkupne cene električne energije.

Učešće u regionalnim i međunarodnim projektima, u cilju povećanja stepena saradnje, apsolutni je interes energetske bezbednosti Srbije, kao i balansiranje između evropskih i ciljeva ključnih igrača koji se pojavljuju na globalnoj energetska sceni, imajući u vidu poziciju Srbije kao spona Zapada i Istoka. Pitanje naše energetske bezbednosti je nemoguće posmatrati i tumačiti bez Energetske zajednice, a primena EU standarda bi trebalo da bude sredstvo pospešivanja energetske politike, pre nego cilj sam po sebi. Ukoliko se one učine stabilnim, uz podizanje energetska-ekološke kulture – rezultati neće izostati, a posebno u slučaju Srbije, svesne kako svojih potencijala, tako i ograničenja. Obostrani je uticaj u pitanju: EU je bitan faktor u energetska i politička životu Srbije, ali, sa druge strane – Srbija je u poziciji potencijalno važnog faktora u priči smanjene energetske bezbednosti Unije.

Srbija je, otkazanim projektom Južni tok, do pre svega nešto više od godinu dana zauzimala jedno od centralnih mesta u osiguranju energetske bezbed-

za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine", *Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine*, nav. delo, str. 56.

⁴⁸ Isto, str. 54–55.

⁴⁹ Isto, str. 57.

nosti kako regiona, tako i ostatka Evrope, imajući u vidu činjenicu da zavisnost od uvoza predstavlja jedan od najvećih bezbednosnih izazova u godinama koje slede, kako za region, tako i za EU. Njegovom realizacijom, Srbija bi se, u optimalnom scenariju, budući da se tako nalazila u energetskom središtu regiona (istina, uz Bugarsku), pozicionirala kao nezaobilazna i važna tranzitna teritorija, te na taj način uzela ulogu pouzdanog energetskog aktera, što bi i za Zapadni Balkan kao siromašniji deo Evrope bio dobitak. Treći paket direktiva, koji nepojivim smatra posedovanje i izvora energenta i vlasništva nad gasovodima u rukama jednog te istog subjekta (Gazprom), i zvanično je doprineo obustavi izgradnje. No, imajući u vidu skorašnje najave eventualnog nastavka realizacije Projekta, naravno – uz čvrste pravne garancije EU, promenila bi se slika energetske bezbednosti Srbije, regiona, a najviše Unije. 2015. godina, kao godina energetskih preokreta, za sobom je ostavila i otkazivanje potencijalnog dotoka ruskog gasa turskim tokom, čime je situacija postala dodatno neizvesna.

Granica sa Mađarskom (tačka Horgoš) jedini je pravac i izvor snabdevanja, istovremeno. Postojeća neizvesnost se produbljuje delom i odlučnim ruskim najavama obustave snabdevanja gasom Zapadne Evrope preko teritorije Ukranije od prvog januara 2019. godine, dodatno podgrejana spekulacijama pojedinih autora oko rezervi gasa kojima raspolaže Kaspijski region. Stoga, ne samo za Srbiju, nego i za ostatak regiona, kao i Evrope, alternativni pravci i izvori snabdevanja nastavljaju da plene pažnju isto kao što su to činili u prošlosti. Diversifikacija izvora i pravaca snabdevanja jedan je od postulata nove energetske politike EU, koji u Srbiji, nažalost, još uvek nije ostvaren. S tim u vezi, ni čuveni uslov N1, oko rezervi, nije ostvaren ni u jednoj zemlji regiona, dok bi Hrvatska bila prva na putu da ga dosegne u novonastaloj situaciji, moglo bi se reći, preraspodele energetskih karata između zemalja regiona. Države se teško odriču energetske suverenosti i otpor nacionalnih politika, u tom smislu, ne iznenađuje. Srbija je oduvek imala u vidu, svesna ograničenosti sopstvenih resursa i pripadajuće energetske nesigurnosti – značaj kako racionalnog korišćenja energije, tako i činjenice izuzetne geografske pozicije. Istovremeno je uvažavala nastojanja i Istoka i Zapada, održavajući, pri tom, prirodno dodeljenu ulogu sponse. U tom smislu, uz poštovanje principa i pravila (antimonopolskog zakonodavstva), nadovezuju se prioritetni projekti u vidu: pomenutog Južnog koridora, odnosno, za naš region bitnog dela – Transjadranskog gasovoda (*Transadriatic Pipeline – TAR*) i Jonsko-jadranskog gasovoda (*Ionian-Adriatic Pipeline – IAP*), pri čemu ni Južni tok nije isključen. Za Srbiju bi to bio isti izvor, ali ne i isti pravac. Mada, iako je ranije bio jedna od tri prioritetne aktivnosti⁵⁰,

⁵⁰ „Za gasni sektor Republike Srbije od velikog je značaja i realizacija gasovoda 'Južni tok'. Ovaj transnacionalni gasovod treba da omogući sigurno snabdevanje prirodnim gasom Evrope i celokupnog regiona u budućem periodu. Ukupne investicije samo na gasovodu 'Južni tok' u Republici Srbiji (ne uključujući nova skladišta) bi trebalo da iznose oko 1,7 milijardi evra. Sa očekivanim tranzitom prema Ma-

u novoj Strategiji razvoja energetike Srbije⁵¹ (formalno) je izostavljen.

Jasno je da „sa susedima nema malih tema”⁵², posebno kada je energetika u pitanju i kada se mnoge forme bilateralne saradnje upotpunjuju ovakvim temama. Dobrosusedski odnosi i mir su uvek u prvom planu, nebitno da li se radi o politici ili privredi, a što, imajući u vidu aspekte energetike⁵³, Srbiji ne može da šteti. S tim u vezi je na Ministarskom savetu u Budvi (2012) potvrđena odluka o ulaganju oko 45 milijardi evra u regionalnu energetiku do kraja decenije – u cilju diversifikacije energetske resursa i zamene stare opreme, potvrdivši spremnost na zajednički rad oko izrade regionalne energetske strategije, što spada u značajnije odluke Zajednice, ikada.

Gasna kriza iz 2009. godine u Srbiji je, po uzoru na građanstvo EU, podgrejala težnje za „stabilnim snabdevanjem energijom, neophodnim za ekonomski razvoj i socijalnu stabilnost”.⁵⁴ Takođe, jednako važno je i jačanje mesta i uloge energetske bezbednosti u Strategiji nacionalne bezbednosti⁵⁵ Republike Srbije, dakle – i na ovom polju po uzoru na evropsku praksu. U skladu sa konstelacijom snaga u međunarodnim odnosima, aktuelnim geo-

đarskoj, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj od oko 40 milijardi m³ prirodnog gasa do 2020. godine, Republika Srbija postaje značajno energetske-tranzitno područje u Evropi i regionalno gasno čvorište sa znatnim prihodom od tranzita.” „Nacrta Strategije razvoja energetike Republike Srbije za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine”, *Ministarstvo rudarstva i energetike*, str. 50.

- ⁵¹ Umesto toga, jedna od tri prioritetne aktivnosti je „novi pravac snabdevanja prirodnog gasa”. Strategija razvoja energetike Republike Srbije za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine”, *Ministarstvo rudarstva i energetike*, str. 49.
- ⁵² Milan Simurdić, Dragan Đukanović, Dragan Živojinović, „Strategija spoljne politike Republike Srbije” u: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, Dragan Živojinović (urd.), *Spoljna politika Srbije – strategije i dokumenta*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010, str. 38.
- ⁵³ Jedan od prioritetnih ciljeva energetske politike Srbije jeste: „razvoj tržišta električne energije i prirodnog gasa i njihovog povezivanja sa regionalnim i pan-evropskim tržištem”. „Zakon o energetici”, *Službeni glasnik*, Beograd, br. 145/2014.
- ⁵⁴ „Ugovor o osnivanju Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope”, *Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine*, Beograd, 2013, str. 29.
- ⁵⁵ „Republika Srbija je opredeljena da, zbog porasta uticaja energije i energenata na sve sadržaje društvenog života i ključne aspekte bezbednosti, posveti posebnu pažnju obezbeđenju energetske bezbednosti u pogledu vlasničke strukture i izgradnje proizvodnih i infrastrukturnih kapaciteta. Uspešno rešavanje pitanja energetske bezbednosti je pretpostavka za ukupan društveni razvoj i zadovoljavanje potreba građana.” „Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije”, *Službeni glasnik*, Beograd, 2009, str. 16.

političkim tendencijama odlučujućih aktera, a pre svega promenljivom bezbednosnom okruženju od globalnog, regionalnog pa do nivoa nacionalne države, trenutnu poziciju energetske bezbednosti bi u Strategiji trebalo pojačati, kao i razvijati svest o njoj.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U radu, nakon osvrta na većno relevantnu temu energetske bezbednosti, a posebno na njenu važnost za energetske subjekte poput Evropske unije – ukazano je na sredstva i načine pomoću kojih odluke iz polja njene energetske politike usmeravaju energetske politiku Republike Srbije. Time EU usmerava i umnogome određuje srpsku energetske bezbednost, te iako je i sama prožeta poteškoćama na ovom polju – bitan je faktor uticaja. Energetska zajednica zemalja Jugoistočne Evrope najvažnije je sredstvo delovanja od 2006. godine, uz niz odluka institucija EU.

Ukazano je na značaj energetske komponente kako za nastanak same Unije tako i za njeno dalje održanje, uz značaj preduzimanja mera i neophodnosti predupređivanja eventualnih opasnosti na putu osiguranja energetske bezbednosti. Podvučen je značaj prirodnog gasa kao goriva budućnosti i istaknut značaj gasne infrastrukture, te diversifikacije pravaca i izvora snabdevanja kako za EU tako i za Srbiju.

Podvučeno je da bi Srbija, kao energetske nesigurna zemlja, čije su komparativne prednosti voda, ugalj i tranzitni položaj, nakon što je povratila regularnost u energetske tokove te postala nosilac određenih prava i obaveza – trebalo da jača energetske bezbednost ne isključujući nijednu energetske opciju u budućnosti, u ulozi spone između Istoka i Zapada.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Banjac, Miloš, Ramić, Biljana, *Energija u Srbiji 2010*, Ministarstvo za infrastrukturu i energetiku i Tehnološko-metalurški fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010.
- [2] Vajdenfeld, Verner, Vesels, Volfgang, *Evropa od A do Š – Priručnik za evropsku integraciju*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2010.
- [3] Dekanić, Igor, *Geopolitika energije: uloga energije u suvremenom globaliziranom gospodarstvu*, Golden market–Tehnička knjiga, Zagreb, 2011.
- [4] EIA (U.S. Energy Information Administration); <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=3&aid=6&cid=CG1,&syid=2008&eyid=2015&sunit=TCF>

- [5] Energy community; https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/ENERGY_COMMUNITY i https://en.wikipedia.org/wiki/Energy_Community
- [6] *European Security Strategy, A Secure Europe in a Better World*, Council of the European Union, Brussels, 2003.
- [7] Zeyno, Baran, "EU energy security: Time to end Russian Leverage", *The Washington Quarterly*, Washington, Number 4, 2007, pp. 131–144.
- [8] Zakon o energetici, „Sl. glasnik RS”, br. 145/2014.
- [9] Kissinger, Henry, "Secretary Kissinger Interviewed for Business Week Magazine", *The Department of State Bulletin*, Washington, Number 1857/1975, pp. 97–107.
- [10] Koley, Dragan, „Geopolitička dimenzija energetske bezbednosti”, *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, Apeiron, Banja Luka, br. 01/2011, str. 45–62.
- [11] Lakić, Nikola, „Republika Srbija u kontekstu energetske klimatske politike EU: razvoj zelene ekonomije u Republici Srbiji”, *Politička revija*, Institut za političke studije, Beograd, br. 02/2014, str. 245–267.
- [12] Majdin, Zoran, „Kuda vode gasovodi”, *Vreme*, br. 1216–1217, Beograd, 2014.
- [13] Mišćević, Tanja, Simurdić, Milan, *Vodič kroz EU politike – Energetika*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010.
- [14] Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine; http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/regionalne_inicijative/pakt_o_stabilnosti_za_jugoistocnu_evropu/?id=136
- [15] Naj, Džozef, *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd, 2013.
- [16] Nacrt Strategije razvoja energetike Republike Srbije za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine, Beograd, 2013.
- [17] Petrović Piroćanac, Zoran, *Geopolitika energije*, Institut za političke studije, Centar „Jugoistok”, Beograd, 2010.
- [18] Polomčić, Dušan, Stefanović, Zoran, Dokmanović, Petar, Ristić Vakanjac, Vesna, Hajdin, Bojan, Milanović, Saša, Bajić, Dragoljub, „Optimizacija vodosnabdevanja podzemnim vodama u Srbiji”, u zborniku: *XIV srpski simpozijum o hidrogeologiji* (priredili: Nevena Savić, Marina Jovanović), Rudarsko-geološki fakultet, Beograd, 2012, str. 15–20.
- [19] Proroković, Dušan, *Geopolitika Srbije: položaj i perspektive na početku XXI veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.
- [20] *Report on the Implementation of the European Security Strategy, Providing Security in a Changing World*, General Secretariat of the Council of the European Union, Brussels, 2009.
- [21] Rosner, Kevin, "The European Union: On Energy, Disunity", in: Gal Luft, Anne Korin (eds.), *Energy Security Challenges for the 21st Century – A Reference Handbook*, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2009, p. 164.

- [22] Stanarević, Svetlana, Ejodus, Filip (urd.), *Pojmovnik bezbednosne kulture*, Centar za civilno-vojne odnose (CcVO), Beograd, 2009, str. 42.
- [23] Simić, Dragan, *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list SRJ, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
- [24] Simurdić, Milan, Đukanović, Dragan, Živojinović, Dragan (Tim B), „Strategija spoljne politike Republike Srbije”, u zborniku: *Spoljna politika Srbije – strategije i dokumenta* (priredili: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, Dragan Živojinović), Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010, str. 33–46.
- [25] Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 88/09, Beograd, 2009.
- [26] Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine, Ministarstvo rudarstva i energetike, Beograd, 2004.
- [27] „Strategija razvoja energetike Republike Srbije za period do 2025. godine, sa projekcijama do 2030. godine”, Ministarstvo rudarstva i energetike, Beograd, 2015.
- [28] Tatalović, Siniša, *Globalna sigurnost i etnički sukobi*, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2010.
- [29] Todić, Dragoljub, Dimitrijević, Duško, „Energetska bezbednost u međunarodnom pravu životne sredine”, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd, br. 02/2012, str. 703–721.
- [30] Ugovor o osnivanju Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine, Beograd, 2013.
- [31] Cohen, Ariel, *Kazakhstan: The Road to Independence, Energy Policy and the Birth of a Nation*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center, Johns Hopkins University, Washington, 2008.
- [32] Chaban, Natalia, Knodt, Michele, “Energy diplomacy in the context of multistakeholder diplomacy: The EU and BICS”, *Cooperation and Conflict*, 13 April, Lund, 2015, pp. 1–18.
- [33] Ward, Halina, *Resource Nationalism and Sustainable Development: A Primer and Key Issues*, International Institute for Environment and Development, London, 2009.

Verica Kugić

ENERGY SECURITY OF THE REPUBLIC
OF SERBIA AND EUROPEAN UNION ENERGY POLICY

Abstract

Energy security as a dominant political-security issue to the nation state (Republic of Serbia) and supranational organization (European Union), and also the way of achieving and ensuring it under the rapidly changing conditions – is a central theme of the upcoming analysis. The aim is to show how the European Union, although an energy-dependent subject, by its energy policy affects the energy security of Serbia: primarily by membership in the Energy Community for South Eastern Europe, as an example of the first, functional integration (2006) as well as by enjoying the rights and fulfilling the obligations arising from the process of the accession negotiations with the Union – which is, therefore, the key thesis that the author represents. In this sense, the necessity of harmonization with the EU energy policy stands out and crystallizes as a common denominator of the given impact and as the biggest challenge for the upcoming period as well. The increasing EU dependence takes alarming proportions – from $\frac{1}{2}$ (2000) to $\frac{3}{4}$ of total energy needs (2030), as predicted, while Serbia, being aware of its strengths and weaknesses – without excluding any energy option in the future, remains the link between the East and the West.

Key words:

energy security, energy policy, energy, fuels, EU, Serbia, Energy Community, natural gas.

Aleksandar Jugović*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*

Jasenska Jugović**

*Gradski centar za socijalni rad u Beogradu
Savetovalište za brak i porodicu*

Dragica Bogetic***

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*

Socio-kulturni kontekst i karakteristike nasilja nad ženama u Srbiji¹

Apstrakt

Porodično nasilje kao specifična forma nasilja najčešće se manifestuje kao nasilje nad ženom i ono predstavlja manifestaciju društvene diskriminacije žena. Svako rodno bazirano nasilje je nasilje nad ljudskim pravima žena i predstavlja indikator nejednakog statusa žena u društvu. U ovom radu analiziramo specifične karakteristike nasilja nad ženama u kontekstu postkonfliktnog društva u Srbiji. Tipična vrednosna uverenja koja podstiču nasilje nad ženama, u socio-kulturnom okruženju Srbije, mogu se podeliti na opšta socijalna i kulturna uverenja, institucionalna uverenja i uverenja koja ima nasilnik

* ajugovic1971@gmail.com

** jaskajugovic@gmail.com

*** dbogetic992@gmail.com

¹ Tekst je nastao u okviru rada na projektu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda pod nazivom *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije* (47011), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ili zlostavljač. Postoji mnogo činilaca koji su u uzajamnoj vezi sa porodičnim nasiljem nad ženama a njihovi uticaji su vrlo složeni i (in)direktni. To su strukturalni, psiho-socijalni, kulturalni, individualni i porodični faktori, kao i odnos prema institucijama (obraćanje institucijama). Iz ovih razloga, borba protiv nasilja nad ženama mora da bude prepoznata kao integrativni deo različitih politika i mera.

Ključne reči:

nasilje nad ženama, postkonfliktno društvo, vrednosna uverenja, socio-kulturno okruženje, Srbija

UVOD

Porodično nasilje je specifična forma nasilja koje se dešava u kontekstu porodice kao društvene grupe koju obeležavaju emotivne, intimne, roditeljske i finansijske veze. Najrasprostranjeniji oblik porodičnog nasilja jeste nasilje nad ženom kao suprugom ili partnerkom. Nasilje nad ženama u porodici jeste, pre svega, manifestacija društvene diskriminacije žena. Svako rodno bazirano nasilje je nasilje nad (ljudskim) pravima žena i predstavlja indikator nejednakog statusa žena u društvu.

Ovo nasilje je, takođe, i pokazatelj istorijski prisutne nejednakosti između muškaraca i žena. Moć se može razumeti kao dostupnost resursa (novca, dobro plaćenog posla, slobodnog vremena, itd.) i mogućnost uticaja i kontrole nad drugima (porodičnim ili partnerskim događajima, odnosima, itd.).

Rodna socijalizacija i patrijarhat predstavljaju društveni kontekst za nejednaku raspodelu moći između muškaraca i žena. Patrijarhalne strukture i odnosi su duboko usađeni u tradicionalne vrednosti (i mitove) koji, u kontekstualnom okviru odnosa, omogućavaju održavanje nejednakih odnosa između muškaraca i žena u društvu, pre svega u partnerskim i porodičnim vezama.²

Predrasude i socio-kulturna verovanja o nasilju nad ženama ohrabruju i opravdavaju nasilje i oblikuju uticaj, kako na socijalno okruženje tako i na reagovanje žena na nasilje. Upravo zato, prvi i najvažniji korak u prevenciji nasilja nad ženama je borba protiv predrasuda i okoštalih vrednosnih uverenja koja legitimizuju nasilje.

² Ignazia Bartholini e Aleksandar Jugović, "Revanche identitarie e violenza di prossimita. Alcuni elementi di comprazione fra Italia e Serbia" in: Ignazia Bartholini (ed.), *Violenza di genere e percorsi mediterranei – Voci, saperi uscite*, Guerini e associati, Milano, 2015, pp. 71–85.

Kroz nasilje nad ženama jasno se vide i opšte karakteristike nasilja u porodici³: ono je relacijska kategorija; predstavlja destruktivni oblik komuniciranja; oslanja se na razlike u moći (uzrast, pol, fizičko stanje, itd.); predstavlja zloupotrebu moći i izdaju poverenja u ljudskom odnosu; i manifestuje se kroz odsustvo odgovornosti za sopstveno ponašanje, za dobrobit drugog i celokupan ljudski odnos.

Nasilje u porodici je forma interaktivne komunikacije koja prenosi „zahtev za povinovanjem” i povezana je sa opštim obrascem kontrolišućeg ponašanja (nasilnika) koji se primenjuje u odnosu na žrtvu. Nasilje ima instrumentalnu svrhu kroz koju se ispoljavaju moć i kontrola nad osobom ili situacijom, ali i ekspresivnu svrhu u smislu izražavanja besa i (ili) frustracije.

Nasilje nad ženama u partnerskim odnosima je fenomen koji ima veliku tamnu brojku usled okolnosti da žene u značajnom broju situacija ne prijavljuju nasilje zbog stida u socijalnoj sredini („sramota je biti ranjiv”) i osećanja krivice koji je nametnut vrednosnim uverenjima i slabom podrškom u najbližem okruženju („neuspeh braka ili partnerske veze kao neuspeh žene”). No, činjenica je da je u Srbiji, prema javno dostupnim podacima, u 2015. godini 35 žena bilo žrtva homicidnog nasilja, da je policiji prijavljeno oko 1.700 slučajeva nasilja nad ženama u partnerskim odnosima, a da je u istoj godini oko 3.500 žena zatražilo neki vid pomoći i zaštite od Sigurne ženske kuće. Osim toga, poslednjih godina u Srbiji je uočljiv trend brutalizacije homicidnog nasilja nad ženama, u smislu načina pokušaja i izvršenja ubistava, kao i čestog suicidalnog ponašanja učinilaca ovih krivičnih dela.

Cilj ovog rada jeste objašnjenje specifičnosti konteksta i karakteristika nasilja nad ženama u Srbiji. U radu se koriste analitičko-deduktivna i statistička metoda. Rad je baziran i na uopštavanju praktičnih iskustava u radu sa nasiljem u porodici u praksi socijalnog rada u Srbiji.

ŠIRI DRUŠTVENI I POLITIČKI KONTEKST NASILJA (NAD ŽENAMA) U SRBIJI

U poslednjih 25 godina, od pada Berlinskog zida, pojedini srpski sociolozi se slažu da postoje dva perioda u promenama srpskog društva.⁴

³ Nada Polovina, „Nasilje u braku i porodici” u: Milosav Milosavljević (ur.), *Porodica, nasilje i savremeno društvo*, Gradski centar za socijalni rad, Beograd, 1997, str. 139–147.

⁴ Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije” u: Anđelka Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnicna Srbije na početku milenijuma*,

Prvi period nazvan je period „zaustavljene transformacije” i trajao je od 1989. do 2000. godine. Ove godine predstavljaju period Miloševićevog režima koga karakteriše: ekonomski kolaps, hiperinflacija, masovna siva ekonomija, izbeglištvo i prisilne migracije, uvođenje kvazivišepartijskog sistema, sankcije međunarodne zajednice, rat u bivšoj Jugoslaviji, širenje nezaposlenosti i siromaštva, gubitak srednje društvene klase.

Drugi period je period nakon 2000. godine i nazvan je period „odložene transformacije” (period nakon pada Miloševićevog režima). Karakteristike ovog perioda su: makroekonomska stabilizacija, politička demokratizacija, ubrzavanje privatizacije, put Srbije do članstva u EU, novi porast nezaposlenosti i razočaranja stanovništva karakterom demokratskih i ekonomskih promena.

Srpsko društvo se može opisati kao anomično, posleratno, postkonfliktno i tranzicijsko (u smislu vrednosti, političkih i ekonomskih tranzicija). U opštem kontekstu faktora koji su važni za razumevanje nasilja nad ženama u poslednjih 25 godina u Srbiji mogu se istaći sledeći⁵:

- model legitimizacije nasilnog ponašanja: principi moći i nasilja prevazilaze načela morala i tolerancije;
- kriminalizacija društva;
- promocija stila životnih vrednosti koji su podržani „modelima” „brzog bogaćenja” i devalvacije značaja vrednosti rada i obrazovanja;
- negativna socijalna stratifikacija;
- ekspanzija „patriotskog misticizma”;
- strukturalno nasilje: ugrožavanje ljudskih potencijala preko ekonomskih i političkih struktura;
- medijska „idolizacija” poznatih kriminalaca kao „ratnih patriota” a žena kao seksualnih objekata i simbola uspeha moćnih muškaraca (naročito preko tzv. estrade).

PROMENE U PORODIČNOM ŽIVOTU U KONTEKSTU SOCIJALNIH KRIZA

Od 1990. godine pa u naredne dve decenije, u srpskim porodicama možemo uočiti tri aspekta promena⁶:

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2004, str. 39–70.

⁵ Aleksandar Jugović, *Zapisi iz anomije – ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2014.

⁶ Anđelka Milić, „Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih dvadeset godina” u: Anđelka

- 1) promene u strukturalnoj dinamici: promene u pojedinim oblicima, kao i u ukupnoj strukturi domaćinstava i porodica u Srbiji;
- 2) promene u funkcionalnom domenu koje se odnose na ekonomske funkcije domaćinstva, stambeni standard života i društveni kapital porodice i načini njihove upotrebe;
- 3) promene na interaktivnom nivou porodičnog života preko promena rodničkih odnosa i rodne raspodele porodičnih obaveza, kao i preko izazova roditeljstva u pogledu načina vaspitanja dece u vrednosnoj krizi društva.

Prema A. Milić, možemo govoriti o vrlo dramatičnim socijalnim posledicama na individualnom i porodičnom nivou, koje zahtevaju „borbu za opstanak” u svakodnevnim situacijama. Većina porodica pokazuje „mešavinu” modernih i postmodernih navika koje su u mnogim slučajevima nastale na veoma tradicionalnom, strukturalnom i funkcionalnom uporištu prakse domaćinstava. Ova „mešavina” struktura, vrednosti i praktičnih navika čini porodični život znatno kompleksnijim i potencijalno rizičnijim, što može dovesti do ne tako retkog poremećaja u porodičnom životu.⁷

Porodični život u Srbiji, u prvih 15 godina od početka transformacijskog procesa, imao je sledeće karakteristike⁸:

- a) nedostatak resursa (materijalne i nematerijalne prirode);
- b) spore promene ili očuvanje preuzetih porodičnih obrazaca, odnosa i vrednosti;
- c) privatizacija porodičnog života;
- d) specijalne strategije za suočavanje sa rizicima transformacije.

Pod uticajem globalnih negativnih strukturalnih faktora, srpske porodice se kreću između retraditionalizacije i repatrijarhalizacije odnosa. Srpska porodica ide ka nemodernim oblicima organizovanja, ka višegeneracijskoj i proširenoj porodici. Primarna porodica je jedini društveni kapital za većinu mladih ljudi u Srbiji.⁹

Milić i Smiljka Tomanović (urd.), *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 11–26.

⁷ Isto.

⁸ Dragan Stanojević, „Porodica u postsocijalističkoj transformaciji: sociološke perspektive i problemi u Srbiji”, u: Anđelka Milić i Smiljka Tomanović (urd.), *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 97–113.

⁹ Milosav Milosavljević, Ana Gavrilović i Pejo Đurašinović, *Preobražaj porodice*, Filozofski fakultet, Banja Luka, 2009.

VREDNOSNA UVERENJA KOJA PODSTIČU NASILJE NAD ŽENAMA

Tipična vrednosna uverenja (tzv. mitovi) koja podstiču nasilje nad ženama mogu se podeliti na: opšta socijalna i kulturna uverenja, institucionalna uverenja i uverenja koja ima nasilnik ili zlostavljač.

Opšta socijalna i kulturna uverenja su: muškarac treba da bude glava porodice; muškarac je autoritet za ženu; žena treba da sluša i da se potčini muškom autoritetu; razvod predstavlja neuspeh žene da očuva brak; nasilje je neuspeh žene da održi vezu, i sl.

Institucionalna uverenja: muškarac ne zna kako da obuzda bes; muškarac ne može da izdrži frustracije i stresne situacije; muškarac ne zna kako da izrazi pozitivna osećanja; nasilje proizlazi iz nesigurnosti i ljubomore muškarca; nasilje je deo sado-mazohističkog odnosa između žene i muškarca; „Zašto nisi izabrala bolje, to je tvoj izbor”¹⁰, itd.

Uverenja nasilnika: „Imam pravo da koristim silu na način na koji ja hoću”; „Imam pravo da koristim snagu kako bih je promenio (kako bi uradila nešto, mislila, osećala/izjasnila se krivom, poštovala me); „Muškarac ima pravo da kontroliše ženu i njena dužnost je da bude poslušna”; „Muškarac ima pravo da podnosi prigovore ženi za ono što radi”; „Žena treba da radi ono što joj je rečeno”; „Bila je upozorena a i dalje ne radi kako sam joj rekao, njena je krivica što je pretučena”, itd.

PREVALENCIJA I OBLICI NASILJA NAD ŽENAMA U SRBIJI

U analizi prevalencije nasilja nad ženama u Srbiji i socio-kulturalnih karakteristika nasilja korišćene su dve relevantne studije.

Prva studija je istraživanje Viktimološkog društva Srbije, koje je rađeno 2009. godine na reprezentativnom uzorku žena u srpskoj pokrajini Vojvodina (u okviru šest oblasti koje su činila 40 sela i 7 gradova). Uzorak je činilo 516 žena, 167 iz ruralnih i 349 iz urbanih domaćinstava.¹¹

Drugo istraživanje je *Mapiranje porodičnog nasilja nad ženama*, realizovano od strane SeConS – grupe za razvoj inicijative, kao deo projekta „Borba

¹⁰ Lana Jajčević. *Zašto nisi izabrala bolje?*, Helsinški parlament građana i Udružene žene, Banja Luka, 2007.

¹¹ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012.

protiv seksualnog i rodno baziranog nasilja". Projekat je finansirala Vlada Norveške, a implementiran (sproveden) je od strane Uprave za rodnu ravnopravnost, Ministarstva rada i socijalne politike Vlade RS, uz podršku UNDP-a. Istraživanje je sprovedeno 2010. godine, na reprezentativnom uzorku od 2.500 žena u Srbiji, uzrasta od 18 do 75 godina, bez Vojvodine i Kosova. Uzorak je činilo 925 domaćinstava i žena iz Beograda, 725 iz južne i istočne Srbije i 850 iz centralne i zapadne Srbije.¹²

Više od polovine žena (56,2%), nakon navršenog punoletstva iskusilo je neku vrstu porodičnog nasilja. Skoro jedna od dve žene (49,8%) proživjele su ili proživljavaju neki oblik psihičkog nasilja. Svaka treća žena (33,9%) je preživela fizičko nasilje od strane člana porodice, dok je 27,3% imalo iskustvo pretnji. Pretnju vatrenim oružjem je iskusilo 8,3% žena, a napad 6,2% žena. Iskustvo seksualnog nasilja i odbacivanje od strane članova porodice imalo je 9,1% žena, od toga 18,6% žena je ovaj oblik nasilja preživelo od strane sadašnjeg ili bivšeg partnera.¹³

Trećina žena je iskusila kombinaciju različitih oblika nasilja, a 3,4% žena je tokom života doživelo sva četiri oblika nasilja. Podaci pokazuju da se porodično nasilje nad ženama manifestuje kao kompleksan sindrom u okviru koga se koriste različite metode u svrhu kontrole i očuvanja nejednakog odnosa moći. Dok psihičko nasilje postoji kao izolovana forma nasilja, ekonomsko, fizičko i seksualno nasilje su najčešće kombinovani sa drugim oblicima nasilja.¹⁴

U svim oblicima nasilja, nasilnik je najčešće (u 79,0% slučajeva) sadašnji ili bivši suprug ili partner: u 49,2% slučajeva psihičkog nasilja, 61,2% slučajeva pretnji i fizičkog nasilja, 88,4% pretnji vatrenim oružjem, 64% fizičkog zlostavljanja, 75,1% u slučajevima napada oružjem, u 89,4% seksualnog nasilja i proganjanja u 80,5% slučajeva.¹⁵

¹² Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010.

¹³ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

¹⁴ Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

¹⁵ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

Različite osobe mogu biti počinioci porodičnog nasilja nad ženama: muževi, supružnici, partneri (sadašnji ili bivši), očevi, majke, ženina rodbina, partnerova rodbina. Uopšteno govoreći, muškarci su znatno češće izvršioци porodičnog nasilja nad ženama nego žene, budući da je 89,9% slučajeva fizičkog nasilja nad ženama, 79,0% psihološkog i 85,3% ekonomskog nasilja počinjeno od strane muškaraca. Najučestaliji počinioci su muževi i partneri: u 50,6% ekonomskog, 58% psihološkog i 71,7% fizičkog nasilja počinjeno je od strane muževa i partnera. Najteže oblike fizičkog nasilja nad ženama skoro su isključivo počinili muškarci (96%), a u 80,8% to nasilje je izvršeno od strane supruga ili partnera.¹⁶

Psihičko nasilje. Karakteristične forme psihičkog nasilja su omalovažavanje i potcenjivanje (44,4%); psihičko i emocionalno zlostavljanje (21,8%); izolacija (10,8%); pretnje, ucene i zastrašivanja (8,5%); ekonomsko nasilje (7,1%)¹⁷.

Pretnje fizičkim nasiljem. Nasilnik najčešće čini pretnje ubistvom (34%), prebijanjem (29,8%), udaranjem (7,1%) i sakaćenjem i lomljenjem ekstremiteta (3,6% slučajeva). U 51,8% slučajeva pretnju fizičkim nasiljem ispitanice su doživele više od 10 puta.¹⁸

Fizičko nasilje. Nije pronađena povezanost između ispitanica koje žive na selu ili u gradu i iskustva fizičkog nasilja. Potvrđeno je da su žene iz oba tipa naselja podjednako vulnerabilne u ovom pogledu. Ispitanice iz grada su ovaj oblik nasilja iskusile u 33,8% slučajeva, što je približno jednako iskustvu žena sa sela, koje su fizičko nasilje doživele u 34,1% slučajeva. Oblici fizičkog nasilja su šamaranje (25% slučajeva fizičkog nasilja), prebijanje (15%), guranje (7,8%), pritezanje (7,5%) i savijanje ili stezanje ruku (5,1% slučajeva). U 42,3% slučajeva fizičko nasilje je ponovljeno više od 10 puta, dok je 26,9% ispitanica ovaj vid nasilja iskusilo 2-3 puta.¹⁹

Seksualno nasilje. Manje od jedne desetine ispitanica (9,1%) prijavilo je anketarima da su iskusile seksualno nasilje od strane člana porodice. Međutim, ovaj procenat je verovatno viši, jer se o ovom obliku nasilja rede govori, uglavnom zbog sramote i patrijarhalnog vaspitanja. Žrtve rede izveštavaju da su doživele seksualno nasilje. Takođe, seksualno nasilje često označava

¹⁶ Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

¹⁷ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

nasilne incestuozne odnose koji su posebno skriveni. U većini slučajeva, kao seksualno nasilje je prijavljen seksualni odnos koji je bio protiv njihove volje (59,6%). U 12,8% slučajeva je taj odnos bio takav da im je nanosio bol ili patnju, a silovanje se dogodilo u 10,6% slučajeva. Čak 61,7% ovih žena je iskusilo seksualno nasilje više od 10 puta.²⁰

SOCIO-KULTURNE KARAKTERISTIKE I FAKTORI NASILJA NAD ŽENAMA U SRBIJI

Postoji mnogo činilaca koji su u uzajamnoj vezi sa porodičnim nasiljem nad ženama a njihovi uticaji su vrlo složeni i isprepletani. To su strukturalni, psiho-socijalni, kulturalni, individualni i porodični faktori, kao i odnos prema institucijama (obraćanje institucijama). Rezultati istraživanja i pojedinačnih studija slučaja u našoj praksi socijalnog rada pokazuju da su strukturalni, kulturalni i individualni faktori manje relevantni od porodičnih faktora. U stvari, oni mogu uticati na nasilje, ali preko porodičnih faktora.²¹

Faktori koji utiču na ranjivost žena na nasilje su oni koji se odnose na porodične, stambene i finansijske situacije, kao i na ekonomske uloge u porodici žrtve i počinioca nasilja. Ovi faktori utiču na ranjivost žena za različite oblike nasilja, a takođe uslovljavaju i (ne)mogućnosti žena da izađu iz nasilnih veza.²²

Socijalne karakteristike žena žrtava porodičnog nasilja. Žene svih uzrasnih kategorija, regija, ruralnih/urbanih područja, nivoa obrazovanja, socijalnog miljea i porodičnog statusa su žrtve porodičnog nasilja. Ipak, kada se bliže analiziraju različiti oblici nasilja uviđa se postojanje određenih razlika. Žene koje nisu zaposlene niti finansijski samostalne češće su žrtve ekonomskog nasilja u poslednjih 12 meseci. Prevalencija aktuelnog psihičkog nasilja je viša u grupi mlađih žena (18–24 godine) i iznosi 42,3%, kao i prevalencija fizičkog nasilja – 20,9%.²³

²⁰ Isto.

²¹ Ignazia Bartholini and Aleksandar Jugović, "Gender violence in the post-patriarchalization of global age: a comparative perspective of Italy and Serbia". *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), str. 25–38.

²² Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

²³ Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

Psiho-socijalne osobine nasilnika. Nasilnik je svaka osoba koja teži da ostvari potpunu dominaciju i kontrolu nad žrtvom. Nasilnici često imaju veliku moć manipulacije i „uverenja su da imaju pravo da vladaju svojom porodicom” uz upotrebu nasilja. Istovremeno, nasilnici o sebi mogu da misle da su „izuzetno moralne osobe” jer „čine sve za porodicu” čime skidaju odgovornost za svoje postupke. Međutim, iako su muškarci znatno češće nasilni nego žene, to ne znači da su oni „po prirodi” nasilnici. Socijalizacija rodnih vrednosti „vezuje” nasilno ponašanje uz muškarce čime se stvara više društvene tolerancije na nasilje muškaraca.

Praktična iskustva socijalnog rada u našoj sredini u radu sa nasiljem u porodici, gde je žena žrtva, ukazuju da je socio-psihološki profil nasilnika najčešće sledeći: ima bazično nepoverenje prema ženama (često i mržnju – mizoginija); nesposobnost da prihvati slabost, nemoć ili greške kod sebe; nesposobnost da toleriše „greške” kod drugih članova porodice; zagovornik je tradicionalnih muških stereotipa; često je posesivan, nesiguran i ljubomor; može da pokazuje dve strane ličnosti: jednu u javnosti (racionalnu, smirenu), a drugu u porodici (nasilnu i iracionalnu stranu); često poriče i „opravdava” nasilje i ne vidi ga kao problem; koristi ponašanja u formi tzv. taktika prinude i kontrole kako bi održao svoju moć u porodici i nad partnerkom.

U analizi i istraživanju homicidnog nasilja nad ženama u Srbiji, Simeunović-Patić i Jovanović²⁴, uzimajući u obzir motive, socijalno-psihološke karakteristike i rodno-vrednosna uverenja počilaca krivičnih dela pokušaja ubistva i ubistva, razvrstavaju nasilnike u četiri grupe:

- one koji „kažnjavaju” žrtvu zbog „rušenja toplog porodičnog gnezda” (tzv. izdani muž);
- one koji čine odmazdu zbog „odbacivanja” kao ljubavnog partnera (tzv. odbačeni opsesivni ljubavnik);
- one koji „kažnjavaju” žrtvu zbog njene odluke da nakon dugogodišnjeg trpljenja nasilja povrati kontrolu i da se suprotstavi autoritetu učinioca (tzv. muž tiranin);
- učinioce čija motivacija sadrži neke elemente prethodno navedena tri „idealna” tipa.

Razlozi ostanka žene u nasilnom odnosu. Žena je najčešće emotivno i ekonomski zavisna od svog partnera. Žrtve nasilja mogu osećati sramotu i krivicu što partnerski odnos nije uspeo smatrajući to svojom odgovornošću. Žena može verovati da je „sama kriva za nasilje” i da je to na neki način „zaslužila”. Nekada, žena koja živi u nasilnom odnosu ima osećaj krivice i kada razmišlja o tome da napusti nasilnika, posebno ako on preti da će se ubiti ili ako žena veruje da

²⁴ Biljana Simeunović-Patić i Slađana Jovanović, *Žene žrtve ubistva u partnerskom odnosu*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2013.

je nasilniku potrebna njena pomoć i da je njena dužnost da o njemu brine. Žrtve se, često, nadaju da će se nasilnik promeniti i da on „duboko u sebi” nije „stvarno” nasilan. Nasilnik svojim taktikama izoluje ženu od porodice porekla, prijatelja i svih onih osoba koje čine njenu podršku. Slušajući partnerove uvrede i omalovažavanja, žena vremenom počinje da veruje u ono što nasilnik govori o njoj. Posebno u dugotrajnom nasilju, kada je samopouzdanje i samopoštovanje osobe koja trpi nasilje sistematski razarano, a izvori podrške nedostupni – žena gubi poverenje u sebe i svoje sposobnosti. Godine trpljenja ih čine pasivnim, nesamopouzdanim i preplašenim.

Mnoge žene žrtve nasilja odrasle su u porodicama porekla gde je bilo prisutno nasilje i sa takvim iskustvom smatraju da je nasilje uobičajen odnos partnera. Žena može biti obeshrabrena prethodnim negativnim iskustvom obraćanja policiji ili centru za socijalni rad. Tu spada i strah od samoće, novog početka i neizvesnosti koju neka nova budućnost može da nosi. Žrtva može strepeti i od toga da nasilje neće prestati samim prekidanjem veze. Žena se plaši da će je nasilnik povrediti, kao i osobe koje su joj bliske. To potvrđuje i činjenica da veliki broj nasilnika povećava nasilje kada žena pokuša da izađe iz nasilnog odnosa da bi prinudili žrtvu na „pomirenje”.

Strukturalni faktori. Najvažniji strukturalni faktori jesu regija i materijalna deprivacija. Ovaj nalaz je vrlo važan jer pokazuje da siromaštvo povećava nasilje nad ženama. Shodno tome, rodna perspektiva mora biti integrisana u druge politike, posebno one koje su usmerene na smanjenje siromaštva i poboljšanje socijalne inkluzije.

Više od trećine žena žrtava nasilja zbog egzistencijalnih problema ne napušta nasilnika (nema gde da ode ili nema sredstava za izdržavanje). Materijalno stanje uslovno određuje pružanje mogućnosti ženama da izađu iz nasilnih odnosa i utiče na vulnerabilnost žena na nasilje. Žene koje su izveštavale da je njihova finansijska situacija u poslednjih 10 godina loša češće su bile žrtve svih oblika nasilja. Nacionalna pripadnost ili razlike u nacionalnosti takođe utiču na izloženost žena nasilju u porodici, te su žene romske nacionalnosti vulnerabilnije na pretnje fizičkim nasiljem i fizičko nasilje uopšte.²⁵

Kulturalni faktori. Kulturalni faktori koji doprinose nasilju nad ženama u porodici su kulturalne norme koje podržavaju nasilje kao prihvatljiv način za rešavanje konflikata. Osim toga, to su norme koje učvršćuju dominaciju muškaraca nad ženama. Važno je naglasiti da akciju nasilnika vodi nepisano „transgeneracijsko pravo” iz snage patrijarhalnih uverenja.

²⁵ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

Žene koje žive sa muževima/partnerima koji imaju patrijarhalne ili nekonzistentne vrednosti više su izložene riziku od nasilja od onih žena koje žive sa partnerima/muževima čija su uverenja liberalna. Kada govorimo o ženama, njeni stavovi su veoma važni – ženina tolerancija prema fizičkom nasilju povećava rizik od porodičnog nasilja.²⁶

Žene čije partnere karakteriše nekonzistentna vrednosna orijentacija (ni liberalna ni patrijarhalna) imaju skoro dva puta veću šansu da budu izložene nasilju. Žene čiji partneri pokazuju „čistu” patrijarhalnu orijentaciju su 1.7 puta više izložene nekom od oblika porodičnog nasilja, u odnosu na žene čiji su partneri liberalno orijentisani. Istraženi stavovi nemaju uticaj kada je u pitanju rizik od seksualnog nasilja.²⁷

Individualni faktori. Ključni individualni faktor koji se izdvaja kao posebno značajan za nastanak nasilja nad ženama u Srbiji jeste ekonomska zavisnost koja označava ograničen pristup sredstvima u domaćinstvu. Ipak, važno je napomenuti da su zapošljavanje i ekonomska aktivnost žena bitni ali ne i dovoljni uslovi za eliminaciju rizika od nasilja. Ovi faktori deluju preko odnosa moći i finansijskih odluka koje se sprovode u domaćinstvu. Ipak, bez novca i zaposlenja žene nemaju dovoljno resursa da iniciraju promene u porodičnoj neravnoteži moći.²⁸

Uzimajući u obzir ostale individualne faktore, pokazuje se da obrazovanje i roditeljstvo nisu povezani sa porodičnim nasiljem nad ženama, dok je porodičan status važan, odnosno žene u neformalnim odnosima su u većem riziku od nasilja (žene koje nemaju definisan bračni status a žive sa partnerima). Drugi relevantan faktor su godine: mlađe žene su u većem riziku od porodičnog nasilja a naročito fizičkog nasilja.²⁹ Ekonomska uloga u porodici se vidi kao faktor rizika u slučajevima u kojima je muškarac „glava domaćinstva” (hranilac porodice) a žena potpuno ekonomski zavisna od njega ili, sa druge strane, u slučajevima kada muškarac potpuno materijalno zavisi od žene ili drugih članova porodice. Obrazovanje žene nije faktor koji značajno

²⁶ Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

²⁷ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

²⁸ Ignazia Bartholini and Aleksandar Jugović, “Gender violence in the post-patriarchalization of global age: a comparative perspective of Italy and Serbia”. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), nav. delo, str. 25–38.

²⁹ Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

utiče na izloženost nasilju, ali je faktor koji utiče na napuštanje izvršioca nasilja. Žene sa višim nivoom obrazovanja su spremnije da napuste nasilnika, dok su žene sa najnižim nivoom obrazovanja na to manje spremne.³⁰

Porodični faktori. Porodični činioci se izdvajaju kao najznačajniji, a među njima su porodična struktura, uloge, obrasci interakcije, porodična dinamika, patrijarhalne porodične vrednosti i uverenja, porodični problemi i rizična ponašanja kod nasilnika. Ključni porodični faktori koji doprinose povećanom riziku od nasilja su: alkoholizam, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, učesće u ratu, porodični problemi i problemi u adolescenciji. Kao najznačajniji se izdvajaju alkoholizam i zloupotreba psihoaktivnih supstanci.

Žene koje žive u patrilokalnim porodicama sa nekoliko generacija su u većem riziku od porodičnog nasilja od strane više izvršilaca. Jedna trećina žena iskusi nasilje u svim važnim društvenim/porodičnim mrežama: u porodici porekla, od strane muža/partnera, njegove porodice i njihove dece. Živeći u ovakvim uslovima ženama se čini gotovo nemogućim da napuste krug nasilja, posebno u slučajevima kada je institucionalna pomoć udaljena ili neefikasna.³¹

Partnerska dinamika nasilja. Nasilje u porodici je forma interaktivne komunikacije koja prenosi zahtev za povinovanjem i povezana je sa opštim obrascem kontrolišućeg ponašanja koji se primenjuje u odnosu na žrtvu. U sistemskom pristupu nasilje se sagledava kroz poremećaj relacija gde su žrtve i počinioci povezani u cirkularnom recipročnom procesu. Zlostavljač je odgovoran za zlostavljanje, ali i porodična struktura igra značajnu ulogu u prenošenju i održavanju nasilja. Tako da se dinamski uzroci nasilja mogu sagledati kao personalni (linearni), i kao porodično relacijski (cirkularni).

Postoje neka zajednička interaktivna obeležja žena žrtava nasilja i muškaraca počinioca nasilja: nisko samopoštovanje koje se kod žena izražava kroz potcenjivanje sposobnosti da bilo šta učini, a kod muškarca kroz osećanje ugroženosti od koga se brani napadom. Stresne reakcije se izražavaju kod žena kroz psihosomatske tegobe a kod muškaraca su alkoholna pića i nasilje, često, mehanizam suočavanja sa stresom. Žene veruju da mogu sprečiti bes partnera i prihvataju odgovornost na sebe, a muškarci okrivljuju druge za svoje ponašanje. Takođe, žene prihvataju krivicu za partnersko nasilje, a

³⁰ Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012, nav. delo.

³¹ Ignazia Bartholini and Aleksandar Jugović, "Gender violence in the post-patriarchalization of global age: a comparative perspective of Italy and Serbia". *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), nav. delo, str. 25–38.

muškarci nemaju osećaj krivice na emocionalnom nivou, čak i kada deklarativno priznaju nasilno ponašanje. Osim ispoljavanja moći i kontrole od strane nasilnika, partnersko nasilje karakteriše nedostatak komunikacionih veština, nedostatak veština za rešavanje konflikata i nedostatak veština za pozitivno pregovaranje. Obrazac kontrolišućeg ponašanja stvara porodičnu postavku u kojoj žrtve ne mogu da izraze svoje potrebe i emocije.

Odnos prema institucijama (obraćanje institucijama). Prema istraživanju Babović, Ginić i Vuković³², mali procenat žena, samo 10,0%, zatražilo je neki vid pomoći u institucijama kada su se suočile sa porodičnim nasiljem. Umesto traženja podrške i pomoći u institucijama, žene češće pokušavaju da napuste domaćinstvo (30,6%), zatraže razvod ili rastavu od supruga/partnera (30,0%) ili zatraže neformalnu pomoć (25,6%) od strane članova porodice, rodbine, prijatelja i komšija. Međutim, kako se ove strategije nisu pokazale efikasnim, većina njih se vraća i razvija životne strategije prilagođavanja na nasilje koje sa sobom nose visoku cenu u pogledu fizičke i (ili) psihičke patnje.

Mali broj žena koji se obraćao policiji ili Centru za socijalni rad najčešće izveštavaju da im je to pomoglo ali ne u dovoljnoj meri. Takođe, veoma mali procenat žrtava koje su imale iskustvo porodičnog nasilja za pomoć su se obraćale nevladinim organizacijama.³³ Sve ovo ukazuje da su intervencije institucija socijalne kontrole često neadekvatne, nedovoljne, a nekada i kontraproduktivne jer su zasnovane na brojnim predrasudama o nasilju u porodici.³⁴

Posledice nasilja nad ženama & žrtvama. U posledičnom smislu, nasilje nad ženama ostavlja negativan uticaj na sve sfere života žene i njen ukupan kvalitet života. Dugoročne posledice nasilja otvaraju prostori za sledeće psiho-socijalne i zdravstvene rizike³⁵: anksioznost; hroničnu depresiju; hroničan bol; disocijativna stanja; zavisnost od alkoholnih pića i droge; poremećaje ishrane; preterane emocionalne reakcije na stimuluse; panične napade; samopovređivanje; seksualne disfunkcije; poremećaje spavanja; pokušaje suicida; posttraumatski stresni poremećaj; nemogućnost da adekvatno odgovori na potrebe svoje dece; itd.

³² Marija Babović, Katarina Ginić, Olivera Vuković, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010, nav. delo.

³³ Isto.

³⁴ Marija Lukić i Slađana Jovanović, *Drugo je porodica: nasilje u porodici – nasilje u prisustvu vlasti*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2001.

³⁵ Milena Stošić, *Transkciona analiza i žene žrtve nasilja u porodici*, Ministarstvo rada i socijalne politike, Beograd, 2012.

MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE NASILJA NAD ŽENAMA U SRBIJI

Medijski pristup nasilju nad ženama u Srbiji obojen je „poznatim tri S“: seks, skandal i spektakl. Česta je medijska praksa koja promovise patrijarhat kao „najbolji“ ili „jedini pravi“ načinu organizovanja „zdrave“ porodice i socijalnih odnosa.³⁶ Ovakav medijski ton je u direktnoj suprotnosti sa vrednostima koje promovisu ravnopravnost polova. U trci za profitom i nadmetanjem snaga, mediji ponekad krše etički kodeks i vređaju dostojanstvo žrtava radi većeg tiraža ili veće gledanosti.³⁷

Iako se svi internet portali ograđuju od odgovornosti navodeći da nedozvoljeni sadržaji komentara neće biti objavljeni, najveći broj internet tabloida formalno ne poštuju sopstvena pravila. Oni često plasiraju komentare koji, ne samo da sadrže obične uvrede, već i psovke i izjave koje uključuju seksualno uznemiravanje, otvorene pretnje nasiljem, pohvale nasilnika i podržavanje nasilja. Kako bi cela situacija bila još gora, iza fenomena „internet javnog mnjenja“ krije se najgora verbalno-jezička i mizogina destrukcija anonimnih onlajn komentatora.³⁸

ZAKLJUČAK

Analiza koja je data u ovom radu pokazuje da su socijalni karakter i rodna zasnovanost porodičnog nasilja ključni faktori na koje je potrebno uticati radi smanjenja nasilja nad ženama. Imajući u vidu ovde prezentovane rezultate istraživanja i praktičnog iskustva u radu sa nasiljem u porodici, mogu se definisati opšte mere za prevenciju. Pre svega, potrebna je obuka stručnjaka svih profila i preduzimanje mera koje utiču na povećanje efikasnosti institucija, zatim informisanje aktuelnih i potencijalnih žrtava o mogućnostima zaštite, informisanje javnosti o radu institucija i zakonskim mogućnostima zaštite žrtava i povezano intersektorsko delovanje. No, očito da ključni preventivni zadatak (koji nije, objektivno, nimalo lak) jeste podizanje svesti o nasilju nad ženama u društvu, jer promena patrijarhalnih obrazaca socijalizacije doprinosi borbi protiv nasilja nad ženama.

³⁶ Zorica Mršević, *Kvalitativna analiza medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama u Srbiji*, United Nations Development Program, Beograd, 2013.

³⁷ Aleksandar Jugović, *Zapisi iz anomije – ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2014.

³⁸ Zorica Mršević, *Kvalitativna analiza medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama u Srbiji*, United Nations Development Program, Beograd, 2013.

Dekonstrukcija tradicionalnih sistema rodni uloga i stereotipa, smanjivanje siromaštva i unapređivanje ekonomskih i obrazovanih kapaciteta žena, radno i psihološko osnaživanje žena u riziku od nasilja, jesu neke od ključnih mesta društvenih akcija prema sprečavanju nasilja nad ženama. Iz ovih razloga, borba protiv nasilja nad ženama mora da bude priznata kao integrativni deo različitih politika (socijalne, ekonomske, kulturne, obrazovne) i mera za obezbeđivanje istovremenog uticaja na mnoštvo različitih faktora koji stvaraju kontekst i povode nasilja nad ženama u porodici.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Babović, Marija, Ginić, Katarina, Vuković, Olivera, *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama*, SeConS, Beograd, 2010.
- [2] Bartholini, Ignazia and Jugović, Aleksandar, "Gender violence in the post-patriarchalization of global age: a comparative perspective of Italy and Serbia". *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), str. 25–38.
- [3] Bartholini, Ignazia e Jugović, Aleksandar, "Revanche identitarie e violenza di prossimita. Alcuni elementi di comprazione fra Italia e Serbia" in: Ignazia Bartholini (ed.), *Violenza di genere e percorsi mediterranei – Voci, saperi uscite*, Guerini e associati, Milano, 2015, pp. 71–85.
- [4] Jajčević, Lana, *Zašto nisi izabrala boljeg?*, Helsinški parlament građana i Udružene žene, Banja Luka, 2007.
- [5] Jugović, Aleksandar, *Zapisi iz anomalije – ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2014.
- [6] Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan, „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije” u: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2004, str. 39–70.
- [7] Lukić, Marija i Jovanović, Slađana, *Drugo je porodica: nasilje u porodici – nasilje u prisustvu vlasti*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2001.
- [8] Milić, Anđelka, „Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih dvadeset godina” u: Milić, Anđelka i Tomanović, Smiljka (urd.), *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 11–26.
- [9] Milosavljević, Milosav, Gavrilović, Ana, i Đurašinović, Pejo, *Preobražaj porodice*, Filozofski fakultet, Banja Luka, 2009.
- [10] Mršević, Zorica, *Kvalitativna analiza medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama u Srbiji*, United Nations Development Program, Beograd, 2013.

- [11] Simeunović-Patić, Biljana i Jovanović, Slađana, *Žene žrtve ubistva u partnerskom odnosu*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2013.
- [12] Stanojević, Dragan, „Porodica u postsocijalističkoj transformaciji: sociološke perspektive i problemi u Srbiji”, u: Milić Anđelka i Tomanović Smiljka (urd.), *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 97–113.
- [13] Stošić, Milena, *Transakciona analiza i žene žrtve nasilja u porodici*, Ministarstvo rada i socijalne politike, Beograd, 2012.
- [14] Polovina, Nada, „Nasilje u braku i porodici” u: Milosavljević, Milosav (ur.), *Porodica, nasilje i savremeno društvo*, Gradski centar za socijalni rad, Beograd, 1997, str. 139–147.
- [15] Viktimološko društvo Srbije, *Informacija o sprovođenju strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 2012.

*Aleksandar Jugović
Jasenka Jugović
Dragica Bogetić*

SOCIO – CULTURAL CONTEXT AND CHARACTERISTICS OF VIOLENCE AGAINST WOMEN IN SERBIA

Abstract

Domestic violence as a specific form of violence disproportionately affects women and it is a manifestation of discrimination against them. Any gender-based violence is a violation of women's human rights and an indicator of the unequal status of women in the society. In this paper we analyze the specific characteristics of violence against women in the context of post-conflict society in Serbia. Typical value beliefs that encourage violence against women in the socio – cultural environment of Serbia can be divided into: general value beliefs, institutional beliefs and bully's or abuser's beliefs. There are many factors correlated with family violence against women with influences that are complex and indirect. These are the structural, cultural, individual and family factors and the attitude towards institutions. Therefore, combating family violence against women has to be recognized as an integrative part of different policies and measures.

Key words:

violence against women, post-conflict society, value beliefs, socio – cultural environment, Serbia.

Jasna Veljković*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Mogućnosti primene metode sociodrame u akademskom obrazovanju¹

Apstrakt

Ovaj rad se bavi istraživanjem mogućnosti primene sociodrame u edukaciji studenata na univerzitetima. Postoje nalazi da sociodrama, primenjena u univerzitetskom obrazovanju kao metoda učenja, može poslužiti razvijanju „psihološke pismenosti” studenata, sticanju komunikacijskih veština i učenju različitih načina rešavanja problema. Cilj ovog rada je prikazati mogućnosti primene sociodrame u akademskom obrazovanju, kao validne metode rada sa studentima. Rad će biti ilustrovan vinjetom iz praktične primene sociodrame u radu sa studentima socijalnog rada.

Ključne reči:

sociodrama, psihodrama, studenti, edukacija, univerzitet, socijalne uloge

* jasnapsi@gmail.com

¹ Rad je nastao kao rezultat dvadesetpetogodišnjeg bavljenja autorke psihodramom i sociodramom, koja se, primenom ovih metoda u različitim kontekstima, bavi: u okviru Nacionalnog udruženja psihodramskih psihoterapeuta koje je član Saveza društava psihoterapeuta Srbije; u okviru Federacije evropskih trening asocijacija psihodrame (FEPTO), u kojoj je član komiteta za istraživanja u psihodrami i sociodrami; u okviru psihodramske sekcije Internacionalne asocijacije za grupnu psihoterapiju (IAGP).

KONCEPTUALNI OKVIR

Sociodrama je metod učenja koji ima za efekat duboko razumevanje socijalnih sistema i socijalnih izvora koji nas oblikuju, individualno i kolektivno. Kroz primenu sociodrame mi možemo doživeti i razumeti prirodu naših socijalnih sistema, kao i njihov uticaj na naše lične i grupne uloge i odnose. Sa tako stečenim razumevanjem, možemo se bolje nositi sa socijalnim pitanjima sa kojima se suočavamo. To neophodno uključuje konkretizaciju socijalnih sistema koji su inherentni sa aktuelnom situacijom i socijalnim snagama koje oblikuju naše ponašanje u kritičnim momentima na sociodramskoj sceni. Sociodramatičari misle u terminima socijalnih sistema. Sistemsko mišljenje uključuje pravljenje deskripcije za takve pojmove kao što su: uloge, odnosi, pravila, norme, ponašanja i socijalne snage koje operišu u socijalnom sistemu. Svi socijalni sistemi: porodični, partnerski, radni, edukativni, ekonomski, politički, itd., podrazumevaju odnos između dvoje ili više ljudi koji pripadaju istim ili različitim socijalnim sistemima. Sociodrama je ekstenzija psihodrame, metode koju je stvorio Moreno², rodonačelnik psihodrame, sociodrame, sociometrije, filozofije ljudskog susreta, spontanosti i kreativnosti. Sociodrama predstavlja akcionu formu grupnog rada u kojoj grupa kroz primenu specifično konstruisanih tehnika istražuje teme koje su za članove određene grupe zajedničke. Teme, koje se istražuju u sociodrami, odnose se na konkretnu društvenu stvarnost koja je zajednička u socijalnom iskustvu određene grupe. Po načinu i metodu rada, kao i dinamici grupnog funkcionisanja koju stvara, metoda sociodrame je do izvesne mere slična metodi psihodrame. Ali, ove dve metode, iako raspolažu istim tehnikama primene, razlikuju se u fokusu problema kojim se bave.

Psihodrama se kroz akcioni grupni rad bavi problemima koje pojedinac ima u realnim životnim okolnostima. Ovi problemi podrazumevaju više nivoa: lični milje u kome pojedinac živi, njegov kulturalni milje, socijalne uloge u kojima ta osoba funkcioniše, kao i ljude sa kojima određena ličnost u svojim ulogama komunicira. U psihodrami se na sceni „odigravaju” sukobi koje protagonist³ psihodrame ima u interpersonalnoj komunikaciji sa „važnim drugima”.

Tokom samog odigravanja psihodrame, mi istražujemo unutrašnje psihološko polje koje ovi sukobi pokreću. Analiza unutrašnjih sukoba u psihodrami neminovno nas vodi u polje intimnog i ličnog, subjektivnog, intrapsihičkog

² Jakov Levy Moreno (1889–1974), tvorac psihodrame, sociodrame i sociometrije.

³ Pojam protagonista psihodrame je termin koji je definisao Moreno. Ovaj termin označava osobu koja na edukativno-iskustvenoj ili terapijskoj grupi želi da radi svoj lični rad u grupi. On izlazi na psihodramsku scenu, sklapa ugovor o cilju svog rada sa voditeljem grupe.

domena u kojem se kroz primenu mnogobrojnih psihodramskih tehnika vrši eksploracija unutrašnje realnosti jedne osobe. „Osnovna metoda koja omogućava odigravanje psihodrame je metoda zamene uloga. Čovek u psihodrami istražuje kroz akciju ne samo svoju istoriju, već i psihološke doživljaje, kao i neizgovorene misli, fantazije, prekinute snove, košmare, dnevna sanjarenja, situacije koje se nisu desile a mogle su se desiti, ispituje alternative budućnosti, kao i mnoge druge aspekte fenomenologije ljudskog iskustva”.⁴ Stoga se psihodrama odvija u malim, selekcionisanim psihoterapijskim ili edukativno-iskustvenim grupama, čije članstvo je ograničeno do petnaest učesnika, odnosno malo ili srednjoj grupi.

Sociodrama se vezuje za rad u srednjim ili velikim grupama. To znači da broj učesnika u sociodrami može biti od petnaest pa do više stotina ljudi. Naravno da velika grupa otežava vođenje i stvara sve one moguće probleme koje proizvode psihološki mehanizmi funkcionisanja velike grupe. Sociodrama je vrsta akcionog foruma u kome se razrešavaju konflikti među ljudima sa različitim gledištima. Ona značajno može poslužiti u razjašnjavaanju vrednosnih stavova, kao i razvijanju socijalnih veština. „Sociodramatičar radi sa realnostima koje postoje u grupi, registruje različite socijalne sisteme na sceni, istražuje koje socijalne snage operišu i kako one utiču na ponašanje ljudi”.⁵ Danas se sociodrama širom planete primenjuje u mnogim oblastima transkulturalnog rada koje se bave razrešavanjem različitih vrsta konflikata, kako bi se našlo rešenje za „obe strane”. Sociodramske grupe mogu biti fokusirane na: razrešavanje socijalnih problema, dijagnostiku socijalnih uloga, stvaranje razumevanja među sukobljenim stranama, donošenje odluka, kao i učenje novih socijalnih uloga. U istraživanju socijalnih problema, studenti humanističkih nauka mogu, na primer, putem primene sociodrame dijagnostikovati i prepoznavati socijalne uloge u porodici, kao i njenu pripadnost ostalim socijalnim strukturama.

Voditelji grupa, posebno velikih, uvek moraju uzeti u obzir socijalni kontekst. Oni koji vode grupe a zanemaruju spoljašnji svet rade zapravo u socijalnom vakuumu. Takav rad nosi veliku opasnost zanemarivanja bitnih činjenica života. Sociodrama u svojoj primeni koristi specifično za njenu primenu konstruisane „akcione modele” grupnog rada. To su tehnike: zamene uloga, ogledanja, solilokvijuma, projekcije budućnosti, dubliranja, kao i mnoge druge. Ove tehnike imaju svoje posebnosti primene u scenskom odigravanju. To omogućava učesnicima grupe da na kreativan način, sličan igri, izraze svoje doživljaje. Primena ovih tehnika od strane edukovanog voditelja sociodrame omogućava dramsko odigravanje u grupi. Potrebno je naglasiti da ovo odi-

⁴ Jasna J. Veljković, *Psihodrama i promena*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2014, str. 18.

⁵ Jasna J. Veljković, *Psihodrama i promena*, nav. delo, str. 78.

gravanje nije u vezi sa pozorišnim odigravanjem, odnosno suprotno je pozorišnom odigravanju. Moreno je govorio o tome da su psihodrama i sociodrama najveća suprotnost teatru, jer teatar je „imitacija imitacije života”.⁶ Terminologija psihodrame i sociodrame u značajnoj meri sadrži termine iz jezika pozorišta. U psihodrami i sociodrami ljudi ne glume, već predstavljaju sebe i odnose sa svojim užim i širim socijalnim okruženjem. Publika u pozorištu je pasivan posmatrač, ali ne i učesnik drame koja se odigrava na sceni. U sociodrami akcenat je na grupnoj interakciji i grupnom procesu a u svrhu postizanja unapred postavljenog cilja rada grupe. Primenjena, na primer u oblasti socijalnog rada, sociodrama se može praktikovati u cilju intervencije u krizama, u radu sa starim ljudima, u radu sa različitim tipovima prekršioca zakona, nasiljem u porodici, u kliničkom socijalnom radu, posebno u psihijatriji. Široko je indikovana i primena sociodrame u akademskom obrazovanju, posebno u oblasti humanističkih nauka gde će budući stručnjaci kao preduslov obavljanja svoga posla imati za zadatak uspostavljanje dobrog odnosa sa pojedincem ali i različitim vrstama društvenih grupa kojima korisnici usluga socijalnog rada pripadaju. Stoga primena sociodrame u akademskom obrazovanju studenata humanističkih ali i političkih i socijalnih nauka služi pre svega usavršavanju veština komunikacije i rešavanja problema, kao i sticanju samosvesnosti. Kada se sociodramske velike grupe primenjuju u zemljama u kojima postoje turbulentni politički odnosi, nemoguće je zanemariti taj socijalno-politički kontekst koji značajno utiče na ljudske živote i kvalitet življenja ljudi uopšte. Jedan od najznačajnijih teoretičara velike grupe Patrik Baltazar De Mare (De Mare) ukazivao je na to kako „čak mržnja može pokrenuti potrebu za dijalogom u grupama i kako ista može biti sublimisana i preokrenuta u svrhe nalaženja kompromisnog rešenja za njene učesnike”.⁷

ZNAČAJ EDUKACIJE NASTAVNIKA NA UNIVERZITETIMA

Veliki značaj Univerziteta kao institucije povećava potrebe edukacije nastavnika. Kada su društvo i država zahvaćeni krizom, ni univerzitet kao najviša naučna i obrazovna institucija nije pošteđen. U većini zemalja koje se mogu pohvaliti visokim životnim standardima univerzitet predstavlja jedan od bitnih stubova – oslonca društva i u isti bi permanentno trebalo da se ulaže. Edukacija nastavnika koji predaju na univerzitetu ima ogroman značaj u svakoj zemlji,

⁶ Jakov Levy Moreno, *Zerka Moreno Psychodrama*, Baecon House, vol. 3, New York, 1969, p. 93.

⁷ Patrick Baltazar De Mare, “Perspectives in Group Psychotherapy”, *Science House, Inc.* New York, 1972, pp. 52–53.

a posebno u doba nacionalne, društvene, socijalne i političke nesigurnosti. Danas je ta nesigurnost u ex-jugoslovenskim zemljama povišena, ali nije nezamislivo ni to što je značajno povećana opšta nesigurnost na globalnom planu. Upravo univerzitet kao baza znanja može svakom društvu da pomogne u uspostavljanju stabilnosti i nalaženju alternativnih rešenja za različite vrste problema.

Osnovne dve grupacije na Univerzitetu su: studenti i njihovi nastavnici. Bez dobre saradnje ove dve grupacije, nema usvajanja i prenošenja znanja, što je osnovni zadatak Univerziteta. Stoga je način na koji se prenosi to znanje veoma bitan, dok je edukacija nastavnika u našem regionu – zapostavljena. U svetu je ključna stvar na Univerzitetu u oblasti prenošenja znanja studentima, obuka nastavnika za rad sa studentima. To obema grupama omogućava njihovo profesionalno napredovanje, dajući im priliku da rekonceptualizuju pojmove kao što su: nastavno gradivo, učenje, podučavanje, povezivanje teorije sa praksom, mogućnosti primene stečenih znanja, kritičko mišljenje, univerzitetska sredina itd.

Ulaskom na Univerzitet nekadašnji đak postaje student. Tranzicija identiteta od fokusa sa đaka na studenta podrazumeva sticanje i razvijanje novih kompetencija i znanja. Ova tranzicija je proces koji ima svoje trajanje a nemoguća je bez dobrog akademskog podučavanja. Znanja koja jedan profesor treba da poseduje da bi omogućio studentima ovaj proces i olakšao sticanje akademskih znanja možemo sumirati kao: poznavanje različitosti studenta, poznavanje sadržaja učenja, poznavanje nastavnih metoda i znanja o društvu u kome studenti žive i rade. Jasno je da „transmisija znanja“ kroz didaktička i tradicionalna značenja nije dovoljna za edukaciju jednog profesora. Potrebne kompetence idu dalje od informacije koju profesori pružaju studentima i koje posedujemo u silabusima. Važno je postići kompetencu obučavanja koja se ne može predstaviti samo davanjem većeg broja različitih informacija.

Druga značajna stvar u prenošenju znanja jeste relevantnost profesorovog razmišljanja o različitim načinima prenošenja znanja studentima. To podrazumeva ne samo primenu postojećih metoda podučavanja, već i originalne ideje profesora koji podučava studente određenim sadržajima. Profesorovo mišljenje, udruženo sa njegovim kompetencijama, jesu subjekti kojima se dobar edukativni program mora obratiti.

Da bi se odgovorilo dovoljno dobro na ovaj širok opseg potrebnih znanja i kompetencija, neophodno je napraviti signifikantne promene u edukaciji profesora. Upravo na to ukazuje Rodriges⁸ (Rodrigues). Ona govori o tome da je jedna od važnih promena koja bi trebalo neophodno da se inovira u strategije obučavanja profesora bila podučavanje alternativnim metodama učenja,

⁸ Luzia-Lima Rodrigues, “Sociodrama, teacher education and inclusion” in: Ron Weiner, Di Adderly, Kate Kirk (ed.), *Sociodrama in a Changing World*, Lulu.com. London, 2011, p. 303.

koja će studentima omogućiti divergentno mišljenje o predmetu učenja, a divergentno mišljenje smatra se resursom kreativnosti. Ono podrazumeva mogućnost iznošenja različitih ideja na jednu temu, odnosno na jedan postavljen problem. Da bi se to dogodilo, potrebna je spontanost, a ona je, po Morenu, uslov za pojavljivanje kreativnosti.⁹ Esencijalni kvaliteti spontanosti su „otvorenost duha, svežina u pristupu, volja za inicijativom, integracija spoljašnje realnosti i unutrašnje intuicije, emocija i racionalnih funkcija” (Veljković, Đurić).¹⁰ Pojam „strategija učenja” odnosi se na aktivnosti i radnje koje učenici koriste kako bi sebi olakšali sticanje, upamćivanje ili reprodukciju stečenih informacija, odnosno na specifične akcije koje učenik preduzima sa svrhom lakšeg, bržeg, zabavnijeg ili kvalitetnijeg učenja (Oxford, 1990)¹¹. Danas se to smatra ključnim faktorom treninga, gde će i sami studenti od profesora naučiti strategije koje će kasnije koristiti u svom profesionalnom životu.

Savremene tendencije u edukaciji donose ogromne promene u strategijama u odnosu na one koje su se koristile u tradicionalnom školovanju. Korišćenje takozvanih „istraživačkih” strategija učenja najčešće podrazumeva primenu akcionih metoda grupnog rada. Po Minkin, ekspresivna metodologija sociodrame može dati važan doprinos kompleksnom edukacijskom procesu (Minkin).¹² Razumevanje kulture studenata, njihovog ponašanja, njihovog stila učenja i njihove ličnosti je baza na kojoj promovišemo proces učenja sa poštovanjem svih različitosti studenata. Rodrigez govori o uspešno izvedenom projektu edukacije iz sociodrame u visokoškolskom obrazovanju na master studijama u Portugalu, koje se bave specijalnom edukacijom i rehabilitacijom. Međutim, pomalo je skeptičan u pogledu mogućnosti primene sociodrame i drugih ekspresivnih tehnika na univerzitetima, jer bi u tom slučaju bilo potrebno da ove tehnike budu inkorporirane u kurseve edukacije za profesionalce iz oblasti obrazovanja.¹³

⁹ Jakov Levy Moreno, *Who Shall Survive? A new Approach to the Problem of Human Interrelations*. 3.ed. Beacon House. New York Beacon House Inc, New York, 1974, p. 92.

¹⁰ Jasna Veljković, Zoran Đurić, *Psihodrama i sociodrama*, BMG, Beograd, 1998, str. 55.

¹¹ Rebecca L. Oxford, *Language learning strategies, what ever teacher should know*, Heinle and Heinle Publishers, Boston, 1990, p. 90.

¹² Rosalie Minkin, “Sociodrama in the Classroom” in: Ron Weiner, Di Adderly, Kate Kirk (ed.), *Sociodrama in a Changing World*, Lulu.com, London, 2011, p. 313.

¹³ Luzia-Lima Rodrigues, “Sociodrama, teacher education and inclusion”, op. cit., p. 304.

SOCIODRAMA KAO POTENCIJALNA LABORATORIJA ZA UČENJE RAZLIČITIH SOCIJALNIH ODNOSA

Iskustveno učenje je za neke od akademskih predmeta, posebno za one iz oblasti humanističkih nauka koji se bave učenjem uspostavljanja odnosa sa različitim ljudima, idealan „alat”. Na primer, budući piloti koriste simulatore letenja, hemičari koriste laboratoriju, vojnici i ratnici koriste vojne vežbe, lekari prvo vežbaju operacije na patološkim institutima a tek posle ih rade sa živim ljudima, političari uče „odigravanje uloge” pre svog javnog, posebno izbornog nastupa, slično kao glumci – pre predstave. Neki stepen eksperimentisanja je potreban da bi testirali ili prilagodili predmet učenja stilovima korisnika. Sociokulturne i političke situacije nisu ništa manje složene. Sociodrama ima živu „socijalnu laboratoriju” u kojoj se mogu učiti i ispitivati ljudski odnosi. Sociodramskim metodom se istražuju odnosi u komunikaciji između pojedinaca i grupe, kao i između grupa. Primenjena u radu sa studentima, sociodrama takođe podstiče njihovo divergentno mišljenje, kao i kritičko preispitivanje; pomaže im da prepoznaju kako se ljudi osećaju danas, kada su ljudski odnosi sve više prolazni, kada je otuđenost „prirodno stanje svesti” u multikulturnom kotlu različitih naroda, u kome se kulture mešaju, gde su neke nove norme postavljene a vekovne norme, vrednosti i implicitni društveni ugovori više ne pružaju osećaj sigurnosti.

Improvizacijska priroda sociodramske metode pruža nastavnicima način komuniciranja kroz kreativne procese koji su prisutni u samom načinu primene sociodramskog rada. To znači da kroz akcioni grupni rad studenti mogu istraživati različite mogućnosti rešavanja jednog problema. Sociodrama, kao iskustvena metoda istraživanja ljudskih odnosa, integriše emocionalno i kognitivno, odnosno istovremeno angažuje i objedinjuje: telo kroz pokret i akciju, misao, reč i emocije studenata. Zbog ovih svojstava, sociodrama bi trebalo biti integralni deo obrazovanja, posebno kao način obučavanja studenata iz budućih praktičnih delatnosti a u oblasti humanističkih i socijalnih nauka.

FAZE U PRAKTIČNOJ PRIMENI SOCIODRAME

Primena sociodrame podrazumeva primenu četiri faze rada. U prvoj fazi, grupa predlaže i odabira temu kojom će se tog dana baviti i počinje sa sociodramskim vežbama zagrevanja da bi se susrela sa temom. U drugoj fazi rada članovi grupe istražuju temu kroz niz uloga, koje odigravaju kroz scene ili različite osobe odigravaju istu ulogu na način na koji je oni vide. Za to se koriste različite psihodramske i sociodramske tehnike. Tako se u sociodramskom radu otkrivaju sukobi, predrasude i različite vrste dilema, odnosno kroz odigravanje interpersonalnog često dolazimo do intrapsihičkog. U trećoj fazi, taj proces dovodi do prorade mnogih osećanja, što pomaže da članovi grupe naprave

bolju integraciju svojih emocionalnih i kognitivnih delova, a samim tim to im omogućava da bolje misle. Na kraju ovog dela sociodramskog rada osobe dele svoja osećanja koja su se pojavila tokom rada na datoj temi. Čak i kada se dogodi da studenti iznesu neke lične detalje na sociodrami, ne ulazi se u istraživanje istih. Ako se ustanovi da su neke osobe pod velikim ličnim pritiskom, potrebno ih je usmeriti na načine na koje im može biti pružena pomoć, na primer na savetovanje. Nikada voditelj sociodrame ne sme dozvoliti pritisak članova grupe na pojedinca u cilju otkrivanja njegovog ličnog od strane grupe, kako bi neke osobe zadovoljile svoju ljubopitljivost. Uočavajući na taj način međusobne sličnosti i različitosti, studenti uče da poštuju različita mišljenja i osećanja. Četvrta faza sociodramskog rada zaheteva diskusiju članova grupe o predmetu istraživanja. Ovde je isključeno bavljenje osećanjima, koje je završeno u prethodnoj fazi rada. U ovoj fazi od studenata se traži da misle sa stečenim uvidom o alternativama rešenja problema koji im je postavljen. Važan je edukacijski grupni kontekst kako za voditelja sociodrame, tako i za studente, članove sociodramske edukacijske grupe, a ne pojedinac, terapija i istraživanje u smeru ličnog.

Vođenje sociodrame zahteva prethodni psihoterapijski, kao i grupni trening, kako bi voditelj ove vrste grupnog rada omogućio članovima grupe sigurnost od neispoljavanja previše ličnog i primenu ove metode isključivo u edukacijske svrhe.

NAČINI OBRAĐIVANJA TEME NA SOCIODRAMI

Odabir teme koja će se istraživati na sociodrami može se vršiti na različite načine. Selekciju teme može izvršiti voditelj grupe, ali ona može biti propisana delom kurikuluma (nastavnog plana i programa); tema koja će se istraživati može da proistekne iz samih pitanja koje studenti postavljaju u grupi. Ponekad se teme rada sociodramske grupe mogu odrediti značajno unapred, za ceo semestar, a onda se od studenata traži da prethodno urade neko istraživanje vezano za uloge koje se očekuju za određene teme.

Izabrana tema se na sociodrami obrađuje primenom različitih akcionih tehnika. Cilj njihovog korišćenja nije samo prikazati i odigrati neki događaj, već objasniti temeljno psihološke, socijalne, političke, moralne i kulturalne probleme u koje smo kao pripadnici jedne društvene zajednice neminovno uključeni.

Kada se grupa sastane, prvi cilj grupnog lidera je postizanje grupne kohezivnosti. Da bi se to postiglo, primenjuju se određene vežbe, pomenute kao vežbe „zagrevanja”, koje imaju za cilj zbližavanje članova grupe. Povećanje kohezivnosti grupe dovodi do pojačavanja osećanja poverenja među članovima grupe. Na primer: zada se određena situacija iz literature koju koriste za određeni nastavni predmet i primeni se tehnika odigravanja uloga, ili se zada neka hipotetična a realnosti bliska problemska situacija, koja treba da se izvede i razreši; ili se studentima ponude neke konkretne socijalne ili društvene

situacije, kako bi oni mogli izneti „lepezu” različitih mišljenja. Situacije mogu uključivati različite stupnjeve „viška stvarnosti”¹⁴, što znači uključivanje snage događaja, koji se možda nikada nije dogodio a mogao se dogoditi; na primer, na sociodramskoj sceni mogu se susresti dva političara, filozofa, ili drugi mislioci koji su živeli u različitim epohama. Profesori treba da pomognu studentima da identifikuju uloge koje će se igrati na sceni.

U sociodrami se obavezno primenjuje tehnika zamene uloga.¹⁵ Dve osobe uvek nakon sopstvenog predstavljanja ulaze u ulogu one druge osobe, kako bi poboljšali empatiju i kako bi pokušali videti kako je to „biti u koži” druge osobe. Ovaj proces istraživanja otvara nove perspektive, nove načine interakcije a odigravanja se vrše onoliko puta koliko je to potrebno. Na kraju ovog procesa neophodna je kritička analiza i razmišljanje svih članova grupe, šta se zapravo dogodilo na sceni, kao i šta to za njih znači u datom trenutku, ali u kontekstu problema koji istražuju. Tada razmišljaju kao studenti a ne više kao oni koji odigravaju uloge, ali upravo te uloge im pomažu da shvate šta mogu ili ne mogu i šta ih eventualno sputava u realizaciji nekih potreba ili ciljeva. Područje pozornice je bitan dodatni element u sociodrami. To može biti prava pozornica, ali to najčešće jeste jednostavno jedan deo učionice koji služi samo u svrhe odigravanja sociodrame. Važno je da se sociodrama odigrava uvek i samo na tom prostoru u jednoj grupi. Uloga neverbalnog ponašanja ovde je veoma značajna. Sociodramatičar može tražiti od učesnika grupe da odigraju uloge bez reči, korišćenjem samo neverbalnog facijalnog i telesnog izraza. Takođe, primena tehnike verbalizacije unutrašnjeg glasa veoma je važna. Ljudi dok govore i razmenjuju neke sadržaje, uvek imaju u sebi „unutrašnji glas” (Đurić, Veljković, Tomić)¹⁶, koji ne izgovaraju a koji nosi najčešće najjače poruke. Od učesnika sociodrame se traži da predstave i verbalizuju svoj unutrašnji govor. Ovaj govor neretko je suprotan verbalnom izrazu i objašnjava upravo to što ljudi često jedno rade, drugo misle a treće osećaju.

¹⁴ „Višak stvarnosti” (u originalu: “surplus reality”). Pojam koji se koristi u psihodrami i sociodrami a stvorio ga je Moreno. On se odnosi na imaginativnu situaciju u psihodrami i sociodrami, koja se odigrava na grupi a u realnosti se možda odigrala, možda se nikada nije odigrala, a možda se može nekada odigrati. Ova situacija je uslov odigravanja svake psihodramske i sociodramske seanse i podrazumeva „kao da” momenat. Kroz ovakvu vrstu rada istražuju se različite mogućnosti, koje u momentu odigravanja postaju realnost grupe.

¹⁵ Metoda zamene uloga je osnovna metoda u primeni psihodrame i sociodrame. Ona podrazumeva tri osnovna koraka: 1) biti u svojoj ulozi i predstaviti sebe i svoje mišljenje; 2) biti u ulozi realne ili zamišljene druge osobe i predstaviti svoj doživljaj te osobe; 3) vratiti se nazad u svoju ulogu i odgovoriti – drugoj osobi.

¹⁶ Zoran Đurić, Jasna Veljković, Miomir Tomić, *Psychodrama – A Beginner's Guide*, Jessica Kinsley Publishers, London and Philadelphia, 2006, p. 74.

Sociodrama može pomoći studentima da vide sebe u zamišljenim životnim ulogama, da istraže da li mogu biti ono što misle da ne mogu biti, ali sa dovoljno socijalno-kulturne i lične distance, uzimajući u obzir mesto, vreme i osnovnu – edukativnu svrhu grupe.

RAZVIJANJE LIČNIH KAPACITETA STUDENATA PUTEM SOCIODRAME

Sociodrama ima veliki kapacitet za razvijanje empatije koja je preko potrebna studentima fakulteta humanističkih usmerenja. Biti u ulogama drugih pojačava i mentalnu fleksibilnost, što je najvažnije jezgro empatije. Promena uloga omogućava studentima i da posmatraju stvari iz druge perspektive i izađu iz svog, ponekad i rigidnog ugla gledanja na stvari. Imati drugi pogled jedno je od najznačajnijih učenja saznanja stvari u svetu, ali je i u psihološkom razvoju jedna od bitnih komponenti istinske zrelosti – razviti kapacitet da se izađe iz sopstvene egocentričnosti i videti svet očima drugih. Kod mladih osoba sociodrama potpomaže relativno učvršćivanju doživljaja značenja, što podrazumeva balansiranje zadatka i pojačanu osetljivost za suštinske vrednosti. Veoma je važno reći da ova metoda rada doprinosi pojačavanju svesnosti studenata o sopstvenim vrednostima i nedostacima kao adekvatnijoj ekspresiji sopstvenih mišljenja i osećanja.

VINJETA IZ SOCIODRAMSKOG RADA

Kontekst. Teroristički napad u Parizu dogodio se dana 13.11. 2015. godine. Četiri dana nakon ovog napada, održavaju se redovne vežbe studentima treće godine osnovnih studija, na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, smeru socijalnog rada i socijalne politike a iz predmeta Socijalni grupni rad. Kroz primenu sociodrame studenti imaju priliku da steknu iskustvo u ovoj specifičnoj vrsti grupnog rada, te na novi način sagledaju funkcionisanje grupe i vežbaju se u svojim budućim ulogama socijalnih radnika. Istovremeno, imaju priliku da ulaze u uloge različitih kategorija korisnika socijalne zaštite. Pažnja se obraća širem i užem aktuelnom društvenom kontekstu. Studenti kroz iskustvo uče i o tome kako spoljašnja realnost utiče na našu unutrašnju realnost. Jedan student vodi zapisnik sa vežbi, koji kasnije predaje profesoru. Na kraju semestra svaki student u obavezi je da preda seminarski rad koji se bavi elaboracijom uvida koje je stekao na ovim vežbama.

Početak rada. Grupa sedi u krugu, i vlada neuobičajena tišina. Nedostaje uobičajena buka koja odražava živost studenata, te grupa čuti „kao da” grupa nema ideju šta da kaže. Postavila sam im pitanje o tome šta se za njih značajno dogodilo od poslednjih vežbi, bilo „spolja” bilo „iznutra”(ovo se odnosi

na lična razmišljanja članova grupe). Atmosfera ćutanja nosi u sebi napetost. Tada neki studenti usiljeno saopštavaju nekoliko „dobrih” vesti, koje su se odnosile na fakultetske tekuće događaje. Međutim, ostali članovi grupe ne reaguju na pomenute dobre vesti. Jedna devojka je rekla da joj je majka iznenada došla da je vidi, pa je prespavala noćas kod nje. Ovo unosi određenu dozu osećanja intimnosti i bliskosti u grupu. Nakon pominjanja majke opet nastupa tišina. Ljudi se ne gledaju u oči, već nekako gledaju u pod.

Kako započeti rad na temi? Šta se nalazi iza zida tišine? Razmišljam kako da tišinu pretvorimo u reč ili kako da je predstavimo. Kažem da tišina može svšta da znači: ljutnju, odbijanje, otpor, strah, tugu, iščekivanje nečega, ali da je svakako ova tišina u ovom momentu nešto što nije lako izraziti.

Akcija. Postavila sam par stolica te zamolila studente da predstave tišinu onako kako je oni tada vide. To je proizvelo efekat – odmrzavanja grupe. Krenule su priče o ličnim tragedijama, o smrti baka, deka, roditelja, koje su bile praćene osećanjima krivice vezanim za pomenute tragedije. Na grupi je neko od studenta postavio pitanje – da li se tragedije mogu predvideti i samim tim izbeći? Mišljenja su bila većinski takva da se tragedije dešavaju i da ih je teško ili nemoguće izbeći. Bilo je neverovatno mnogo suza i tuge. To se nikada prethodno na grupi nije dogodilo. Rekla sam im da je ova grupa jedinstvena u osećanjima koja ih danas preplavljaju a to su: tuga, nemoć, gubitak, osećanja krivice, a to su osećanja koja je teško „nositi”.

Zapitala sam ih, šta misle o tome, kako i zašto se ova osećanja tako nezaustavljivo pojavljuju baš danas, te kako aktuelna spoljašnja realnost utiče na našu unutrašnju realnost? Odnosno, kako one stvari koje deluju od „spolja” pokreću lične emocije vezane za gubitke, baš sada, na ovom neobičnom času? Jer, ono što je bilo upečatljivo, govorilo se o događajima koji se nisu desili skoro, već neku godinu pre, ali intenzitet emotivnog naboja bio je takav kao da su ti događaji sasvim sveži, odnosno „kao da” se sada događaju. Razmišljajući o odgovoru na ovo pitanje, studenti su počeli intenzivno da žamore, diskutuju, glasovi su se mešali. Jedan po jedan počinju da govore i prate jedni druge. Otvoreno saopštavaju svoja osećanja straha zbog izuzetno teške situacije u svetu i nemoći da bilo šta promene. Počinju da govore o tragičnim događajima koji su se odigrali u Parizu; o tome da je nasilje u svetu prevršilo svaku meru; da im je strašno što ginu nedužni ljudi; pitali su se ko je tome kriv; potom, da je sad sasvim izvesno da će se teroristički napadi opet dogoditi, samo se ne zna gde; da to ne vodi ničemu osim opštem uništenju... da su u strahu za svoju budućnost, te da je pretnja svetskim ratom ogromna a to znači da su životi svih nas u opasnosti; dalje, kazali su da ne postoji više ni pusto ostrvo na kome čovek može otići i biti bezbrižan.

Tada su se javila spontana sećanja jedne devojke na NATO agresiju na našu zemlju, koja se događala pre šesnaest godina. Nadovezivala su se rana traumatska sećanja nekadašnje dece a današnjih studenata. Strah a potom i nemoćni bes postali su dominantna osećanja. Ponuđeno im je da kroz socio-

dramski rad predstave svoje doživljuje sadašnjosti, a nakon toga ideje šta bi povodom svega toga mogli da učine. Podelili su se u male grupe te je svaka grupa neverbalno predstavila svoj doživljaj. Ekspresija svake grupe sadržala je želju – pokret ka budućnosti, sa jedne strane, a sa druge, neku vrstu onemogućenosti da se taj pokret izvede do kraja. Kada se završio čas, studenti nisu žurili da napuste salu, već su ostali još neko vreme zajedno nakon odlaska nastavnika.

ZAKLJUČAK

Sociodrama je pokretač obrazovnih dinamika i funkcija kroz spontanu ljudsku komunikaciju. Spontanost otvara vrata kreativnosti, jer bez spontanosti kreativnost je zakočena. U sociodrami studenti uče da, preko procesa koji se dešavaju u grupi, prepoznaju kako spoljašnje okolnosti mogu ne samo uticati na naše manifestno ponašanje već pokrenuti u nama i neke vrlo lične procese. Ideja sociodramskog rada podrazumeva integraciju racionalnih procesa koji se mogu izraziti rečima sa manje racionalnim, koji se izražavaju jezikom emocija; dakle, sociodrama se bavi i ne manje značajnim domenom osećanja, intuicije, neverbalnih dimenzija komunikacije, doživljaja značenja, kreativnosti. A zapravo sve ovo pomenuto bi trebalo da spada u proces obrazovanja. U slobodnom smislu reči, sociodrama je i vrsta umetničkog obrazovanja – jer na spontan i kreativan način omogućava ljudima da postanu svesni svojih znanja, vrednosti i sklonosti. Isto tako ona može biti intelektualno koordinirana sa teorijskim dokazima, konceptima i drugim oblicima učenja. Sociodramska metoda nudi učenje kroz iskustvo grupnog rada u kohezivnoj grupi vršnjaka. Ovakvo iskustvo usmerava prema ljudskim odnosima, svetu u kojem živimo a samim tim razvija našu „psihološku pismenost” i osetljivost za ljude koji žive oko nas.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Moreno, Jakov Levy, *Psychodrama*, vol. 1, Baecon House Inc, New York, 1946.
- [2] Moreno, Jakov Levy, Moreno Zerka, *Psychodrama*, vol. 3, Baecon House In., New York, 1969.
- [3] Moreno, Jakov Levy, *Who Shall Survive? A new Approach to the Problem of Human Interrelations*. 3.ed. Beacon House. Beacon House Inc, New York, 1974.
- [4] Veljković, Jasna, Đurić Zoran, *Psihodrama i sociodrama*, BMG, Beograd, 1998.
- [5] Veljković, Jasna J., *Psihodrama i promena*. Zadužbina Andrejević, Beograd, 2014.

- [6] Rodrigues, Luzia-Lima, "Sociodrama, teacher education and inclusion" in: Weiner Ron, Adderly Di, Kirk Kate (ed.), *Sociodrama in a Changing World*, Lulu.com. London, 2011.
- [7] Baltazar, De Mare Patrick, *Perspectives in Group Psychotherapy*. Science House, Inc. New York, 1972.
- [8] Oxford, Rebecca L., *Language learning strategies, what ever teacher should know*, Heinle and Heinle Publishers, Boston, 1990.
- [9] Minkin, Rosalie, "Sociodrama in the Classroom" in: Weiner Ron, Adderly Di, Kirk Kate (ed.), *Sociodrama in a Changing World*, Lulu.com, London, 2011.
- [10] Đurić, Zoran, Veljković, Jasna, Tomić, Miomir, *Psychodrama – A Beginner's Guide*, Jessica Kinsley Publishers, London and Philadelphia, 2006.

Jasna Veljković

APPLICATION OF SOCIODRAMA IN ACADEMIC EDUCATION

Abstract

This paper deals with the exploration of possibilities for implementation of sociodrama in education of university students. It is indicated that application of sociodrama in academic education could help students in developing psychological "literacy", building communication and problem-solving skills, as well as in acquiring self-awareness. The aim of this paper is to show the possibilities for implementation of sociodrama in academic education, as a valid method of work with students. The paper will be illustrated with a vignette showing the practical implementation of sociodrama with the social work students.

Key words:

sociodrama, students, university, education, roles.

Jasna Hrnčić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Nina Lončar**

NVO „Samit-Vrh”, Podgorica

Vršnjačko sajber-nasilje među učenicima osnovnih škola u Crnoj Gori¹

Apstrakt

Vršnjačko sajber-nasilje je nova forma vršnjačkog nasilja nastala sa razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija. Cilj rada je da se analizira prisutnost i karakteristike vršnjačkog sajber-nasilja među učenicima osnovnih škola u Pljevljima, kao i njegova povezanost sa tradicionalnim vršnjačkim nasiljem. Istraživanje je sprovedeno među 249 učenika viših razreda tri osnovne škole u Pljevljima, Crna Gora. Pokazalo se da je 13,7% učenika izjavilo da su bili žrtve vršnjačkog sajber-nasilja i 12,1% njih da su bili njegovi izvršioци, dok je 27,7% učenika izjavilo da poznaju učenika/učenicu koji je doživeo vršnjačko sajber-nasilje. Žrtava sajber-nasilja ima značajno manje od žrtava tradicionalnog nasilja. Vršnjačko sajber-nasilje se najčešće realizuje preko društvenih mreža. U 51,4%, izvršioци vršnjačkog sajber-nasilja bili su školski drugovi i drugarice, a žrtve su značajno češće devojčice. Pokazuje se značajna pozitivna veza između žrtava i nasilnika i tradicionalnog vršnjačkog i vršnjačkog sajber-nasilja. Rezultati su diskutovani u svetlu dosadašnjih istraživanja.

Ključne reči:

internet nasilje, tradicionalno vršnjačko nasilje, društvene mreže, škola

* jhrncic@gmail.com

** ninaloncar111@gmail.com

¹ Ovaj rad je rezultat rada na projektu *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, broj 47011.

Vršnjačko nasilje je istraživačka tema koja je posebno aktualna poslednjih decenija. Jedan od najcitiranijih istraživača u ovoj oblasti je norveški psiholog Den Olvej (Dan Olweus).² On definiše vršnjačko nasilje kao „agresivno ponašanje koje ima neke specijalne karakteristike kao što su asimetričan odnos moći i ponavljanje”.³ Pod agresivnim ponašanjem podrazumeva ponašanje koje ima „nameru ili želju/cilj da se drugoj osobi nanese šteta (povreda ili neprijatnost)”.⁴ Slične definicije daju i Roland i Nansel. Ronald određuje vršnjačko nasilje kao dugotrajno fizičko ili psihološko nasilje, počinjeno od strane pojedinca ili grupe, i usmereno na pojedinca koji nije u mogućnosti da se odbrani u datoj situaciji⁵; dok Nansel (Nansel) i saradnici definišu vršnjačko nasilje kao agresivno ponašanje ili namerno nanošenje štete drugom od strane pojedinca ili grupe, koje se ponavlja tokom vremena.⁶

Olvej izdvaja tri ključne karakteristike vršnjačkog nasilja: nameru da se druga osoba povredi, ponavljanje tj. repetitivnost i neravnotežu moći između nasilnika i žrtve.⁷ Postojanje namere da se druga osoba povredi osnovna je karakteristika antisocijalnog ponašanja⁸, u šta spada i vršnjačko nasilje. Repetitivnost nije nužna, ali je česta karakteristika vršnjačkog nasilja, i važna je jer ukazuje na to da je negativno ponašanje namerno. Posledica repetitivnosti je da žrtva često živi u strahu od daljeg nasilja. Neravnoteža moći između žrtve i učinioca ukazuje da se radi o nasilnom ponašanju, a ne samo o razmeni agresivnog ponašanja među jednakima. Karakteristike koje mogu dovesti do nadmoći nasilnika su, osim fizičke snage, i popularnost, društvene veštine, snalažljivost, inteligencija, pol, seksualna orijentacija i materijalni status.⁹

² Dan Olweus, *Bullying at school: What we know and what we can do?*, Blackwell Publishing, Malden, Massachusetts, 1993, p. 140.

³ Dan Olweus, “School Bullying: Development and Some Important Challenges”, *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2013, No. 9, pp. 751–80, p. 756.

⁴ Ibidem, p. 757.

⁵ Erling Roland, 1989, prema: Sameer Hinduja, Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 12.

⁶ Tonja R Nansel, Mary Overpeck, Ramani S Pilla, “Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychological adjustment”, *J. Am. Med. Assoc.*, 2001, Apr 25, 285, No. 16, pp. 2094–2100.

⁷ Dan Olweus, “School Bullying: Development and Some Important Challenges”, *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2013, No. 9, pp. 751–80, pp. 757–58.

⁸ Jasna Hrnčić, *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi, ishodi*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 203.

⁹ Sameer Hinduja and Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 254.

Vršnjačko nasilje može uključivati direktnu i indirektnu agresiju.¹⁰ Direktna agresija podrazumeva fizičko (udaranje, guranje, pljuvanje, otimanje stvari) i verbalno nasilje (ruganje, provociranje, vređanje, pretnja). Indirektna agresija uključuje isključivanje, izazivanje neprijatnosti ili uspostavljanje kontrole nad drugom osobom. Mnogi autori izdvajaju i relaciono nasilje kao posebnu formu nasilja (ignorisanje, širenje glasina i isključivanje).¹¹

Vršnjačko nasilje je određeno načinima na koje mladi uspostavljaju, razvijaju i održavaju intrageneracijske društvene odnose. Dok je prostor najintenzivnije vršnjačke interakcije kod dece i mladih donedavno bila škola, sa razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) otvara se novi prostor za druženje – sajber prostor. Aktivnosti adolescenata na internetu prvenstveno su nastale iz želje da se povežu i druže sa vršnjacima.¹² Najpopularnije među njima su društvene mreže. Istraživanje na školskoj populaciji Republike Srbije realizovano 2014/15. na 1342 učenika pokazuje da je 73,3% učenika imalo nalog na nekoj od društvenih mreža.¹³ Međutim, IKT, zbog svoje specifične prirode, otvaraju veliki prostor i za manipulaciju i zloupotrebe. Većina mladih koji imaju profile na društvenim mrežama bila je svedok ili učestvovala u raspirivanju vršnjačke svađe ili „drame”, koja neretko sadrži namernu povredu druge osobe.¹⁴ I dok tinejdžeri ovakve situacije smatraju uobičajenim delom njihovih aktivnosti na internetu, odrasli ih najčešće smatraju vršnjačkim nasiljem.¹⁵ Pojavljuje se novi vid nasilja: vršnjačko sajber-nasilje (engl. cyber bullying) kao oblik intrageneracijskog nasilja,

¹⁰ Roland, 1989, prema: Sameer Hinduja and Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 254, p. 14.

¹¹ Nicki R. Crick, The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development*, 1996, Vol. 67, pp. 2317–2327.

¹² Danah Boyd and Alice Marwick, "Social Privacy in network public", 2011; Available from: <http://www.danah.org/papers/2011/SocialPrivacyPLSC-Draft.pdf> (Accessed 20.10.2016), p. 29.

¹³ Ljiljana Stevković, „Društvene mreže kao faktor maloletničke delinkvencije” u: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji*, IGP Prometej, Beograd, 2016, str. 235–240.

¹⁴ Mary Madden, Amanda Lenhart, Sandra Cortesi, Urs Gasser, Maeve Duggan, Aaron Smith And Meredith Beaton, "Teens, social media, and privacy", Pew Research Center, 2013; Available from: <http://www.pewinternet.org/2013/05/21/teens-social-media-and-privacy/> (Accessed 20.10.2016).

¹⁵ Danah Boyd and Alice Marwick, "Social Privacy in network public", 2011; Available from: <http://www.danah.org/papers/2011/SocialPrivacyPLSC-Draft.pdf> (Accessed 20.10.2016), p. 24.

koje podrazumeva povređivanje nekoga korišćenjem IKT.¹⁶ Najčešće forme vršnjačkog sajber-nasilja su: slanje uznemirujućih mejlova ili poruka, postavljanje uvredljivih komentara o nekoj osobi na internetu, postavljanje ponižavajućih slika, i pretnje ili zastrašivanje preko interneta.^{17,18}

Posebno je interesantno pitanje odnosa tradicionalnog vršnjačkog nasilja i vršnjačkog sajber-nasilja. Mnogi autori smatraju da je vršnjačko sajber-nasilje često produžetak tradicionalnog vršnjačkog nasilja.¹⁹ Drugi autori ukazuju na sličnosti, ali i razlike između njih.²⁰ Tako vršnjačko sajber-nasilje uključuje verbalno i relaciono nasilje, ali ne i fizičko nasilje. Tri ključne specifične odlike vršnjačkog sajber-nasilja su: anonimnost nasilnika, dostupnost žrtve, beskonačna publika²¹ i nedostatak nadzora²². Zbog toga je sajber-nasilje često najlakša i najdostupnija opcija, kojom nasilnik zadovoljava različite potrebe kao što su: ispoljavanje nadmoći, dostizanje zadovoljstva ili priznanja, zadovoljavanje agresivnih fantazija putem interneta, osveta, privlačenje pažnje, stvaranje „kul” imidža ili izazivanje ljubomore. Pri tome ima mali rizik od hvatanja ili sankcionisanja. Takođe, sajber nasilnik se ne suočava direktno sa žrtvom, što ima dezinhibicioni efekat. On/ona ne svedoči o uticaju koji nasilje ima na žrtvu pa se ne suočava sa sopstvenom odgovornošću.

¹⁶ Charisse L. Nixon, “Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health”, *Adolesc Health Med Ther*, 2014, No. 5, pp. 143–158.

¹⁷ Sameer Hinduja and Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 16, 254.

¹⁸ Charisse L Nixon, “Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health”, *Adolesc Health Med Ther*, 2014, No. 5, pp. 143–158.

¹⁹ Marylin A. Campell (2005), Quing Li, (2007), Juliana Raskauskas and Ann D. Stoltz (2007), prema Marisa Alexis Feldman, *Cyberbullying in high-school: Associated Individual and Contextual Factors of Involvement*, Scholar Commons: Graduate Theses and Dissertations University of South Florida, 2011, pp. 116; Available from: <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4294&context=etd> (Accessed 25.10.2016.), p. 20.

²⁰ Anja Schultze-Krumbholz, Kristin Göbel, Herbert Scheithauer, Antonella Brighi, Annalisa Guarinic, Haralambos Tsorbatzoudis, Vassilis Barkoukis, Jacek Pyżalski, Piotr Plichta, Rosario Del Reg, José A. Casas, Fran Thompson and Peter K. Smith, “A Comparison of Classification Approaches for Cyberbullying and Traditional Bullying Using Data From Six European Countries”, *Journal of School Violence*, 2015, Vol. 14, No 1, pp. 47–65.

²¹ Branislava Popović-Čitić, „Vršnjačko nasilje u sajber prostoru“, *Temida*, 2009, vol. 12, br. 3, str. 43–63.

²² Charisse L Nixon, “Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health”, *Adolesc Health Med Ther*, 2014, No. 5, pp. 143–158.

Istraživanja konzistentno pokazuju da su počinioci antisocijalnog ponašanja značajno češće od opšte populacije i njegove žrtve, kao i obrnuto.^{23,24} Isti fenomen se pokazuje i kod istraživanja vršnjačkog sajber-nasilja.²⁵

Fenomen vršnjačkog sajber-nasilja nije dovoljno istražen u Crnoj Gori, posebno u manjim mestima. Da bismo uvideli i analizirali njegove karakteristike, sprovedi smo anonimnu anketu među učenicima osnovnih škola u Crnoj Gori. Cilj istraživanja je analiza vršnjačkog sajber-nasilja među učenicima osnovnih škola na teritoriji opštine Pljevlja. Posebni ciljevi su: 1) Analiza prisutnosti sajber-nasilja među učenicima osnovnih škola generalno, kao i u odnosu na pol, uzrast, razred, sredstva vršenja sajber-nasilja, karakteristike izvršioca (iz školskog okruženja ili van škole) i na tradicionalno vršnjačko nasilje. 2) Analiza razlika koje tradicionalno vršnjačko nasilje i vršnjačko sajber-nasilje pokazuju u odnosu na pol, uzrast, razred i školski uspeh. 3) Analiza povezanosti vršnjačkog sajber-nasilja i tradicionalnog vršnjačkog nasilja.

METOD ISTRAŽIVANJA

Instrument istraživanja. Instrument za prikupljanje podataka u ovom istraživanju je upitnik VSN1 (Lončar, 2016). Priređen za potrebe istraživanja na osnovu prethodnih analiza vršnjačkog sajber-nasilja, najviše pod uticajem Lija (Li).²⁶ Pitanja iz upitnika relevantna za ovaj rad podeljena su u četiri grupe: a) opšti podaci (4 ajtema), b) korišćenje interneta (1 ajtem²⁷), c) tradicionalno vršnjačko nasilje definisano kao „fizički napadi, rujanje, zadirkivanje, vredenje, isključivanje iz grupe i sl.“, (2 ajtema²⁸), d) vršnjačko sajber-nasilje,

²³ Ljiljana Stevković i Vesna Nikolić-Ristanović „Viktimizacija i delinkvencija“ u: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji*, IGP Prometej, Beograd, 2016, str. 249–305.

²⁴ Anja Schultze-Krumbholz, Kristin Göbel, Herbert Scheithauer, Antonella Brighi, Annalisa Guarinic, Haralambos Tsorbatzoudis, Vassilis Barkoukis, Jacek Pyżalski, Piotr Plichta, Rosario Del Reg, José A. Casas, Fran Thompson and Peter K. Smith, “A Comparison of Classification Approaches for Cyberbullying and Traditional Bullying Using Data From Six European Countries”, *Journal of School Violence*, 2015, Vol. 14, No. 1, pp. 47–65.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Quing Li, “Cyberbullying in schools: a research of gender differences” *School Psychology International*, 2006, Vol. 27, No. 2, pp. 157–170.

²⁷ Ajtem glasi: Pristupam internetu a) sa telefona, b) sa kompjutera \„lap-topa“\ „tableta“, c) ne koristim internet, odgovara se višestrukim izborom.

²⁸ Ajtemi su: „Doživeo/la sam vršnjačko nasilje u školi“, i „Ponašao/la sam se nasilno prema vršnjacima“, odgovara se dihotomno („da-ne“ odgovori).

koje je obuhvatalo vredanje, uznemiravanje, ogovaranje, lažno predstavljanje, nedozvoljeno deljenje tuđih slika, video snimaka ili lične komunikacije, isključivanje iz grupe, proganjanje i sl. putem sms poruka, mejla, društvenih mreža kao što su Fejsbuk (Facebook), Instagram, Tviter (Twitter), platformi za komunikaciju poput Vajbera (Viber) i slično (6 ajtema²⁹).

Uzorak ispitanika. Istraživanje je obavljeno na stratifikovanom uzorku, koji čine po jedno slučajno izabrano odeljenje učenika 6, 7, 8. i 9. razreda iz sve tri gradske škole, koje imaju više razrede u Pljevljima. Pljevlja su opština sa 30.786 stanovnika³⁰, zauzimaju oko jednu desetinu ukupne teritorije Crne Gore. Po broju stanovnika u Crnoj Gori su na petom mestu, i dobro predstavljaju severni region Crne Gore. Od 300 učenika uključenih u istraživanje, njih N=249 (83,0%) čini konačni uzorak učenika koji su popunili upitnike. Uzrast ispitanika je bio od 11 do 15 godina, sa prosečnim uzrastom M=13,9 godina (SD=1,178). Od toga je 50,6% učenika bilo ženskog pola, uravnoteženo raspoređenih po razredima (24,9% učenika šestog, 24,9% učenika sedmog, 25,3% učenika osmog i 24,1% učenika devetog razreda). Većina učenika ima odličan (32,5%) ili vrlo dobar školski uspeh (32,9%), nešto manje dobar uspeh (26,5%), a najmanje dovoljan (6,4%) i nedovoljan (1,6%) uspeh.

Postupak istraživanja. Istraživanje je realizovano 2016. godine u opštini Pljevlja, Crna Gora. Učenici tri osnovne škole su predavali razrednim starešinama anonimno popunjene upitnike, uz potpisan pristanak roditelja.

Statistička obrada podataka obuhvatala je deskriptivne statističke metode, Pirsonov hi kvadrat test, koeficijent kontigencije, analizu značajnosti razlika između procenata za zavisne uzorke i neparametrijski t-test. Realizovana je upotrebom statističkog programa SPSS 22.0.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Korišćenje interneta. U odnosu na korišćenje interneta, samo 2,9% učenika ne koristi internet, dok ostali (97,1%) koriste internet najčešće preko mobilnog

²⁹ Od ovih ajtema, dva su osnovna: „Doživeo/la sam vršnjačko nasilje u sajber-prostoru” i „Ponašao/la sam se nasilno u sajber-prostoru” („da-ne” odgovori), i po dva dodatna ajtema za svako pitanje ako je odgovor potvrđan, jedan koji se odnosi na sredstvo korišćeno za sajber-nasilje (višestruki odgovori), i drugi koji se odnosi na učestalost sajber-nasilja (odgovori na skali likertovog tipa).

³⁰ „Stanovništvo prema starosti, polu i tipu naselja po opštinama, kao i najčešća imena u Crnoj Gori”, Zavod za statistiku Crne Gore, Saopštenje br. 117, Podgorica, 6.9.2011. Dostupno preko: http://www.podgorica.me/sites/podgorica.me/files/multimedia/pages/files/2012/11/saopstenje_starost_4_09_2011_prevod.pdf (Pristupljeno 20.10.2016), str. 7.

telefona (62,3%) a ređe preko kompjutera, lap-topa ili tableta (34,8%). Od onih koji koriste internet, njih 49,4% je odgovorilo da dnevno provede na internetu 3 i više sati. Nisu se pokazale značajne razlike između polova (Pirsonov hi kvadrat test).

Žrtve i učinioci nasilja. Rezultati o prisutnosti iskustava nasilja i sajber-nasilja pokazuju da je 21,0% učenika izjavilo da su bili žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja, dok je 13,7% učenika izjavilo da su doživeli vršnjačko sajber-nasilje (Tabela 1). Kada je vršenje nasilja u pitanju, 5,5% učenika se izjasnilo kao izvršilac tradicionalnog vršnjačkog nasilja, a 12% kao izvršilac sajber-nasilja. 27,7% učenika je izjavilo da poznaju učenika/učenicu koji je doživeo vršnjačko sajber-nasilje. Dok je zbir razmatrana četiri tipa iskustava žrtve i nasilnika (da budu nasilnici tradicionalnog vršnjačkog nasilja, da budu njegove žrtve, da budu nasilnici vršnjačkog sajber-nasilja, da budu njegove žrtve) N=129, znatno manje učenika (N=77) je imalo barem jedno od ovih iskustava. Dalje analize pokazuju da je 41,6% njih imalo barem dva tipa navedenih iskustava, a njih 15,6% tri ili četiri od ovih iskustava. Više od četvrtine učenika (27,7%) su izjavili da poznaju učenika/cu koji/a je žrtva vršnjačkog sajber-nasilja.

Iako inspekcija dobijenih frekvencija pokazuje da su devojčice ređe od dečaka žrtve sajber-nasilja, a češće od dečaka izvršioci, što je u suprotnosti sa očekivanjima, analiza značajnosti je pokazala da ova razlika nije statistički značajna. Jedina značajna razlika između polova po posmatranim kategorijama se pokazala kod učinioca tradicionalnog vršnjačkog nasilja, koji su značajno češće bili dečaci nego devojčice (Pirsonov hi-kvadrat test=4,221, df=1, p=0,040).

Tabela 1. Iskustva učenika u pogledu tradicionalnog vršnjačkog nasilja i vršnjačkog sajber-nasilja ukupno i po polu

Iskustva vršnjačkog nasilja kod učenika/ca	Oba pola	Ženski pol*	Muški pol**
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	13,8% (34)	11,2% (14)	16,5% (20)
Izvršioci vršnjačkog sajber-nasilja	12,1% (30)	13,7% (17)	10,6% (13)
Žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja	21,0% (52)	23,0% (29)	18,9% (23)
Izvršioci tradicionalnog vršnjačkog nasilja*	5,2% (13)	2,4% (3)	8,2% (10)

Žrtve i/ili počinioci tradicionalnog i/ili sajber vršnjačkog nasilja	31,6% (77)	31,4% (31)	31,3% (39)
Poznaje učenika/cu žrtvu vršnjačkog sajber-nasilja	27,7% (69)	27,2% (34)	28,7% (35)
Ukupno % (N)	100,0% (N=244 do 248)	100,0% (N=124 do 126)	100,0% (N=121 do 123)

Sajber-nasilje je po izjavama i počinioca i žrtava najčešće realizovano manje od 4 puta. Međutim, kada se rezultati analiziraju po polovima, pokazuje se da devojčice imaju ovo iskustvo najčešće između 4 i 10 puta. Analiza značajnosti razlika po polovima (Tabela 2) pokazuje da su žrtve ženskog pola značajno češće doživele vršnjačko sajber-nasilje, od žrtava muškog pola (Pirsonov hi-kvadrat test=9,418, df=1, sig. 0,002).

Tabela 2. Učestalost vršnjačkog sajber-nasilja

Kategorije	Učestalost vršnjačkog sajber-nasilja*			
	Manje od 4 puta	Od 4 do 10 puta	Više od 10 puta	Ukupno žrtava % (N)
Počinioci vršnjačkog sajber-nasilja	71,9% (23)	21,9% (7)	6,3% (2)	100% (30)
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	66,7% (24)	33,3% (12)	0,0% (0)	100% (36)
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja ženskog pola	41,2% (7)	58,8% (10)	0,0% (0)	100% (17)
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja muškog pola	89,5% (17)	10,5% (2)	0,0% (0)	100% (19)

Komparacija rezultata iskustava vršnjačkog nasilja po razredima (Tabela 3) nije pokazala značajne razlike, mada se pokazala marginalna značajnost razlika kod počinioca vršnjačkog sajber-nasilja, kojih je bilo najmanje u 6. razredu (Hi kvadrat test = 6,333, df 3, =0,096). Ova se tendencija nije potvrdila u analizi značajnosti razlika prema uzrastu, koja nije pokazala značajne razlike ni u jednoj kategoriji.

Komparacija rezultata iskustava vršnjačkog nasilja po školskom uspehu nije pokazala značajne razlike.

Tabela 3. Iskustva učenika u pogledu tradicionalnog vršnjačkog nasilja i vršnjačkog sajber-nasilja po razredu

Iskustva vršnjačkog nasilja kod učenika/ca	6. razred % (N)	7. razred % (N)	8. razred % (N)	9. razred % (N)	Ukupno % (N)
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	23,5% (8)	26,5% (9)	26,5% (9)	23,5% (8)	100% (34)
Počinioci vršnjačkog sajber-nasilja*	6,7% (2)	33,3% (10)	30,0% (9)	30,0% (9)	100% (30)
Žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja	17,3% (9)	32,0% (17)	28,8% (15)	21,2% (11)	100% (52)
Počinioci tradicionalnog vršnjačkog nasilja	7,7% (1)	30,8% (4)	23,1% (3)	35,5% (5)	100% (13)
Poznaje učenika/cu žrtvu vršnjačkog sajber-nasilja	11 (15,9%)	27,5% (19)	31,9% (22)	24,6% (9)	100% (69)

Po proceni žrtava, izvršioci vršnjačkog sajber-nasilja nad njima su u većini slučajeva (51,4%, N=18) bili njihovi školski drugovi i drugarice, dok je njih 40,0% (N=14) doživelo nasilje od osoba koje ne poznaju iz škole, a samo 8,6% (N=3) od nepoznatih osoba (Hi-kvadrat test je značajan na nivou 0,05). Nisu se pokazale značajne razlike između polova.

Vršnjačko sajber-nasilje se po izjavama i žrtava i učinioca značajno češće realizuje preko društvenih mreža, nego preko mobilnog telefona ili i-mejla (Tabela 4). Nema značajnih razlika između polova.

Tabela 4. Sredstvo vršenja vršnjačkog sajber-nasilja

Iskustva vršnjačkog nasilja kod učenika/ca*	Slanjem sms poruke ili pozivom sa mobilnog telefona	I-mejлом	Društvene mreže	Drugi način	Suma
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	17,1% (6)	17,1% (6)	62,9% (22)	2,8% (1)	100,0% (35)
Počinitelj vršnjačkog sajber-nasilja	10,0% (3)	33,3% (10)	63,3% (19)	0,0% (0)	100,0% (30)

Analiza razlika između procenata žrtava vršnjačkog sajber-nasilja i tradicionalnog vršnjačkog nasilja pokazala je da žrtava sajber-nasilja ima značajno manje od žrtava tradicionalnog nasilja ($f_i=0,225$, $t=3,934$, $p<0,01$). Analiza po polovima je pokazala da je ova razlika značajna najviše zbog razlike kod devojčica u istom smislu ($f_i=0,225$, $t=4,433$, $p<0,01$), dok se kod dečaka nije pokazala značajna razlika.

Analiza razlika između procenata učinioca oba tipa nasilja nije pokazala značajne razlike između izvršilaca sajber i izvršilaca tradicionalnog nasilja ($f_i=0,225$, $t=1,6835$, $p>0,05$). Međutim, analiza po polovima pokazala je da su devojčice značajno češće izvršioci sajber-nasilja nego izvršioci tradicionalnog nasilja ($f_i=0,242$, $t=3,692$, $p<0,01$), dok se kod dečaka nije pokazala značajna razlika.

Analiza hi kvadrat testom pokazala je značajnu pozitivnu veza između aktera i žrtava i nasilnika i tradicionalnog vršnjačkog nasilja i vršnjačkog sajber-nasilja (Tabela 5). Interesantno da je najsnažnija veza između žrtava i počinioca tradicionalnog vršnjačkog nasilja ($C=0,450$), zatim između počinioca i žrtava sajber-nasilja ($C=0,401$), pa između počinioca obe vrste nasilja ($C=0,310$). Najslabija je veza između žrtava oba tipa nasilja, i od nje je izrazitija čak i povezanost između počinioca tradicionalnog i žrtava sajber-nasilja.

Tabela 5. Značajnost povezanosti između iskustava žrtve i učinioca u klasičnom i sajber prostoru na osnovu Pirsonovog hi kvadrat testa

Kategorije	Žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja	Počinioci tradicionalnog vršnjačkog nasilja	Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	Počinioci vršnjačkog sajber-nasilja
Žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja	N=52 (21,0% uzorka)			
Počinioci tradicionalnog vršnjačkog nasilja	N=11 (84,6%/21,2%)* Hi2=33,539 df=1 C**=0,450 p<0,001 (84,6%/21,2%)* Hi2=33,539	N=13 (5,2% uzorka)		
Žrtve vršnjačkog sajber-nasilja	N=15 (28,8%/44,1%) Hi2=12,497 df=1 C=0,220 p<0,001	N=8 (23,5%/61,5%) Hi2=26,238 df=1 C=0,310 p<0,001	N=34 (13,8% uzorka)	
Počinioci vršnjačkog sajber-nasilja	N=16 (53,3%/31,4%) Hi2=22,098 df=1 C=0,287 p<0,001	N=8 (61,5%/26,7%) Hi2=31,209 df=1 C=0,356 p<0,001	N=16 (55,2%/47,1%) Hi2=46,669 df=1 C=0,401 p<0,001	N=30 (12,1% uzorka)

* Prvi procenat u zagradi odnosi se na uzorak u redu, a drugi na uzorak u koloni. ** C=koeficijent kontingencije

DISKUSIJA

Dobijeni rezultati o rasprostranjenosti vršnjačkog sajber-nasilja pokazali su da je ono prisutno i izraženo u osnovnim školama u Pljevljima. Svako sedmo dete je potvrdno odgovorilo na pitanje „Doživio/la sam vršnjačko nasilje u sajber-prostoru“, svako osmo je dalo potvrdan odgovor na pitanje: „Ponašao/la sam se nasilno u sajber-prostoru“. Poređenje sa rezultatima drugih istraživanja pokazuje da rasprostranjenost vršnjačkog sajber-nasilja među adolescentima u drugim zemljama može biti i znatno veća. Istraživanja pokazuju izrazite razlike u rezultatima prevalencije viktimizacije vršnjačkog sajber-nasilja, koji se kreću, zavisno od metodologije istraživanja, od 4% do 72% uzorka, sa prosekom 20–40%.^{31,32} Tako rezultati anketnog istraživanja Hindudže i Pečina³³, sprovedenog na uzorku od 5.707 američkih učenika uzrasta 12–17 godina, pokazuju da je 17% učenika izjavilo da je doživelo neki oblik vršnjačkog sajber-nasilja u poslednjih 30 dana, dok je ukupno 34% učenika doživelo vršnjačko sajber-nasilje u nekom ranijem periodu.³⁴ Naši nalazi nisu pokazali značajne razlike između razreda ali se pokazala marginalna značajnost razlika kod počinitelaca vršnjačkog sajber-nasilja, kojih je bilo najmanje u 6. razredu. Druga istraživanja pokazuju kontradiktorne nalaze. Dok su Viliams i Guera (William & Guera, 2007)³⁵ na uzorku od 3.339 američkih učenika 5, 8. i 11. razreda dobili znatno povećanje procenta izvršioca i tradicionalnog i internet nasilja u 8. razredu u odnosu na 5. razred, koje se zadržalo i u 11. razredu, istraživanje Frisena i saradnika³⁶ pokazuje da je sajber viktimizacija češća kod nižih nego kod viših razreda osnovne škole.

³¹ Charisse L Nixon, “Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health“, *Adolesc Health Med Ther*, 2014, No. 5, pp. 143–158.

³² Brett Holfeld and Bonnie J. Leadbeater, “The Nature and Frequency of Cyber Bullying Behaviors and Victimization Experiences in Young Canadian Children“, 2014, *Canadian Journal of School Psychology*, 2014, pp. 1–20.

³³ Justin Patchin, “2016 Cyberbullying data“, Cyberbullying Research Center; Available from: <http://cyberbullying.org/2016-cyberbullying-data> (Accessed 01.10.2016), p. 1.

³⁴ Sameer Hinduja and Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 254.

³⁵ Kirk R. Williams and Nancy G. Guera, “Prevalence and predictors of Internet bullying“, *Journal of Adolescent Health*, 2007, Vol. 41, No. 6, pp. S14–S21.

³⁶ A. Frisen (2014), prema Brett Holfeld and Bonnie J. Leadbeater, “The Nature and Frequency of Cyber Bullying Behaviors and Victimization Experiences in Young Canadian Children“, *Canadian Journal of School Psychology*, 2014, pp. 1–20.

Naše istraživanje nije pokazalo značajne razlike između broja dečaka i devojčica koje su žrtve sajber-nasilja, ali se pokazalo da devojčice koje su žrtve ova iskustva imaju značajno češće od dečaka. Rezultati su u skladu sa navedenim istraživanjem Hindudže i Pečina, gde su devojčice značajno češće bile sajber žrtve (36,7% prema 30,5%)³⁷.

Podatak da je svaki peti učenik izjavio da je doživeo (tradicionalno) vršnjačko nasilje u školi ukazuje na značajnu rasprostranjenost tradicionalnog vršnjačkog nasilja u osnovnim školama u Pljevljima. Rezultat da ima značajno više žrtava tradicionalnog nego sajber-nasilja u vršnjačkim odnosima sugerije da sajber-nasilje još uvek nije uzelo maha u opštini Pljevlja. Ipak, tradicionalno vršnjačko nasilje je tako definisano da uključuje i blaža ponašanja (npr. zadirkivanje), te je potrebno dalje istraživanje da bi se došlo do preciznijih podataka o tipu agresije koju učenici trpe u okviru ovoga.

Podatak da žrtva vršnjačkog sajber-nasilja najčešće (u 51,4% slučajeva) poznaje nasilnika iz škole, iako se vršnjačko sajber-nasilje najčešće događa izvan školskog prostora, sugerije da je sajber-nasilje često produžetak tradicionalnog vršnjačkog nasilja. Značaj škole za nastanak vršnjačkog nasilja potvrđena je u mnogim istraživanjima. Tako su u pomenutom istraživanju Viliams i Guera³⁸ pokazali značajnu povezanost i tradicionalnog (verbalnog i fizičkog) vršnjačkog nasilja i internet nasilja sa negativnom školskom klimom.

Sa druge strane, podatak koji smo dobili da skoro polovina žrtava sajber-nasilja ne poznaje nasilnika iz škole ukazuje da sajber-nasilje isuviše često prelazi školske granice te da deca postaju žrtve i onda kada su kod kuće, kako pokazuju i druga istraživanja.^{39,40}

Nalaz našeg istraživanja da je u 62,9% slučajeva najčešće sredstvo preko koga se vršnjačko sajber-nasilje ostvaruje društvene mreže u skladu je sa nalazima drugih istraživanja. Tako su Roberts i Samani (Roberts, Samani)⁴¹ u

³⁷ Justin Patchin, "2016 Cyberbullying data", Cyberbullying Research Center; Available from: <http://cyberbullying.org/2016-cyberbullying-data> (Accessed 01.10.2016), p. 1.

³⁸ Kirk R. Williams and Nancy G. Guera, "Prevalence and predictors of Internet bullying", *Journal of adolescent health*, 2007, Vol. 41, No. 6, pp. S14–S21.

³⁹ Mishele L. Ybarra and Kimberly J. Mitchell, "Online aggressor/targets, aggressors and targets: a comparison of associated youth characteristics", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2006, Vol. 45, No. 7, pp. 1308–1316.

⁴⁰ Juliana Raskauskas and Ann D. Stoltz, "Involving in traditional and online bullying among adolescents", *Developmental Psychology*, 2007, Vol. 43, No. 3, pp. 565–575.

⁴¹ Luke Roberts and Raj Samani, *Digital deception: The online behavior of teens*. McAfee: An IntelCompany, 2013, p. 8; Available from: <https://www.internetmatters>.

istraživanju 10.612 ispitanika iz Velike Britanije, uzrasta 12 do 17 godina, našli da je 84% sajber-nasilja bilo realizovano na društvenoj mreži Fejsbuk.

Iako se pokazalo da ima značajno više izvršilaca sajber-nasilja nego izvršilaca tradicionalnog nasilja, značajno više devojčica je izjavilo da su izvršioci sajber nego tradicionalnog nasilja. Kako su učinioci tradicionalnog vršnjačkog nasilja značajno češće bili dečaci nego devojčice, ovo povećanje učešća devojčica dovelo je do izjednačavanja polova u izvršenju sajber-nasilja. Sličan rezultat se dobija i u drugim istraživanjima.⁴² Ovaj nalaz tumačimo, sa jedne strane, dezinhibitornim efektom anonimnosti i nedostatka kontakta licem u lice na izvršioce sajber-nasilja, koji deluje više na devojčice nego na dečake, zbog većeg socijalnog pritiska na devojčice da ne iskazuju agresiju. Sa druge strane, sajber-nasilje podrazumeva relaciju agresiju, po kojoj su devojčice izjednačene sa dečacima.⁴³

Pokazuje se da su sva iskustva u domenu vršnjačkog nasilja (žrtve ili počinioce, sajber ili tradicionalnog vršnjačkog nasilja) međusobno značajno povezana, kao i da je skoro jedna trećina dece (31,6%) imalo barem jedno od ovih iskustava. Dobijena značajna povezanost između svih posmatranih iskustava vršnjačkog nasilja – iskustva žrtve i iskustva počinioce, u okviru sajber i u okviru tradicionalnog vršnjačkog nasilja, potvrđena je u brojnim istraživanjima. U Belgiji Vandeboš i Van Kleemput (Vandebosch, Van Cleemput)⁴⁴ na uzorku od 2.052 belgijska učenika dobili su rezultate prema kojima su sajber nasilnici značajno verovatnije od opšte populacije i tradicionalni nasilnici, ali i sajber žrtve, dok su sajber žrtve značajno verovatnije i žrtve tradicionalnog nasilja. U SAD, Viliams i Guera (Williams i Guera)⁴⁵ ukazuju na veću korelaciju između internet i verbalnog nasilja od $r=0,87$, u odnosu na i dalje visoku, ali manji izraženu korelaciju od 0,66 između fizičkog i internet nasilja. U pomenutom međunarodnom istraživanju učenika iz 6 evropskih zemalja klaster analiza je pokazala da se u prostoru sajber-nasilja uopšte ne izdvaja klaster

org/wp-content/uploads/2015/12/mcafee_digital-deception_the-online-behaviour-of-teens.pdf (Accessed 01.10.2016).

⁴² Kirk R. Williams, Nancy G. Guera, "Prevalence and predictors of Internet bullying", *Journal of adolescent Health*, 2007, Vol, 41, No. 6, pp. S14–S21.

⁴³ Nicki R. Crick, Maureen A. Bigbee and Cynthia Howes, Gender differences in children's normative beliefs about aggression: how do I hurt thee? Let mi count the ways. *Child Development*, 1996, Vol. 76, pp. 1003–1014.

⁴⁴ Heidi Vandebosch and Katrien Van Cleemput, "Cyberbullying among youngsters: Profiles of bullies and victims", *New Media & Society*, 2009, Vol. 11, No. 8, pp. 1349–1371.

⁴⁵ Kirk R. Williams, Nancy G. Guera, "Prevalence and predictors of Internet bullying", *Journal of adolescent Health*, 2007, Vol, 41, No. 6, pp. S14–S21.

samo počinioca i samo žrtava, već da se pokazuju tri klastera: neuključeni u nasilje, nasilnici/žrtve, i nasilnici sa umerenom viktimizacijom.⁴⁶ Autori ovaj rezultat tumače dezinhbitornim efektom anonimnosti i nedostatka kontakta licem u lice na žrtve, koji slobodnije mogu da „vrata udarac“, nego u stvarnom životu gde se suočavaju sa većom društvenom i/ili fizičkom moći nasilnika. U našem istraživanju najveća povezanost dobijena je između žrtava i učinioca istog tipa nasilja, koja je bila sličnog intenziteta ($C=0,45$ za tradicionalno i $C=0,401$ za sajber-nasilje).

Podaci su dobijeni na stratifikovanom uzorku učenika viših razreda osnovnih škola u opštini Pljevlja koji je blizu reprezentativnom, te se može smatrati da dobro opisuje posmatrane fenomene u ovoj sredini. Kako se radi o sredini koja dobro predstavlja severni region Crne Gore, možemo smatrati da se rezultati mogu generalizovati i na šire područje. Ipak, za pouzdaniju generalizaciju dobijenih rezultata potrebno je sprovesti istraživanje i u drugim sredinama.

ZAKLJUČAK

Rezultati su potvrdili da je vršnjačko sajber-nasilje značajno prisutno među učenicima osnovnih škola u Pljevljima, i da u uslovima digitalizovanog detinjstva i adolescencije predstavlja problem koji se ne sme ignorisati ni u manjim gradovima. Ono se najčešće ostvaruje posredstvom društvenih mreža, podjednako je prisutno u svim višim razredima i na svim nivoima školskog uspeha. Njega ima ipak manje, nego tradicionalnog nasilja. Kako se najveći broj aktera sajber-nasilja poznaje iz škole, faktori iz školskog konteksta utiču na nastanak, ali i na smanjenje sajber-nasilja. Devojčice su i u ovoj vrsti nasilja žrtve češće od dečaka, ali se po izvršenju nasilja izjednačuju sa dečacima. Preklapanja iskustava aktera vršnjačkog sajber i tradicionalnog nasilja predstavlja kompleksan problem, koji zahteva dodatnu pažnju istraživača, nastavnika i roditelja. Ova saznanja predstavljaju važan prvi korak ka sagledavanju fenomena vršnjačkog sajber-nasilja u regionu.

Prezentovano istraživanje otvara dalja istraživačka pitanja, od kojih su neka od najinteresantnijih – na koji način se vršnjačko sajber-nasilje replikuje i koji faktori utiču na njegovo smanjenje.

⁴⁶ Anja Schultze-Krumbholz, Kristin Göbel, Herbert Scheithauer, Antonella Brighi, Annalisa Guarinic, Haralambos Tsorbatzoudis, Vassilis Barkoukis, Jacek Pyżalski, Piotr Plichta, Rosario Del Reg, José A. Casas, Fran Thompson and Peter K. Smith, "A Comparison of Classification Approaches for Cyberbullying and Traditional Bullying Using Data From Six European Countries", *Journal of School Violence*, 2015, Vol. 14, No 1, pp. 47–65.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Boyd, Danah and Marwick, Alice, "Social Privacy in network public", 2011; Available from: <http://www.danah.org/papers/2011/SocialPrivacyPLSC-Draft.pdf>, (Accessed 20.10.2016), p. 29.
- [2] Campell, Marylin A. (2005), Li, Quing (2007), Raskauskas, Juliana and Stoltz, Ann D. (2007), prema Feldman, Marisa Alexis, *Cyberbullying in high-school: Associated Individual and Contextual Factors of Involvement*, Scholar Commons: Graduate Theses and Dissertations University of South Florida, 2011, p. 116; Available from: <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4294&context=etd>, (Accessed 25.10.2016.), p. 20.
- [3] Crick, Nicki R., The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development*, 1996, Vol. 67, pp. 2317–2327.
- [4] Crick, Nicki R., Bigbee, Maureen A. and Howes, Cynthia, Gender differences in children's normative beliefs about aggression: how do I hurt thee? Let mi count the ways. *Child Development*, 1996, Vol. 76, pp. 1003–1014.
- [5] Holfeld, Brett and Leadbeater, Bonnie J., "The Nature and Frequency of Cyber Bullying Behaviors and Victimization Experiences in Young Canadian Children", 2014, *Canadian Journal of School Psychology*, 2014, p. 1–20.
- [6] Hinduja, Sameer and Patchin, Justin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousnd Oaks, 2009, pp. 254.
- [7] Hrnčić, Jasna, *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi, ishodi*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009, Beograd, str. 203.
- [8] Li, Quing, "Cyberbullying in schools: a research of gender differences", *School Psychology International*, 2006, Vol. 27, No. 2, pp. 157–170; Mary Madden, Amanda Lenhart, Sandra Cortesi, Urs Gasser, Maeve Duggan, Aaron Smith And Meredith Beaton, "Teens, social media, and privacy", Pew Research Center, 2013; Available from: <http://www.pewinternet.org/2013/05/21/teens-social-media-and-privacy/>, (Accessed 20.10.2016).
- [9] Nansel, Tonja R, Overpeck, Mary, Pilla, Ramani S, "Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychological adjustment", *J. Am. Med. Assoc.*, 2001, Apr 25, 285, No. 16, pp. 2094–2100.
- [10] Nixon, Charisse L, "Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health", *Adolesc Health Med Ther*, 2014, No. 5, pp. 143–158.
- [11] Olweus, Dan, *Bullying at school: What we know and what we can do?*, Blackwell Publishing, Malden, Massachusetts, 1993, p. 140.
- [12] Olweus, Dan, "School Bullying: Development and SomemImportant Challenges", *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2013, No. 9, pp. 751–80.
- [13] Patchin, Justin, "2016 Cyberbullying data", Cyberbullying Research Center; Available from: <http://cyberbullying.org/2016-cyberbullying-data> (Accessed 01.10.2016), p. 1.

- [14] Popović-Čitić, Branislava, „Vršnjačko nasilje u sajber prostoru“, *Temida*, 2009, Vol. 12, br. 3, str. 43–63.
- [15] Raskauskas, Juliana and Stoltz, Ann D., “Involving in traditional and online bullying among adolescents“ *Developmental Psychology*, 2007, Vol. 43, No. 3, pp. 565–575.
- [16] Roberts, Luke, Samani, Raj, *Digital deception: The online behavior of teens*. McAfee: An IntelCompany. 2013, p. 8; Available from: https://www.internetmatters.org/wp-content/uploads/2015/12/mcafee_digital-deception_the-online-behaviour-of-teens.pdf (Accessed 01.10.2016).
- [17] Roland, Erling (1989), prema: Sameer Hinduja, Justin Patchin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 12.
- [18] Schultze-Krumholz, Anja, Göbel, Kristin, Scheithauer, Herbert, Brighi, Antonella, Guarinic, Annalisa, Tsorbatzoudis, Haralambos, Barkoukis, Vassilis, Pyżalski, Jacek, Plichta, Piotr, Del Reg, Rosario, Casas, José A., Thompson, Fran and Smith, Peter K., “A Comparison of Classification Approaches for Cyberbullying and Traditional Bullying Using Data From Six European Countries”, *Journal of School Violence*, 2015, Vol. 14, No. 1, pp. 47–65.
- [19] Stevković, Ljiljana, „Društvene mreže kao faktor maloletničke delinkvencije“ u: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji*. IGP Prometej, Beograd, 2016, str. 235–240.
- [20] Stevković, Ljiljana i Nikolić-Ristanović, Vesna „Viktimizacija i delinkvencija“ u: Vesna Nikolić-Ristanović (ur.), *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji*. IGP Prometej, Beograd, 2016, str. 249–305.
- [21] Vandebosch, Heidi and Van Cleemput, Katrien, “Cyberbullying among youngsters: Profiles of bullies and victims“, *New Media & Society*, 2009, Vol. 11, No. 8, pp. 1349–1371; Hinduja, Sameer, Patchin, Justin, *Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*, Corwin press, Thousand Oaks, 2009, p. 254.
- [22] Williams, Kirk R. and Guera, Nancy G., “Prevalence and predictors of Internet bullying“, *Journal of Adolescent Health*, 2007, Vol. 41, No. 6, pp. S14–S21.
- [23] Ybarra, Mishele L. and Mitchell, Kimberly J., “Online aggressor/targets, aggressors and targets: a comparison of associated youth characteristics, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2006, Vol. 45, No. 7, pp. 1308–1316.
- [24] „Stanovništvo prema starosti, polu i tipu naselja po opštinama, kao i najčešća imena u Crnoj Gori“, Zavod za statistiku Crne Gore, Saopštenje br. 117, Podgorica, 6.9.2011. Dostupno preko: http://www.podgorica.me/sites/podgorica.me/files/multimedia/pages/files/2012/11/saopstenje_starost_4_09_2011_prevod.pdf, (Pristupljeno 20.10.2016), str. 16.

Jasna Hrnčić
Nina Lončar

CYBERBULLYING AMONG THE MIDDLE SCHOOL STUDENTS IN MONTENEGRO

Abstract

Cyberbullying is a new type of bullying. It emerged due to the fast development and accessibility of information and communications technology (ICT). The current study was conducted with the objective of analyzing prevalence and nature of cyberbullying among middle school students in Pljevlja, and its relation to traditional bullying. The respondents to the questionnaire were 249 students from three middle schools. The results show that 13.7% were victims of cyberbullying, 12.1% were cyberbullies, while 27.7% reported they knew other student being cyberbullied. There are significantly less victims of cyber bullying than of traditional bullying. The most frequent tool used for cyberbullying are social media. The current study also shows that 51.4% of cyberbullies were schoolmates, and girls were more likely to be victims of cyberbullying. Strong positive relation is found between bullies and victims of traditional bullying and cyberbullying. The results are discussed taking into account previous studies.

Key words:

cyberbullying, traditional bullying, social media, school.

Наталья З. Бросова*

*Белгородский государственный национальный
исследовательский университет
Социально-теологический факультет
Белгород, Россия*

Актуальность прошлого: Монолог Фихте о достоинстве человека и ученого в контексте современной эпохи¹

Аннотация

В последнее десятилетие 18 века, в эпоху радикальных европейских перемен, Фихте заново переосмысливает проблему сущности человека, связывая этот вопрос с развитием культуры и утверждая его ключевое значение для философии, науки, государственного развития. Почти вслед за Кантом Фихте говорит о достоинстве человека, которое заключается в способности «пользоваться собственным умом», но, в отличие от Канта, особенно подчеркивает роль свободы, как условия этой способности, гуманитарного знания, как истинной формы ее выражения, и деятельности как истинной цели разумного человеческого бытия. Отсюда следует важный – пусть перфекционистский – тезис Фихте: предельное назначение человека – быть ученым, а предельное назначение ученого – познавать человека в его свободной деятельности. Современные дискуссии по вопросам свободы, стандартов образова-

* n.brosova@yandex.ru

¹ Материал подготовлен при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 14-03-00068а «Проблема диалога в философии, культуре и политике: вызовы 21 века»)

ния, соотношения политико-правовых и моральных норм свидетельствуют о чрезвычайной актуальности идей Фихте.

Ключевые слова:

культура, наука, гуманитарное знание, свобода, государство, деятельность

Философия, заметил Гегель, есть дух своей эпохи, и, справедливо продолжить, каждый крупный мыслитель есть феномен, выражение своего времени. Это особенно верно относительно Иоганна Готлиба Фихте, оригинального философа, одного из активнейших реформаторов системы университетского образования, яркого общественно-политического деятеля. Также, как его старший современник И. Кант подвел итог эпохе Просвещения, а его младший современник Г. В. Ф. Гегель предопределил важнейшие мыслительные стратегии 19 века, Фихте представил своими концептуальными поисками переходный период радикальных европейских перемен.

Глубокое замечание Гегеля обнаруживает еще один важный герменевтический аспект: каждый исторический период ведет самостоятельный диалог с единой духовной традицией, вычитывая из нее свое Собственное, востребуемое на данный момент, с соответствующими акцентами. Это подтверждает судьба идейного наследия Фихте. Еще в начале 20 века известный русский философ Иван Лапшин указал, что Фихте никогда не пользовался как мыслитель широкой популярностью; вместе с тем достойна внимания специфическая коллизия с опосредованным влиянием его идей. «Если сравнить литературу о Фихте с литературой о Шопенгауэре или Гербарте, то получится контраст тем более поразительный, что оба упомянутые нами мыслителя были слушателями Фихте и обязаны ему весьма многим, особенно Шопенгауэр. Популярность Гербарта основана главным образом на его педагогических сочинениях, а колоссальный успех Шопенгауэра зависел частью от художественного мастерства его стиля, частью от пикантной приправы пессимизма. Между тем значение Фихте не только в прошлом, но и для современной нам эпохи весьма велико. В теории познания великая заслуга Фихте заключается в провозглашении неотделимости субъекта и объекта друг от друга и в указании на то, что последовательное развитие критического идеализма должно привести к критическому солипсизму. < > В области практической философии чрезвычайно важна связь, установленная Фихте между этикой и социализмом: он первый понял и доказал, что экономический вопрос тесно связан с этическим...».² Русский

² Иван Иванович Лапшин, „Фихте” в *Энциклопедия Брокгауза и Ефрона*, Т. XXXVI, стр. 49–59. [Электронный ресурс]. URL: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924189#?page=56>

ученый и философ Борис Вышеславцев, близко знакомый с Лапшиным, также, как и он, исходивший из приоритета религиозно-христианского мировоззрения, исследовал специфику трансцендентального идеализма Фихте, прослеживая логику его трактовки Абсолютного. По убеждению Вышеславцева, сильнейшая сторона учения Фихте состоит в обосновании взаимосвязи интуиции и рационализма; это позволяет утверждать, что абсолютное не дается в понятиях, а иррациональная, идущая из интуиции, динамика духа свидетельствует о принципиальном несовершенстве общепринятой парадигмы нормативной этики и необходимости создания интуитивистского этического учения.³ Однако, признавая своеобразие фихтевского рассмотрения свободы, выводящей в горизонт Абсолютного, Вышеславцев не обнаруживал в этом изложении необходимого, как он считал, христианско-мистического слагаемого, сакральной интенциональности, движения к Богу. А без этого ориентира размывается смысл и этики, и метафизики.

Современник приведенных авторов Борис Яковенко, в противоположность им, высказывал предпочтительный научный интерес к европейской философской традиции и не скрывал своей интеллектуальной расположенности к личности Фихте и его учению. Яковенко подчеркивал чрезвычайную роль философа в «борьбе за совершенное развитие и установление основной идеи немецкого идеализма», настаивая, прежде всего, на тесной связи вроде бы отвлеченных умозрительных экспликаций с реальной жизнью. «Ни один другой мыслитель не обнаруживает такого исключительного напряжения ума и воли в искании и домогательстве, никто не исчерпывается до такой степени в жадном стремлении достичь систематически абсолютного познания, ни у кого теоретическая мысль и практическое действие не достигают в процессе решения одной задачи такого бесповоротного взаимопроникновения».⁴ Именно у Яковенко отмечены проблемно-тематические аспекты воззрений Фихте, которые лишь в последующем обнаружат особую философскую, общественно-политическую и культурную значимость: свобода, трактуемая как борьба, наука и образование как *modus vivendi* человека, национальность и язык как важнейшие факторы социальной идентичности. Немаловажно, что наравне с подробным рассмотрением теоретических вопросов, автор высоко оценивал особенности характера самого философа — его исключительную цельность, интеллектуальную честность,

³ Борис Петрович Вышеславцев, *Этика Фихте: основы права и нравственности в системе трансцендентальной философии*, Печатня А. Снегиревой, Москва, 1914. – XIX, стр. 437.

⁴ Борис Валентинович Яковенко, *Жизнь и философия Иоганна Готлиба Фихте*. – СПб.: Наука, 2004, стр. 168–169.

соединенные с активной жизненной позицией⁵: «...в своей личной и общественной жизни Фихте был как бы символом борьбы за свободу, осуществлявшуюся для него в свободной борьбе. < > Утвердившись на открытом им для себя смысле жизни и мира, он тотчас же выступил как его пророк — одновременно и с отвлеченно-философским трактованием сущности жизни перед студентами-философами, и с полярно-жизненным ее трактованием перед широкой публикой. < > И когда наступает година национального бедствия...Фихте...обращается к нации и призывает напрячь все силы, внутренне переродиться в борцов, в носителей личности и отвоевать себе политически и внутренне-общественно утраченную было национальную свободу. Великий философ становится, таким образом, национальным героем и тем превращает в подлинную жизнь свои «отвлеченно-философские» спекуляции».⁶

К концу 20 века прижизненная известность Фихте, последующее распространение его идей, их смысловые моменты видятся несколько под другим углом. Пиама Гайденко, российский философ, историк философии, историк науки, описывает близкое знакомство и тесные научные контакты Фихте со знаковыми культурными фигурами своего времени: И. Гете, Ф. Шлегелем, Фр. Якоби, В.фон Гумбольдтом, Г.В.Ф. Гегелем, Й. Шеллингом и др. Все это духовное пространство живо откликалось на интуиции Фихте; причем, в контексте истории идей равное значение получают даже противоположные оценки его воззрений. Например, первоначальное принятие Шеллингом некоторых фихтевских положений относительно свободной деятельности самосознания изменилось впоследствии на их критический пересмотр, в ходе которого наметились отдельные концептуальные моменты позднейшей шеллинговской философии откровения.

Опыт 20 века выявляет новые ракурсы наследия Фихте, производя перемещения прежних акцентов. Метафизические нюансы трансцен-

⁵ Прежде всего, Яковенко откликался на выраженный акцент бурно развивавшейся в начале 20 в. психологической науки, почти теоретическую моду на синтетическое изложение мировоззрения, психологии и биографии ученых. С другой стороны, здесь невозможно не увидеть изначальный феномен Сократа, который поставил вопрос о единстве философии и жизни — и решил этот вопрос на собственном примере. В течение всего 20 века эта проблема вновь и вновь оказывалась в центре общественного внимания через проблематизацию соотношений морали и поведения, теории и практики, идеологии и действительности. Она сохраняет свою актуальность для 21 века в почти вечном, библейском вопросе о возможности единства слова и дела — в жизни, науке, политике.

⁶ Борис Валентинович Яковенко, *Жизнь и философия Иоганна Готлиба Фихте*. — Спб.: Наука, 2004, стр. 180–181.

дентального идеализма сохраняют безусловную значимость для теоретической философии, но теперь на передний план выступают вопросы смысложизненного и социокультурного характера, подводящие к переосмыслению феномена человека. И здесь интуиции Фихте демонстрируют чрезвычайную актуальность.

Характеризуя в целом творчество мыслителя, П. Гайденко подчеркивает особенность его антропологического проекта, который исходит из активистской диалектики самосознания и фокусируется в феноменологии свободы. «Акт полагания самосознания, по Фихте, есть как бы второе рождение человека: благодаря ему он рождается как философ. В отличие от первого рождения, не зависящего от его воли, происходящего в силу природной необходимости, это второе рождение целиком зависит от самого человека, есть акт его свободы. Родиться для философии и родиться для свободы — это, по Фихте, одно и то же. И сделать это за индивида не может никто, кроме него самого. Свободу нельзя получить от другого — ее можно обрести только собственным усилием. Фихте, таким образом, понимает свободу не как изменение внешних обстоятельств, но как перерождение внутреннего существа человека, которое есть результат его собственного внутреннего деяния...».⁷ П. Гайденко напоминает об экзистенциальной проблематике, проходящей красной нитью через общественно-научный дискурс всего 20-го века. В результате первой мировой войны потребовали нового осмысления фундаментальные вопросы – что есть человек, что есть свобода, всегда ли нужна современному человеку мораль? После 1945 года обозначились полярно противоположные позиции уже относительно науки и техники, прогресса, гуманизма в целом, поскольку их инициировала остающаяся открытой проблема человека. Известное положение Ж.-П. Сартра о «неантизации» как процедуре достижения подлинности личного бытия отталкивалось, разумеется, от современных реалий; но в ретроспективе этого тезиса, несомненно, обозначается христианская духовная максима, выраженная в 13 веке Майстером Экхартом: «Чтобы стать тем, кем ты должен стать, ты должен перестать быть тем, кто ты есть», и переформулированная Фихте с учетом уже его исторической ситуации радикальных европейских перемен как требование свободного выбора собственных перспектив и логической невозможности такой свободы. «Я хочу быть свободным – это, как показано, означает: я хочу сам сделать себя тем, чем я буду. Я должен – здесь заключается то наиболее неприятное, а с первого взгляда, совершенно нелепое, что вытекает из этого понятия – я должен, в известном смысле, уже заранее быть тем, чем я сделаюсь, чтобы иметь, таким

⁷ Пиама Павловна Гайденко, *Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века*, М.: Республика, 1997, стр. 211.

образом, возможность сделаться таким...».⁸ Апория человеческой свободы – вместе с апорией рационализированной государственно-экономической самодостаточности, над которой размышлял Фихте в труде «Замкнутое торговое государство», – переместились как фундаментальные общественно-политические проблемы в 21 век.

Действительно, многие прозрения Фихте сохраняют и через двести лет свое креативное значение: концептуальное положение субъект-объектного единства, специфическая теория познания, опирающаяся на практически-деятельностное отношение к предмету, оригинальный проект феноменологии. Своеобразным фокусом философско-мировоззренческого горизонта Фихте на сегодняшний день явно артикулируется тема человека, которая прямо или опосредованно определяет разные направления его теоретических разработок. Ученый переосмысливал проблему сущности человека, связывая ее, как и Кант, с развитием культуры и утверждая ключевое значение данной взаимосвязи для философии, науки, государственного развития. Принципиально важно, что он говорил при этом о «достоинстве» [Würde]⁹ человека, вводя в традиционный контекст аксиологическую составляющую, о необходимости которой сегодня дискутируют философы, политологи, культурологи, юристы и др. Не менее важно и особенно актуально, что достоинство человека и развитие культуры Фихте соотносил с системой образования, точнее, с высшим образованием, реформированным университетом. Также знаменитые фихтевские «Речи к немецкой нации», вызванные историческим моментом, оказываются обращены — со всеми проблемными акцентами — к ситуации 21 века, к современным государствам и нациям, которые стремятся найти свою идентичность в новых, чрезвычайно сложных, противоречивых условиях.

Основополагающие концептуальные моменты этого проблематического горизонта мыслитель сформулировал еще в 1794 г. в работе «О достоинстве человека», ставшей приложением к циклу лекций «О назначении ученого» [Über die Bestimmung des Gelehrten]. Стоит отметить дан-

⁸ Иоганн Готлиб Фихте, *Назначение человека* / Фихте И.Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 95.

⁹ «Достоинство», по Фихте, оказывается комплементарно «праву» [Rechte], что для начала 19 в. звучало утверждением равноценности этического и юридического измерений (см. например, понимание «общечеловеческого достоинства» у И. Канта, особенно в связи с истолкованием достоинства как основы акта воления и, отсюда, признанием Другого в качестве субъекта законодательствующей воли). Однако фихтевское рассмотрение неразрывно связывает достоинство со свободой и романтизирующим пафосом, переключаясь с мотивами Ренессанса: см. известную «Речь о достоинстве человека» (1486) Дж. Пико дела Мирандола.

ную последовательность: именно исходная тема образованного, ученого человека выводит Фихте на вопрос человеческого достоинства. В дальнейшем обозначенные моменты могли варьироваться, но неизменным оставалось главное — ключевая роль самосознающего и принимающего решения «Я», то есть, разумной и действующей личности, то есть, ученого человека как ученого: «Впервые через Я входят порядок и гармония в мертвую бесформенную массу. Единственно через человека распространяется господство правил вокруг него до границ его наблюдения, и насколько он продвигает дальше это последнее, тем самым продвигаются дальше порядок и гармония. ... одновременно с продвигающейся вперед культурой человека будет двигаться и культура вселенной. < > Таков человек, если мы рассматриваем его только как наблюдающий ум; что же он есть, если мы мыслим его как практически-деятельную способность? Он *вкладывает* не только *необходимый* порядок в вещи, он дает им также и тот, который он *произвольно* выбрал...».¹⁰

Порядок, Гармония, Культура произрастают, по Фихте, из свободного Я, они фундированы свободой. Почти вслед за Кантом Фихте говорит о достоинстве человека, которое заключается в способности распоряжаться своим умом и мнением. Но, в отличие от Канта, Фихте описывает своеобразный, сложный синтез презумпций достоинства, связанных со свободой. Истинной формой ее выражения выступает гуманитарное знание, которое подчеркивается Фихте в специальной особенности, отличии от естественнонаучного знания — доминирующего и фактически представляющего науку как таковую. Принято представлять природу как материальное естество; это, по Фихте, можно признать лишь для пространства вне и без человека. Бытие человека подразумевает иную природу, где присутствует измерение абсолютного: «Возможен только один мир, абсолютно хороший. Все, что совершается в этом мире, служит к улучшению и развитию человека, а через это и к осуществлению его земной цели. Именно этот высший мировой план есть то, что мы называем природой, когда говорим: природа ведет человека через нужду к прилежанию, через зло всеобщего беспорядка к правовому устройству, через бедствия непрерывных войн к окончательному вечному миру. Эта высшая природа — только твоя воля, бесконечный, только твое предвидение...».¹¹ И далее: «Человек не есть порождение чувственного мира, и конечная цель его бытия не может быть в нем достигнута. Его назначение

¹⁰ Иоганн Готтлиб Фихте, *О достоинстве человека* / Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах, Т. 1. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 437–438.

¹¹ Иоганн Готтлиб Фихте, *Назначение человека* / Фихте И.Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 211.

выходит за пределы времени и пространства и вообще всего чувственного». ¹² Подступиться к человеку можно через сферу гуманитарного. ¹³

Итак, истинной целью разумного человеческого бытия оказывается действие, деятельность, практика, которая трактуется философом тоже почти в кантовском смысле: практическая деятельность есть нравственный квазирелигиозный выбор и поступок в пространстве разнообразных человеческих связей. Разумность задана человеку, но не дана гарантированно и определенно; ее культивирование и историческое развитие находятся в компетенции высшей школы, университета. Отсюда разворачиваются размышления Фихте о достоинстве человека и ученого, создаваемые в конкретно-историческую эпоху, но предназначенные будущему, возможно, отдаленному на «мириад лет», по выражению самого мыслителя. Из многих глубоких фихтевских интуиций стоит отметить как чрезвычайно злободневные – идеи реформированного университета и национальной идентичности. Обе проблемы являлись своего рода болевыми точками немецкого культурного пространства начала 19 века, они же оказываются таковыми для многих стран и народов в начале 21 века.

Фихтевский проект обновления университета, отталкивающийся от концепта «воспитания», *Erziehung*, во многом перекликался с гумбольдтовским проектом, в основе которого лежало понятие «образования», *Bildung*. Вместе с тем, между ними обнаруживается важное различие. В. фон Гумбольдт подчеркивал два основных принципа университетского бытия, то есть, бытия ученого/исследователя: свободное занятие наукой, *Forschung*, и одиночество, *Einsamkeit*. Специфику научных занятий здесь подсказывает смысловой горизонт глагола *forschen*, который говорит об активном взаимодействии, прямом проникновении в пространство изучаемого объекта, систематическом оперировании с ним — в отличие от, скажем, традиционного спекулятивного знания, *speculatio*, или эмпирически-описательного подхода. За утверждением же одиночества как необходимого фактора научно-образовательной стратегии не сразу опознается уже упомянутый девиз Канта о самостоя-

¹² Иоганн Готлиб Фихте, *Назначение человека* / Фихте И.Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 212.

¹³ Определение Фихте возможностей и пределов различных форматов знания восходит не только непосредственно к Канту; оно напоминает о классической формуле Аристотеля – все науки более необходимы в жизни, чем философия, но она наилучшая. Важно принять к сведению двойной смысл этого высказывания: науки/знания имеют разные, несопоставимые уровни, поскольку имеются несопоставимые шкалы критериев.

тельности мысли: «Habe Mut dich deines eigenen Verstandes zu bedienen»¹⁴, подразумевающий не только свободный выбор научного интереса, но также всю полноту ответственности за сделанный выбор и его результаты. Что касается коммуникации, то Гумбольдт признавал особо важными отношения «профессор-студент», академические дискуссии, то есть собственно научное общение в разнообразных форматах; многообразие социальной деятельности отодвигалось им в лучшем случае на второй план.

Фихте, признавая особенность научного призвания и миссии, настаивал на необходимости активного социального контекста людей науки: «Ученый есть лишь постольку ученый, поскольку он противопоставлен другим людям, которые этим не являются; его понятие возникает посредством сравнения, установления отношения к обществу, под которым понимается не только государство, но и вообще всякая агрегация разумных людей, живущих в пространстве рядом друг с другом и благодаря этому вступающих во взаимоотношения. Назначение ученого, ... мыслимо поэтому только в обществе...».¹⁵ Вместе с тем, исполнение этого назначения философ поднимал на предельную высоту как содержательно, так и в отношении времени, описывая экспоненциальное прогрессивное развитие общества, воспитываемого учеными: «В понятии человека заложено, что его последняя цель должна быть недостижимой, а его путь к ней бесконечным. < > ...совершенство – высшая недостижимая цель человека; усовершенствование до бесконечности есть его назначение. < > я, размышляя и уча, ставлю себе высшей целью оказывать содействие культуре и повышению гуманности...».¹⁶

Замечательно, что в этой ранней работе 1794 года Фихте, не соглашаясь с самим Кантом, и, вместе с тем, откликаясь на достаточно влиятельные в то время романтические и утопические интуиции, противопоставляет общество государству явно не в пользу последнего: «Жизнь в государстве не принадлежит к абсолютным целям человека,.... но она есть средство, имеющее место лишь при определенных условиях, для основания совершенного общества».¹⁷ Позднее, также при определен-

¹⁴ Иммануил Кант, *Ответ на вопрос: что такое просвещение?* / Кант И. Сочинения в 4 тт. на немецком и русском языках: Т. 1. Трактаты и статьи (1784–1796), М.: «Ками», 1993, стр. 127.

¹⁵ Иоганн Готтлиб Фихте, *Несколько лекций о назначении ученого* / Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 11.

¹⁶ Иоганн Готтлиб Фихте, *Несколько лекций о назначении ученого* / Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 18–19.

¹⁷ Иоганн Готтлиб Фихте, *Несколько лекций о назначении ученого* / Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах, Т. 2. – СПб.: Мифрил, 1993, стр. 24.

ных, чрезвычайно неблагоприятных для всех немцев обстоятельствах, философ увидит не столько полезность государства, сколько его неизбежность для сохранения и выживания общества, приемлемость при условии его национальной идентификации, допустимость участия в процессе преобразования общества.

И все же, уже упомянутые «Речи к немецкой нации» были обращены, прежде всего, к народу, который, по замыслу Фихте, еще должен воспитать себя к такому званию и тем самым реализоваться. При нынешнем положении, имея достойную историю и основательные культурные предпосылки, немцы остаются разрозненными в мыслях, мотивах и поступках. Их непонимание собственного единства повлекло за собой утрату самостоятельности, зависимость не только политическую, прямую и непосредственную, но сопоставимую с ней по последствиям зависимость от «иностранщины», под которой философ подразумевал широкий спектр общекультурных рецептов преимущественно из французской сферы. Однако, обнаруживается еще одно отягчающее обстоятельство (которое даже в беллетристических формулировках Фихте звучит необычайно современно!), именно, неспособность общества и власти критически осмыслить собственную ситуацию: «... есть такие, кто не стесняется никакого дела, но стесняется слов об этих делах, и при этом чрезвычайно. Ты можешь попирать их ногами, и весь мир может это видеть; в этом для них нет ни беды, ни позора, но если затем завести разговор об этом попрании, то это уже было бы невыносимым оскорблением, несущим зло...».¹⁸

Характеризуя «основные свойства немцев в истории», Фихте отмечал два базовых момента, которые в свое время поспособствовали национальной консолидации: язык и вера; оба явили себя через фигуру Мартина Лютера. Немцы выступили как «народ изначального языка», оформившийся в процессе «мирового деяния немецкого народа — церковной Реформации», а в Лютере нашли выражение немецкая серьезность и душа. Организация и сплочение немцев произошло, когда Лютер обратился с немецким текстом Библии и с идеей спасения души ко всей нации. Однако, по убеждению ученого, современности уже недостаточно этих факторов для воссоздания нации, необходима работа самовоспитания общества, опирающаяся на рационализм и критический подход¹⁹: «... ближайшее, что мы должны сделать, чтобы сохранить себя до полного и основательного исправления нашего племени, состоит в том, чтобы мы приобрели характер и доказали его в первую очередь

¹⁸ Иоганн Готлиб Фихте, *Речи к немецкой нации*, М.: Канон+, 2008, стр. 45.

¹⁹ Лютеранские коннотации здесь очевидны и были бы достойны более подробного рассмотрения.

тем, что посредством собственного размышления создали себе твердое мнение о нашем истинном положении и надежном средстве его исправить. Ничтожность утешения сохранением нашего языка и литературы показана...».²⁰ При всем том, Фихте сохранял важную роль веры и языка, когда описывал феномен народа в высшем значении слова и объяснял, что такое любовь к отечеству. В соответствии со своим пониманием человека философ писал о законе, определяющем национальный характер народа, как законе развития некоей почвы, изначальности и божественного, иными словами, о необходимости обязательного исторического переосмысления вневременных духовных и культурных национальных координат.

Можно сказать, что Фихте был перфекционистом не только в плане трансцендентального идеализма, периодически редактируя собственные проекты наукоучения. Утверждая предельное назначение человека в том, чтобы быть – так или иначе – ученым, предельное назначение ученого в том, чтобы познавать человека в его бесконечной свободной деятельности, а предельное назначение общества в бесконечном недостижимом совершенствовании, Фихте, вроде бы выводил за горизонт человеческой видимости земные социокультурные ориентиры. Вместе с тем, его идеи специфической университетской и социальной педагогики, интеграции науки, культуры и общественной жизни, взаимосвязи политико-правовых и моральных норм, национальной и культурной идентичности конкретны и актуальны для современного мира.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Вышеславцев, Борис Петрович, *Этика Фихте: основы права и нравственности в системе трансцендентальной философии*, Печатня А. Снегиревой, Москва, 1914. – XIX, стр. 437.
- [2] Гайденко, Пиам Павловна, *Парадоксы свободы в учении Фихте*, М.: Наука, 1990, стр. 128.
- [3] Гайденко, Пиам Павловна, *Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века*, М.: Республика, 1997, стр. 495.
- [4] Кант, Иммануил, *Сочинения в 4 тт. на немецком и русском языках: Т. 1. Трактаты и статьи (1784–1796)*, М.: «Ками», 1993, стр. 586.
- [5] Лапшин, Иван Иванович, „Фихте“, *Энциклопедия Брокгауза и Ефрона*, Т. XXXVI. Стр. 49–59. [Электронный ресурс]. URL: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924189#?page=56>

²⁰ Иоганн Готтлиб Фихте, *Речи к немецкой нации*, М.: Канон+, 2008, стр. 289.

- [6] Муравьев, Андрей Николаевич, „Речи к русской нации: проблема национального образования и воспитания” в Речах к немецкой нации И.Г. Фихте, Спб. 2012, [Ўяаёддйййё дђђддђ]. URL: <https://docviewer.yandex.ru/?url=http%3A%2F%2Fphilosophiya.ru%2Fo-nac.docx&name=o-nac.docx&lang=ru&c=572fbec1e0f8>
- [7] Фихте, Иоганн Готлиб, *О достоинстве человека/Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах*, Т. 1. – Спб.: Мифрил, 1993, стр. 687.
- [8] Фихте, Иоганн Готлиб, *Несколько лекций о назначении ученого/Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах*, Т. 2. – Спб.: Мифрил, 1993, стр. 798.
- [9] Фихте, Иоганн Готлиб, *Назначение человека/Фихте И.Г. Сочинения в 2 томах*, Т. 2. – Спб.: Мифрил, 1993, стр.798.
- [10] Фихте, Иоганн Готлиб, *Основные черты современной эпохи/Фихте И. Г. Сочинения в 2 томах*, Т. 2. – Спб.: Мифрил, 1993, стр. 798.
- [11] Фихте, Иоганн Готлиб, *Речи к немецкой нации*, М.: Канон+, 2008
- [12] Яковенко, Борис Валентинович, *Жизнь и философия Иоганна Готлиба Фихте*. – Спб.: Наука, 2004, стр. 456.

Natalia Z. Brosova

RELEVANCE OF THE PAST: FICHTE’S MONOLOGUE ABOUT THE DIGNITY OF MAN AND SCIENTIST IN THE CONTEXT OF THE MODERN ERA

Abstract

In the last decade of the 18th century, in the era of European radical change, Fichte again raised the question of the essence of man. He linked this issue with the development of culture, and approved its key importance for philosophy, science, national development. Following Kant, Fichte speaks of human dignity, which is the ability to “use one’s own mind”. But, unlike Kant, he emphasizes the role of freedom as a necessary condition for intellectual independence, humanitarian knowledge as a true form of its expression, and the value of activity as the true goal of a reasonable human being. Hence the important perfectionist thesis of Fichte: the ultimate destiny of man – to be a scientist, the ultimate purpose of the scientist – to know the man in his free activities. Modern discussion on freedom, relations of political-legal and moral norms, demonstrates the relevance of Fichte’s ideas.

Key words:

culture, science, humanities, freedom, state, activity.

Marko Veković*
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Michael Walzer,
The Paradox of
Liberation, Secular
Revolutions
and Religious
Counterrevolutions

Yale University Press, 2015, pp.
XIV+172

Po čemu su slični Indija, Izrael i Alžir? Na prvi pogled, i ne baš po mnogo čemu. Međutim, Majkl Volcer se ne bi složio sa tim. Jedan od najistaknutijih političkih mislilaca našeg doba, profesor Univerziteta Kolumbija, smatra da ova tri slučaja ipak dele jedan interesantan obrazac: svi su nastali nakon Drugog svetskog rata na krilima sekularnih revolucija i, još

važnije, svi su se suočili sa jednim (ne)očekivanim neprijateljem ubrzo nakon toga – verskim revivalizmom i verskim kontrarevolucijama. Zašto sekularni pokreti, koji su uspeli da izdejtstvuju nezavisnost i državnost Indije, Izraela i Alžira, nisu bili u stanju da reprodukuju svoju političku kulturu par generacija nakon revolucije? Kako su i zašto verski pokreti uspeli da dovedu u pitanje to dostignuće nakon, okvirno, 25–30 godina od sticanja nezavisnosti? U ovoj knjizi, verovatno njegovoj poslednjoj, Volcer pokušava da objasni taj svojevrсни „paradoks nacionalnog oslobođenja“.

Odmah se da uočiti da se Volcer bavi Indijskim nacionalnim kongresom, jevrejskim pokretom Cionizma i alžirskim Frontom nacionalnog oslobođenja. Prema autoru, to su tri sekularna pokreta posvećena čisto sekularnim projektima. Ali, iako sekularni po prirodi, oni nisu zanemarivali versku pripadnost naroda kojeg su hteli da oslobode. Citirajući Nehrua (*The Discovery of India*), Hercla (*Die Judenstaat i Old-New Land*), pa i govore Ben Guriona, praćenih primerima Ahmeda Ben Bele, prvog predsednika Alžira, autor jasno pokazuje da su svi oni bili svesni verskog zanos koji postoji u njihovim državama ali i da su ga ignorisali, što se kasnije

* marko.vekovic@fpn.bg.ac.rs

pokazalo kao pogrešno. Volcer objašnjava da je to zato što su svi verovali da će postepeno doći do opadanja verskog zanosa i povlačenja religije u sferu privatnog, odnosno sekularizacije. Za Volcera to nije ništa čudno: lideri pokreta za oslobođenje bili su školovani najčešće na zapadnim univerzitetima gde je proces sekularizacije uzeo maha i tvrdi da je ta činjenica svakako uticala na njihovo kasnije političko delovanje. Posledično, pripadnici verskih zajednica nisu bili uključeni u projekat „nacionalnog oslobođenja“.

Čitanje knjige jasno ukazuje na činjenicu da Volcer najbolje poznaje slučaj Izraela (napisao je i nekoliko uticajnih izvora o jevrejstvu i politici, recimo *The Jewish Political Tradition*, 2000; *In God's Shadow: Politics in the Hebrew Bible*, 2012). Ali i pored toga, postavlja se pitanje da li je potpuno tačno tvrditi da je cionizam kao pokret bio apsolutno sekularan, ili da je država Izrael nakon formiranja bila sekularna? To je u najmanju ruku upitno. Da, ultra-ortodoksni Jevreji su bili protiv cionizma, ali isto tako je i bilo religioznih Jevreja koji su podržavali pa i bili u samom pokretu od samog početka. Štaviše, nakon formiranja države Izrael, uspostavljene su važne verske institucije koje kontrolišu pitanje braka i bračnih zajednica a koje postoje i dan-danas. I na samom kraju, „Zakon o povratku“, kojim se određuje ko se može useliti u državu Izrael i dobiti državljanstvo, jasno je obojen verskim motivima. Analiza slučajeva Indije i Alžira je u neku ruku kraća, pa samim tim dosta pitanja ostaje otvoreno za diskusiju.

Kompleksnost društveno-političkih i verskih odnosa u Indiji odmah nakon oslobođenja baca sumnju na olaku ocenu o sekularnosti. Pogotovo što je ocena zasnovana generalno na Nehruovim stavovima. Pored toga, čini se i da je akcenat stavljen samo na dominantnu religiju Indije, hinduizam, te da je mesto i uloga muslimanske zajednice zapostavljena. Alžir je izabran kao primer iz islamskog sveta koji ilustruje Volcerov paradoks. Međutim, treba istaći da je slučaj Alžira specifičan iz jednog važnog razloga. Naime, Alžir nije demokratija, za razliku od Izraela i Indije. Ako se „političko oslobođenje“ razume i kroz prizmu demokratizacije, onda je pred Alžirom dug put. Ta činjenica zahteva jednu dublju analizu odnosa islama i demokratije, koju Volcer, kako se čini, namerno izbegava.

Poslednje poglavlje knjige posvećeno je izuzetku od „pravila“ da sekularnu revoluciju prati verska kontra-revolucija – to je slučaj Sjedinjenih Američkih Država. Kako sam kaže, pitanja studenata i studentkinja su ga inspirisala da napiše i ovaj postskript. Kao što je poznato, tridesetak godina nakon borbe za oslobođenje i sticanja nezavisnosti, i u SAD se pojavio pokret verskog revivalizma. U literaturi se taj pokret naziva „Second Great Awakening“. Ali, američki Ustav i čuveni Prvi amandman, koji garantuju sekularizam SAD, nikada u stvari nisu bili pod znakom pitanja. Zašto? Volcer sugerije da treba tražiti odgovor u samoj prirodi protestantizma i religioznosti Amerikanaca – radikalni individualizam doveo je do razvitka velikog broja verskih denominacija,

verskog pluralizma i tolerancije, dok uspostavljeni sekularizam predstavlja najbolji okvir za njihovo delovanje. To je ono što razlikuje slučaj SAD od ostala tri slučaja iz ove knjige.

Na samom kraju treba istaći da ova knjiga, i pored nekoliko zamerki, treba da bude obavezno štivo za sve one koji se interesuju za odnos religije i politike u najširem mogućem smislu. Ona počiva na liberalnoj kritici verskih tradicija koja u isto vreme uzima u obzir značaj i vrednosti

istih, i sa sobom nosi poruku da će radikalni sekularni pokreti biti osuđeni na propast ukoliko ne shvate da moraju i treba da uključe i pripadnike verskih zajednica, umesto da ih izopšte. U skladu sa tim, ova kratka knjiga može poslužiti kao korisno „uputstvo za upotrebu” za neke druge projekte nacionalnog oslobođenja u svetu, procesa za koji Volcer kaže da je još uvek u toku.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči. Prikazi knjiga i konferencija treba da sadrže do 1000 reči.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, „Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business”, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvora sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p.5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf>, (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljjanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim op. cit. i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, op. cit., str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604